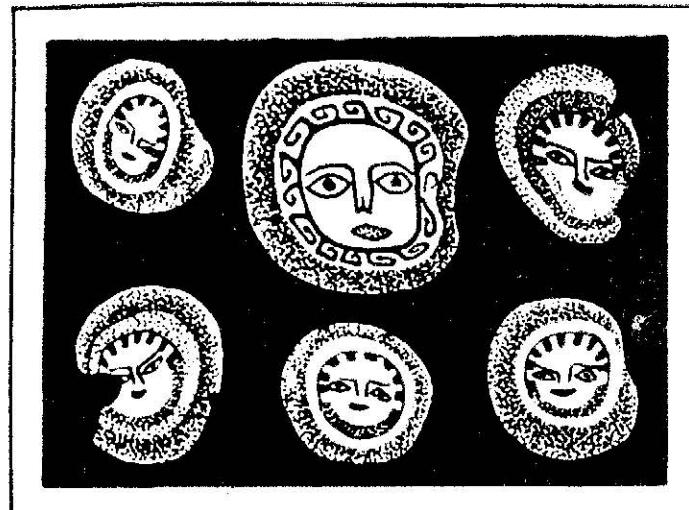

АРХЕОЛОГІЯ

9 * 1973

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

9

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1973

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення та публікації про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. І. Довженок*,
Ю. М. Захарук, *М. П. Кучера*, *П. О. Кашиковський*, *Є. В. Максимов* (заст. відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*,
Н. С. Руденко (відповідальний секретар), *О. І. Тереноцькін*,
Д. Я. Телегін, *О. П. Черниш*, *І. Г. Шовкопляс*, *Б. А. Шрамко*, *Р. О. Юра*.

Рецензент старший науковий співробітник Державного історичного музею УРСР *Г. М. Шовкопляс*

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією *Є. А. Квятковський*.

A *0162—261*
M221(04)—73 238—73

© Видавництво «Наукова думка», 1973 р.

М. І. АРТАМОНОВ

Кіммерійська проблема *

«Кіммерійський морок», про який говориться в «Одісей» Гомера (XI, 14), залишається не розвіяним до цього часу. Нечисленні й до того ж суперечливі відомості про кіммерійців у стародавніх письменників — Геродота і Страбона та в ассирійських клинописах доповнені археологічними пам'ятками, але одночасно виникли нові питання і, передусім, про відповідність писемних свідчень археологічним даним.

За Геродотом (I, 2; IV, I, 11, 12)¹, кіммерійці були вигнані скіфами, що вторглись в Північне Причорномор'я у VII ст. до н. е. Отже, археологічні пам'ятки попереднього часу в Північному Причорномор'ї повинні належати кіммерійцям. Однак скіфська культура, уособлена в так званій «скіфській тріаді», поширюється там лише в першій чверті VI ст. Ніяких ознак її існування в ранній час не виявлено, навіть сумнівні датування найдавніших скіфських пам'яток обмежені VII—VI ст.² Можна припустити, що скіфи з'явилися у Північному Причорномор'ї в VII ст., переслідуючи кіммерійців, і негайно вирушили в Передню Азію шляхом, згаданим у Геродота. Таким чином, вони не встигли залишити у Північному Причорномор'ї будь-яких слідів свого перебування і запровадили свою культуру в цій країні лише, коли повернулися з тривалого походу. Проте масова культура, що передувала скіфському вторгненню, з її появою не зникла, продовжувала існувати, наче ніяких істотних змін у складі населення не відбулося³. Вона тільки набула певних скіфських елементів.

За писемними свідченнями ассирійських джерел поява кіммерійців у Малій Азії, куди вони, за Геродотом, втекли від скіфів, датується періодом з 722 по 715 р., а вторгнення скіфів в Передню Азію, у межі якої вони, переслідуючи кіммерійців, потрапили, збившись з дороги, — 70-ми роками VII ст.⁴ В такому разі цілком спростовується датування навали скіфів у Північне Причорномор'я VII ст. до н. е. За цими даними скіфи мали потрапити туди ще в VIII ст. Отже, перерва в часі між появою скіфів і поширенням згаданої тріади стає ще більшою, а зв'язок масової культури скіфської доби з доскіфською міцнішим, що розбіжнє не лише з хронологією вигнання скіфами кіммерійців, але й із змістом цієї події. Залучення археологічних даних не зменшує плутанини, а збільшує її, «кіммерійський морок» не розвіюється, а густішає.

* Доповідь прочитана на пленарному засіданні XV наукової конференції Інституту археології АН УРСР (Одеса, квітень 1972 р.).

¹ В дужках подано джерело, здебільшого уривки з творів цього автора, наведені в праці В. В. Латишева «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе» (т. I. СПб., 1893), яку перекладали у «ВДИ» в 1947—1948 рр.

² А. И. Тереножкин. Скифская культура.— ПСА. М., 1971, стор. 22.

³ А. И. Тереножкин. Пред斯基фский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 237 та сл.; В. Г. Петренко. Задачи и тематика конференции.— ПСА, 1971, стор. 5.

⁴ И. М. Дьяконов. Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту.— ВДИ, 1951, № 3, 50, 65; Б. Б. Пиотровский. История и культура Урарту. Ереван, 1944. стор. 296.

Намагаючись розпутати ці суперечності, ми писали, що ні в VII, ні в VIII ст. населення в Північному Причорномор'ї не змінилось, а це означає, що зафікований Геродотом переказ про витіснення одного народу іншим не має під собою ніякої реальної основи. Така зміна була, але не в VII ст., як прийнято вважати, а раніше — в XIII ст. до н. е., коли, за археологічними даними, після катакомбної з'явилась зрубна культура. Це й було вторгненням скіфів і вигнанням кіммерійців⁵. Сліди останніх треба шукати в пам'ятках не VIII—VII ст., а значно раніше. Вони представлені катакомбною культурою в її пізніших модифікаціях.

При такому розв'язанні проблеми виникають нові перешкоди. В асірійських джерелах прихід кіммерійців у Малу Азію через Кавказ зафіковано в першій четверті VIII ст. Якщо скіфи витіснили їх з Північного Причорномор'я не в VIII—VII ст., а в XIII ст., то де ж перебували кіммерійці протягом півтисячоліття перед тим, як з'явились у Малій Азії?

Відповісти на це питання допомагають свідчення Страбона. Він теж згадує про кіммерійців в Малій Азії, але за його відомостями, вони вторглися туди не через Закавказзя, а з Балканського півострова, причому ще за часів Гомера чи навіть раніше (I, 2, 9; III, 2, 12). «Час Гомера» можна розуміти по-різному: як період створення гомерівського епосу (вважається, що це VIII ст.) або як добу описаних в ньому подій Троїанської війни (XIII ст.). Коли ж кіммерійці перейшли через Босфор?

Геродот (I, 6) і Страбон (I, 3, 21; III, 2, 12; XI, 2, 5; XIII, 4, 8; XIV, 4, 40) згадують про напад кіммерійців на Малу Азію від Пафлагонії до Еолії та Іонії і Фрігії. При цьому Страбон ототожнює їх з фракійським племенем-трерами, яких локалізують на Балканському півострові на р. Іскіри, між трібаллами та бессами — в північно-західній частині сучасної Болгарії поміж Балканськими горами та Дунаєм (XIII, 1, 8; XII, 7, 7). Він же називає трерів сусідами фракійців (I, 3, 18). За Фукідідом (II, 96, 4), вони належать до останніх. В Малій Азії кіммерійці заселили частину Фрігії на схід від Абідоса (Страбон, XIII, 1, 8), а за Стефаном Візантійським (ВДИ, 1948, № 3, стор. 345) вони близько ста років володіли на північному заході Малої Азії містом Антандром, який навіть називався Кіммерідою. Можливо, що ототожнення кіммерійців і трерів має під собою серйозні підстави. Вигнані з Північного Причорномор'я кіммерійці відступили в Карпато-Дунайську область, де злились з фракійцями, в результаті чого виникла так звана фрако-кіммерійська культура, наявна в межах широкі смуги вздовж Карпат та в Подунав'ї⁶. Однак час, коли змішане населення цієї області досягло Босфору і почало свої розбійницькі напади на Малу Азію, залишається невідомим.

Страбон (XIII, 4, 8; XIV, 1, 40) як на джерело своїх відомостей про ці напади посилається на Калліна, поета першої половини VII ст., та на Каллісфена, письменника IV ст. Останній свідчить, що цар Лідії Гіг (Гуггу) загинув у боротьбі з кіммерійцями, а столицю цієї країни Сарди вони захопили (за винятком кремля) під час володарювання його сина Ардіса. Про це ж повідомляє і Геродот (I, 15). Дати життя і загибелі Гіга визначаються між 654 та 629 рр.⁷ Ще раніше, близько 676—674 рр., Мідас (асс. Mita), син міфічного засновника Фрігійського царства — Гордія, отруївся кров'ю бика, щоб не потрапити до рук кіммерійців

⁵ М. И. Артамонов. К вопросу о происхождении скіфов.— ВДИ, 1950, № 2, стор. 42.

⁶ S. Gallus et T. Horvath. Un peuple cavalier prescythique en Hongrie. Budapest, 1939; J. Nagymatta. Le problème cimicrien.— Arch. Erl., VIII—IX, 1946.

⁷ В. В. Струве. Хронология VI в. до н. э. в трудах Геродота и дата похода Дария I на скіфов Причорноморья.— Этюды по истории Северного Причорноморья, Кавказа и Средней Азии. Л., 1968, стор. 88.

(Страбон, I, 3, 21)⁸. З цього випливає, що найзначніші виступи їх у Малій Азії припадають на VII ст., але це час, коли там перебували не тільки західні кіммерійці, тобто фрако-кіммерійці, але й ті, що прийшли в Малу Азію не з-за Босфору, а через Кавказ. Вони розбили урартського царя Русу I, який виступив проти них, а в 679—678 рр. самі були розбиті ассирійцями, причому загинув також їх цар Тешупа⁹. Але це не зупинило кіммерійців. Тепер вони напали на розташовану в середній частині Малої Азії Фрігію, а потім і на Лідію.

Ватажком кіммерійців, що здобули місто Сарди, був, за Страбоном (I, 3, 21), відомий Плутарх (Марій, XI) та Каллімах (Гимни, III. К Артемиде) Лігдаміс, що загинув потім в Кілікії (південно-східна частина Малої Азії на пограниччі з Ассирією). В гімні Аишурбанапала до бога Мардука він згадується під ім'ям Тугдамме, царя Умман-манди (АВИУ, № 78—ВДИ, 1951, № 3, стор. 243). Вдруге Сарди захоплено в 645 р. Кобом, що стояв на чолі трерів (блізьких до кіммерійців)¹⁰. Таким чином, східні кіммерійці й західні трери розбійничали в Малій Азії майже одночасно, але незалежно один від одного. Нападаючи на цю територію з різних сторін, вони, можливо, були зв'язані один з одним.

Геродот (IV, 11, 12) розповідає, що, відступаючи перед скіфами, кіммерійці зібрались на березі Дністра і виришили піти з Північного Причорномор'я в Малу Азію, але чомусь рушили вздовж східного берега Чорного моря назустріч ворогам. Ясно, що тут у Геродота нісенітниця і змішано події різного часу. Східним узбережжям Чорного моря кіммерійці пішли в Азію не під час навали людей зрубної культури, що відтіснили засновників катакомбної культури до Дністра і далі в Карпато-Дунайську область, а значно пізніше і за інших обставин. В розповіді Геродота поєднані дві різні події, одна з яких стосується західних кіммерійців, а інша — східних¹¹.

Зрубна культура роз'єднувала катакомбу на дві частини, з яких східна, локалізована в Азово-Каспійському міжмор'ї, співіснувала зі зрубною і разом з нею зазнала з бігом часу настільки істотних змін, що виділення її з відомих нині пам'яток у цьому районі є складним і ще не розв'язаним завданням. Проте найімовірніше припустити, що кіммерійці, як окремий народ, могли уціліти до VIII ст. до н. е., коли вони з'явилися в Малій Азії, в Азово-Каспійському міжмор'ї, бо лише звідти можна було вирушити в Малу Азію через Кавказ. Це припущення підтверджується нещодавно відкритою кобяковською культурою X—VIII ст. до н. е. Вона представлена кількома поселеннями в делті Дону і, відрізняючись, з одного боку, від кобяковської культури Північного Кавказу, а з другого — від пізньозрубної (білозерської) передскіфської культури Північного Причорномор'я, виявляє, проте, близькість до того ж роду пам'яток Північного Кавказу, що й пізньозрубні поселення Північного Причорномор'я. Тому її походження слід пов'язувати з територією, прилеглою до Кавказьких гір, тобто з Азово-Каспійським міжмор'ям¹². Ми не впевнені, що кобяковська культура — це і є кіммерійська, але в даному випадку важливий факт її існування. Адже поряд з нею могла існувати і особлива кіммерійська культура, що мало відрізнялась від культури, поширеної з X—VIII ст. по всьому Північному Причорномор'ю і Північному Кавказу, але разом з тим характеризувалась деякими ознаками.

⁸ Г. А. Меликишили. Некоторые вопросы социально-экономической истории Нары — Урарту.— ВДИ, 1951, № 4, стор. 39.

⁹ Pauly-Wissowa. Reallexikon der klassischen Wissenschaft. Kimmeric, стор. 415.

¹⁰ И. М. Дьяконов. История Мидии. М.—Л., 1958, стор. 258.

¹¹ М. И. Артамонов. Роль климатических изменений VIII—VII вв. в переселении киммерийцев и скіфов в Азию и возвращение их в степи Восточной Европы в начале VI в. до н. э.— Этнография народов СССР. Л., 1971, стор. 45.

¹² Э. С. Шрафт и др. Кобяковская культура эпохи поздней бронзы в Нижнем Дону. Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1971.

У першій четверті VIII ст. кіммерійці з'явилися на кордоні Ванського царства, а потім, сіючи смерть і розруху, обійшли значну частину Малої Азії. Відгукнувшись на прохання про допомогу, з яким звернулись Лідія і Тувал (гори Тавра в східній частині Малої Азії), Ассирія проти кіммерійців і трерів скерувала скіфів, які до того часу вже надійно базувались північніше оз. Урмія і підтримували союзницькі відносини з ассирійцями. Скіфи під проводом свого царя Мадія розгромили кіммерійців, яких очолювали згаданий вже Лігдаміс (Тугдаммі) і його син Сандакшатру, а також завдали поразки трерам з їх вождем Қобом¹³. Це було в 50-х, 40-х роках VII ст. до н. е., після чого напади кіммерійців на малоазіатські царства припинились, а вони самі оселялися в Каппадокії на р. Галіс-Кизил-Ірмак (Геродот IV, 12). Цю країну за їх ім'ям ассирійці називали Гімірі, а пізніше вона була відома вірменам як Гамірк¹⁴.

Скіфи, які протягом тривалого часу залишалися союзниками, а по суті васалами Ассирії і виступали з нею проти кіммерійців та мідян, в 612—611 р. перейшли на сторону повсталого проти Ассирії Вавілону і разом з ним та мідянами розгромили Ассирійське царство¹⁵. Воно було поділене між переможцями, в результаті чого до скіфів відійшли північні області цієї держави і Маннайське і Ванське царства — союзники Ассирії. Падіння ассирійської столиці Нінвії в 612 р. Геродот і вважає початком 28-річного панування скіфів над Азією. В ці роки вони разом з вавілонянами і мідянами завоювали ассирійські володіння в боротьбі з Єгиптом, який на них претендував, підкоряли Ванське царство та інші області, що їм дістались.

В 597 р. союз скіфів та Вавілону з невідомих причин розпався¹⁶, а в 595—594 р. мідійський цар Қіаксар віроломно перебив скіфських вождів (Геродот, I, 106) і, очевидно, в згоді з Вавілоном, почав завойовувати скіфські володіння. Ця війна тривала до 590 р., коли в неї втрутілась Лідія (Геродот, I, 73), що встигла до того часу заволодіти Каппадокією, заселеною кіммерійцями. Цілком імовірно, що перед тим гегемонія скіфів поширилась на цю країну (Каппадокію). Тому мідяни, діставши згоду Вавілона на переході до них всіх скіфських володінь, заявили свої претензії і на неї, що призвело до війни їх з Лідією. Воєнні дії проходили із змінним успіхом, а в 585 р. під тиском Вавілону, який перешкодив боротьбу з Єгиптом та Іудеєю, між воюючими державами було укладено мир, за яким мідяни, крім уже захоплених ними територій, одержали і Каппадокію. В результаті цього миру ні скіфам, ні кіммерійцям не залишилося місця в Азії.

Причиною війни між Мідією та Лідією, за Геродотом (I, 73, 74), була відмова лідійського царя Алата видати скіфів-злочинців, що знайшли сховище в його країні. Сталося це так: група скіфів, перебуваючи на службі у мідійського царя Қіаксара, навчала мідійських хлопчиків стрільбі з лука — мистецтву, в якому скіфи не знали суперників. Ображені Қіаксаром, вони помстилися, вбивши одного з своїх учнів і приготованою з нього їжею нагодували Қіаксара та його співтрапезників, а після цього втекли в Лідію. Можливо, такий потворний злочин, що певним чином характеризує звичай скіфів, справді мав місце, але, звичайно, не в ньому полягала причина війни Мідії з Лідією. Злочинці не випадково шукали собі притулку в Лідії: там були й інші скіфи, відтиснуті мідянами до західних меж своїх володінь. Що ж до Қіаксара, то він вимагав не стільки видачі злочинців, скільки припинення допомоги

¹³ И. М. Дьяконов. История Мидии, стор. 285—286.

¹⁴ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959.

¹⁵ В. А. Беляевский. Война Вавилона за независимость (627—605 гг. до н. э.) и гегемония скіфов в Передней Азии.—Исследования по истории стран Востока. Л., 1964, стор. 112; його ж. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. М., 1971, стор. 65 та сл.

¹⁶ В. А. Беляевский. Вавилон..., стор. 78—79.

скіфам, які зосередились в Каппадокії і продовжували боротьбу з мідянами. Каппадокія була останньою з областей, що належали скіфам, але там, як зазначалося, жили кіммерійці. Ця область перейшла під владу Лідії, можливо, не тільки за згодою, але і навіть з ініціативи скіфів, які опинились в катастрофічному становищі і були зацікавлені в допомозі найсильнішого тоді малоазіатського царства.

Щодо кіммерійців, то Аліат, за словами Геродота (I, 16), вигнав їх з Азії тому, що воши вороги скіфів. Це мотивування відображає точку зору Геродота, за якою між тими й другими з самого початку їх зіткнення і до кінця існувала непримиренна ворожнеча, чого насправді бути не могло. Саме вигнання скіфами кіммерійців, що залишились в Азово-Каспійському міжмор'ї, більш ніж сумнівне. Вони пішли звідти приблизно за півстоліття до вторгнення скіфів в Передню Азію, що, безумовно, не відповідає версії Геродота про переслідування перших другими¹⁷. Скіфи здійснили громили кіммерійців в Малій Азії за вказівкою Ассирії і, можливо, панували над зайнятою ними Каппадокією, але до часу війни Лідії з Мідією становище настільки змінилося, що і у відносинах між скіфами та кіммерійцями сталася радикальна зміна. Тепер у них був один ворог — Мідія, і в боротьбі з нею взаємна ворожнеча відступила перед необхідністю спільніх зусиль. Втручання у війну Лідії привело до того, що вона тривала понад п'ять років, а це навряд чи могло бути, коли б скіфи залишились в ізоляції і, крім лідійців, в ній не брали участі кіммерійці. Тільки ворожнеча кіммерійців з мідійцями, а не із скіфами, змусила їх, як і останих, після укладення миру піти з Азії. Кіммерійці не могли залишитись ні в Мідії, бо для неї були такими ж ворогами, як і скіфи, чи в Лідії, оскільки її кордон з Мідією пройшов по річці Галісу і вона не мала можливості дати їм притулок, не кинувши тим самим виклик Мідії. Продовжувати ж боротьбу з мідійцями без підтримки Лідії скіфи і кіммерійці були неспроможні, тим більше, що тепер до мідійців будь-коли могла приєднатися вавілонська армія.

Пряма вказівка про повернення скіфів у Північне Причорномор'я є у Геродота (IV, 1), але немає жодних відомостей про те, куди пішли з Азії кіммерійці. Цілком вірогідно, що вони рушили разом із скіфами на північ від Кавказького хребта.

Найдавнішим багатим комплексом скіфського типу в Північному Причорномор'ї є так званий Мельгуновський скарб — інвентар поховання, знайдений в Литому кургані Кіровоградської області в 1763 р.¹⁸ Інші подібні речі походять з поховання поблизу с. Криворіжжя на р. Калитві, притоці Дінця¹⁹. І та і друга знахідки складаються з виробів передньоазіатського походження, серед яких є зразки й так званого скіфського звіриного стилю, що виник на периферії стародавніх східних цивілізацій на основі створеного ними мистецтва²⁰. Виявлені в могилах речі, які разом зі скіфами потрапили сюди з Азії, не пізніші першої третини VI ст. до н. с. Предмети з поховань більш пізнього часу вже не відповідають передньоазіатським виробам, бо створені в іншому культурному середовищі, де переважав грецький вплив.

Набагато більше коштовних речей передньоазіатського походження, як і ті, що належали до Мельгуновського скарбу та криворізького комплексу, виявлено в групі курганів поблизу станиці Келермеської в Прикубанні²¹. Схожість келермеського і мельгуновського мечів, наприклад,

¹⁷ М. И. Артамонов. Роль климатических изменений..., стор. 46.

¹⁸ Е. М. Придик. Мельгуновский клад.—МАР, № 31. СПб., 1911.

¹⁹ А. П. Манцевич. Головка быка из кургана VIII в. до н. э. на р. Калитве.—СА, № 2. М., 1958, стор. 196.

²⁰ М. И. Артамонов. Происхождение скіфского искусства.—СА, № 4, 1968, стор. 27 та сл.

²¹ М. И. Артамонов. Сокровища скіфских курганов. Прага, 1966, стор. 18 та сл.

обкладених золотом піхов, настільки велика, що, незважаючи на різну якість золота, вони можуть належати не лише до одного й того ж часу, а й до виробів однієї майстерні. В північночорноморських і прикубанських західках сполучаються форми й мотиви скіфського, ассиро-авілонського, урартського і греко-іонійського мистецтва, що при наявності останнього може розцінюватися як вказівка на їх не передньоазіатське, а спеціально малоазіатське походження. В Малій Азії в VII—VI ст. до н. е. роль греків була вже значною, і саме там вони створили, хоча й зв'язане з традиціями Стародавнього Сходу, але своєрідне греко-іонійське мистецтво. Вироби цього стилю могли сполучатися з давньосхідними і скіфськими формами скоріш за все в Каппадокії, де скіфи і кіммерійці залишалися в останні роки свого перебування в Азії. Келермеські знахідки, як і мельгуновсько-криворізькі, мають в своєму складі речі, імпортовані з Азії, і так само, як останні, потрапили в могили зі своїми власниками приблизно в той самий час.

Давно помічена схожість келермеських і мельгуновсько-криворізьких речей, звичайно, пояснюється тим, що і перші, і другі належали скіфам, але, оскільки Прикубання не є частиною населеної скіфами країни, вважається, ніби келермеські поховання залишені ними під час зупинки на шляху в Північне Причорномор'я з Азії. Справді, ці пам'ятки не мають нічого спільного з похованнями місцевого населення, відомого за писемними джерелами з VI ст. до н. е. під загальною назвою меотів, але, безсумнівно, вони жили там і раніше. Небіжчиків ці племена ховали не під курганами, а в безкурганих ґрутових могильниках з речами того спільного для Північного Кавказу і Північного Причорномор'я типу, про який зазначалося вище і який не міг бути основою для виникнення форм, властивих «скіфській тріаді»²². Келермеські кургани не могли виникнути на місцевій основі, вони з'явились разом з новим населенням, але не зі скіфами. Це населення постійно жило в Прикубанні, і дальший культурно-історичний розвиток цієї області ґрунтуються на внесеному ним вкладі. До того ж, незважаючи на схожість келермеського і мельгуновсько-криворізького інвентаря, поховальний обряд, пов'язаний з прикубанськими і північночорноморськими пам'ятками, зовсім різний.

Хоч точних даних про влаштування поховань в Литому кургані і поблизу с. Криворіжжя немає, за посередніми вказівками, що збереглися, вони являли собою трупоспалення з підохованням в кургашому насилі (Литого кургану) речей, які не потрапили у вогонь. Однак такий спосіб існував у скіфів на початку їх перебування в Північному Причорномор'ї, поки вони не влаштувалися на постійному місці. Згодом характерними для скіфів царських, як називались скіфи, що повернулися з Азії, стали підкурганні поховання в підземних камерах-катакомбах, яких у Північному Причорномор'ї та Прикубанні не було з часу бронзового віку. Після цього минув такий тривалий період (більше піж півтисячоліття), що не можна їх походження пов'язувати з тим часом. В Келермеських курганах трупопокладення влаштовувались у великих чотирикутних ґрутових могилах з дерев'яними спорудами на стовпах. Супроводжувались вони похованням в тій же могилі або поряд з нею більшої чи меншої кількості коней. Такі поховання у скіфів царських невідомі, а оскільки поховальний обряд є найбільш постійною етнографічною ознакою, це не дає можливості припускати їх належність до Келермеських курганів. Але якщо вони не меотські і не скіфські, то повинні належати прибулим сюди одночасно із скіфами кіммерійцям, і пікому більше.

Кіммерійці менше, ніж скіфи, зазнали лиха у війні з мідянами. Вони принесли з собою в Прикубання багато коштовних художніх речей, чим

²² Н. В. А н ф и м о в . Сложение меотской культуры в связи со стоянными культурами Северного Причерноморья.—ПСА. М., 1971, стор. 170.

і пояснюється розкіш поховань їх вождів, значно більша, ніж у скіфів, кількість цінного інвентаря, тоді як останні в тривалій війні втратили своє майно. Скіфам царським потрібно було чимало часу для того, щоб оселитися в Північному Причорномор'ї і здобути в цьому краї панівне становище. Кіммерійці, що прийшли в країну, зайняту меотами, теж потребували часу для встановлення стабільних відносин з аборигенами.

Чому кіммерійці оселилися в Прикубанні, хоч іхні предки навряд чи тут жили, залишається нсвідомим, як і процес взаємодії з меотським середовищем. Про те, що меоти перебували в Прикубанні і з появою кіммерійців, свідчать могильники VI та наступних століть, які зберігають характерні ознаки меотського похованального обряду²³. Але поряд з ними існують поховання і з келермеською, тобто кіммерійською, традицією, які характеризуються дерев'яними, згодом кам'яними та сирцево-цегляними склепами в земляній могилі. Подібні пам'ятки особливо численні в пониззі Кубані, на Таманському півострові, а також на Керченському півострові, що може вказувати на зосередження кіммерійців саме в цих місцях Причорномор'я.

Спеціальної уваги заслуговують давні кургани з похованальною спорудою у вигляді шатра на поверхні материка і численними кінськими похованнями. Найбільш ранній з цих курганів поблизу станиці Костромської належить якщо не до першої половини, то до середини VI ст. до н. е.²⁴ Пізнішим часом — кінцем VI і V ст. датуються Ульські кургани²⁵. Залишається нез'ясованим: чи всі ці поховання є кіммерійськими, як в келермеських пам'ятках, чи є різновидом в зв'язку із зміною етнічної належності похованних властивого їм типу. Можливо, що могили місцевої меотської знаті, влаштовані на зразок кіммерійських, але з деякими відмінностями, зумовленими способом життя і рисами побуту. В такому випадку можна було б вважати, що кіммерійці, оселившись серед меотів, не підкорили останніх, а встановили якісь інші форми співіснування з ними, причому меотська знаті не лише не втратила свого становища, а навпаки, наслідуючи кіммерійців, посилила соціальні позиції і владу над очолюваними ними племенами. В процесі співжиття кіммерійці і меоти настільки зблизились, що греки, які оселилися на берегах Керченської затоки, перестали відрізняти їх і всіх називали меотами.

Тим часом, є підстави вважати, що за рівнем соціально-економічного і культурного розвитку серед цих племен особливе місце посідали сінди. Вони жили найближче від всіх до Керченської протоки і були тієїші зв'язані з греками, ніж інше прикубанське населення. Якраз серед них розповсюдженою формою похованальної споруди була сирцева камера, тобто земляна могила з впускним сирцевим склепом чи просто із стінами, обкладеними цеглою. Такий тип, споріднений з келермеською формою могил, свідчить про більшу, ніж у інших меотів, етнічну близькість сіндів до кіммерійців, якщо вони не були прямими їх нащадками.

Як відомо, Керченську протоку греки називали Боспором Кіммерійським. Геродот (IV, 12) згадує ряд пунктів з кіммерійськими назвами по її берегах: Кіммерійські стіни, Кіммерійські персправи і Кіммерія, а Страбон (XI, 1, 5; VII, 4, 3) додає до них місто Кіммерік і гору Кіммерій. На цій підставі вважають, що по обох берегах Керченської протоки жили кіммерійці, але ще до скіфської навали у Північне Причорномор'я. Досить сумнівно, щоб пам'ять про них могла тут зберігатись з II тисячоліття до н. е., коли вони були представліні катакомбною культурою, тим більше, що ніяких даних про поширення цієї культури в межах Керченської протоки невідомо. Немає свідчень і про перебування

²³ І. В. Анфимов. Меото-сарматский могильник № 2 у станицы Усть-Лабинской.— МИА, № 23. М., 1951.

²⁴ М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов, стор. 27—28.

²⁵ Там же, стор. 26.

там кіммерійців в період, який передує їх переселеню з Азово-Каспійського міжмор'я в Малу Азію. Зважаючи на це, цілком ймовірно, що кіммерійська топоніміка на берегах Керченської протоки з'явилася лише після повернення їх з Азії, коли вони під ім'ям сіндів володіли берегами цієї протоки. Але пам'ять про них, як про кіммерійців, була ще живою, і вони не ототожнювались з меотами.

Інші докази на користь кіммерійського походження сіндів знаходимо в іменах боспорських царів. Крім грецьких, серед них є і такі, як Спарток і Перісад, визнані фракійськими, причому першим іменем називався засновник боспорської царської династії Спартокідів. Можливо, це був ватажок фракійських пайманців. Вони захопили владу у Боспорі, який являв собою союз розташованих по обидва боки Керченської протоки грецьких колоній²⁶.

З уривчастих відомостей Діодора Сіцлійського (Бібліотека, кн. XII—XX) відомо, що влада в об'єднаних містах Боспору від грецької династії Археопактідів перейшла до Спартока і його нащадків в 438 р. до н. с. Це був час, коли створювався Афінський союз і Перікл здійснював свої поїздки по Чорному морю з метою приєднання до союзу грецьких міст на узбережжі. З них на Керченській протоці йому вдалося залучити тільки Німфсій, який не входив до складу Боспорського об'єднання²⁷. Зміни в управлінні Боспором були викликані домаганнями Афін, що прагнули поширити свою гегемонію на боспорські міста, і, в свою чергу, заходами Боспору, спрямованими па посилення його воєнного потенціалу. Про ворожі відносини між ними в цей час можна судити ще й з того, що в праці Геродота, яка створювалася саме тоді, зовсім відсутні відомості про боспорські міста, хоч у ряді винадків загадка про них була б не тільки доречною, але й необхідною. Так, Геродот замовчує навіть їх існування, паче для нього й для афінян, яким він адресував свою працю, самі назви цих міст були ненависні²⁸.

Навряд чи посилення військової могутності Боспору можна було досягти шляхом залучення фракійських пайманців, тим більше, що ніяких відомостей про них на Боспорі до кінця V — початку IV ст. немає, та й тоді кількість їх не перевищувала 2000 чоловік (Діодор, XX, 22). Це завдання можна було розв'язати завдяки зміщенню зв'язків з вояовничими тубільними племенами, які оточували грецькі міста. Ми висловлювали припущення, що Спарток, який очолював Боспор в традиційному для греків званні архонта, був не фракійського, а сіндського походження²⁹. Тепер є нові аргументи на користь цього припущення.

На початку свого поселення у варварському оточенні греки прагнули заручитися підтримкою місцевої аристократії. Найближча до міст тубільна знать дедалі тісніше зближувалася з греками не лише в економічному, а й в культурному відношенні. Представники цієї знать, що стояла на чолі родоплемінних організацій, не тільки продавали грекам продукти власного господарства і зібрали у підвладного населення, але й робили колоністам різноманітні послуги: були посередниками в зносинах з іншими племенами, забезпечували охорону торгових караванів, подавали збройну допомогу грецьким містам. Вони, як, наприклад, скіфський цар Скіл (Геродот IV, 78, 79), подовгу жили в містах, іноді оселялись в них, засвоювали грецьку мову і уявлення греків і навіть рідилися з ними. Поховання такої еллінізованої знать виявлені поблизу грецьких міст і характеризуються рисами місцевого та грецького походження.

²⁶ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 56.

²⁷ С. Л. Жебелев. Афины, Нимфей и измѣна Гилона.—Северное Причерноморье. М.—Л., 1953, стор. 180 та сл.

²⁸ С. Лурье. Геродот. М.—Л., 1947, стор. 16 та сл.

²⁹ М. И. Артамонов. К вопросу о происхождении боспорских Спартокидов.—ВДИ, 1949, № 1, стор. 29.

Про поширення впливу грецьких міст у Прикубанні в кінці VI — на початку і в першій половині V ст. можна мати уявлення на підставі згаданих курганів Ульського аулу. Найяскравіше ж сліди його виступають в курганному могильнику «Сім братів», розташованому поблизу сіндського городища недалеко від станиці Варениківської в пониззі Кубані. Поховання, які збереглися в двох з цих курганів (2-му і 4-му), належать до другої половини V ст. Вони були влаштовані в склепах з сирцевої цегли і перекриті плоскою дерев'яною покрівлю. Небіжчиків ховали зі зброєю і кількома кошами, а в інвентарі поряд з місцевими речами були вироби, виконані в грецькому чи греко-перському стилі³⁰. Городище не подалік станиці Варениківської, очевидно, було стародавньою столицею сіндів, а виявлені тут поховання належали членам місцевої династії царів-вождів, в побуті яких грецький вплив відігравав визначну роль. Один з членів цієї династії і зайняв місце правителя Боспору, причому не в результаті завоювань, а за згодою греків, про що свідчить присвоєний йому титул архонта. Архонти у греків з'явились при переході від монархії до республіки і вважались виборними особами, хоч фактично в багатьох випадках не відрізнялися від царів. Після Спартока Боспором правили його нащадки: син і онук. За свідченням Діодора, після сесмірічного правління Спартока царювали Селевк, Сатір і Левкон, кожний по 40 років (XII, 36, 1; XIV, 93, 1; XVI, 31, 6). Такий збіг у визначенні часу викликає сумнів щодо вірогідності даних цього письменника, але ніяких можливостей для перевірки їх немає. За Діодором стільки ж років, як і Селевк — спадкоємець Спартока, правив Сатір, з чого випливає, що обидва вони були співлодарями або очолювали різні частини успадкованих від батька володінь. Ніяких відомостей щодо правління Селевка не збереглося. Про Сатіра ж відомо, що він був одноосібним правителем грецьких міст Боспору³¹. А це означає, що Селевк або особа міфічна, або цар не боспорських міст, як припускає К. Вернер на відміну від В. В. Латишева та Е. Мінза³², а Сіндського царства, тісно пов'язаного з Боспором єдиністю династії.

У 1953 р. в м. Анапі під час досліджень стародавнього міста, відомого як Сіндська Гавань, Сіндіка і Горгіппія, що було в IV ст. столицею Сіндського царства, знайдено два уламки мармурової плити з проксенічним декретом³³. Від імені царя, який дарував цю проксенію, уціліло лише закінчення «кос» та ім'я його батька Євмел. За палеографічними ознаками, А. І. Болтушова датувала напис першою половиною IV ст., а ім'я царя відновила як Селевк, син Євмела. Хоч В. Ф. Гайдукевич висловив сумнів у правильності такого датування³⁴, напис не можна палеографічно віднести до більш пізнього часу — до кінця IV—початку III ст., коли царем Боспору був Спарток III, син Євмела. Таким чином, дата, запропонована А. І. Болтушовою, вважається цілком вірогідною.

Велике значення мають спостереження щодо змісту і форми проксенії. Привілеї, які вона дає, стосуються того міста, де її знайдено, і не поширюються на міста Боспорського об'єднання. Отже, декрет виданий не владою цього об'єднання, а місцевим самостійним урядом³⁵. Крім того, множина дієслова «дали» в тексті проксенії свідчить, що цей уряд був не одноосібним, а складався, пайменше, з двох чоловік. Припущення А. І. Болтушової, що одним з правителів був Селевк, цілком задовільно

³⁰ М. И. Артамонов. Сокровища..., стор. 36 та сл.

³¹ В. В. Латышев. История Боспорского царства.—Понтика, СПб., 1909, стор. 73.

³² В. В. Латышев. Вказ. праця, стор. 176; E. H. Minns. Scythians and Greeks, 1913; K. Wernher. Die Dynastie der Sparfokiden.—Historia, IV, 1955, N 4, стор. 419.

³³ А. И. Болтушова. Проксенический декрет из Анапы и некоторые вопросы истории Боспора.—ВДИ, 1964, № 3, стор. 136.

³⁴ Корпус боспорских надписей. М.—Л., 1965, стор. 938.

³⁵ Там же, стор. 939.

вирішує питання про цього відомого Діодору персонажа, який не знаходить собі місця серед боспорських Спартокідів, хоч він і згаданий в числі спадкоємців Спартока. Віш, як вважає А. І. Болтунова, був не сином, а братом останнього і після їх спільногого батька Євмела правив незалежним від Боспору Сіндським царством. В час видашня проксенії Селевк навряд чи міг бути співправителем свого дуже старого батька. Другий син — Спарток став архонтом Боспору, після смерті його замінив на цьому посту в 432 р.³⁶ син Сатір, що правив грецькими містами майже одночасно з Селевком — царем сіндів. Сатір помер в 389 р., Селевк, беручи до уваги події, що відбулися після його смерті, але ще за життя Сатіра, помер не набагато раніше; тоді співправителем його міг бути син Гекатей. До останніх років життя Гекатея, тобто до початку IV ст., і повинна належати знайдена в Анапі проксенія, на початку якої в довоєнному вигляді могло стояти: «Селевк, син Євмела, і Гекатей, син Селевка... такому-то дали» і т. д.

Згадані вище події Поліен (Військові хитрощі, VIII, 55) передає так: Сатір відновив на престолі невідомо ким і чому скинутого царя сіндів Гекатея, очевидно, спадкоємця Селевка, і ожепив його на своїй дочці, наказавши їйому вбити свою колишню дружину меотянку Таргітао. Але Гекатей не виконав наказ, а ув'язнив дружину в фортеці, звідки вона втекла до свого батька. Останній царював над яксаматами, племенем, яке одні автори вважають меотським, а інші зараховують, без достатніх підстав, до сарматів. За Гекатеєм Мілетьським (Землеописання, фрагм. 166), воно перебувало в сусістві з сіндами південніше Кубапі на Азовському узбережжі. Яксамати та інші меотські племена почали спустошувати Сіндіку Гекатея та володіння Сатіра. Обидва запросили мир і видали як заложника сина Сатіра Мітродора. Через підступну поведінку Сатіра, який організував замах на Таргітао, вона наказала вбити заложника і відновила війну, піддавши країни своїх ворогів страшному розоренню. Сатір, за повідомленням Поліена, помер у розpacі, а його син Горгіпп тільки дарами і проханнями добився миру.

У розповіді Поліена — явна помилка: помер у розpacі цар сіндів Гекатей, васал Сатіра, а він сам загинув під час облоги Німфея у 389 р. (Схолій до Демосфена, ХХ, § 38). Сатір після смерті Гекатея призначив царем Сіндіки свого сина Горгіппа, свідченням чого є, зокрема, те, що його ім'ям названа столиця Сіндського царства Горгіппія (на місці сучасної Анапи). Це був порт, через який сінди здійснювали зв'язки з античним світом незалежно від грецьких міст на Керченській протоці.

Відомо також, що дочка Горгіппа Комосарія була дружиною Перисада³⁷, очука Сатіра від іншого його сина Левкона. Боспорські правителі і сіндські царі були з'єднані між собою не формальною залежністю, а міцними родинними зв'язками, як члени однієї династії, яку греки вважали варварською всупереч еллінізації та грецьким іменам більшості її представників (Страбон, VII, 3, 8).

Отже, слінізованій батько Селевка і Спартока Євмел був царем сіндів, а Спарток, ставши архонтом боспорських міст, які потребували підтримки сіндів, залишився членом цієї династії і зберігав за собою відповідні права. Тому його син Сатір і підтримав свого двоюрідного брата Гекатея, зміцнивши цей союз шлюбом своєї дочки з сіндським царем. Династичними правами Спартокідів пояснюються і призначення царем сіндів замість померлого, можливо, бездітного Гекатея, сина Сатіра Горгіппа, тоді як другий син Левкон після смерті батька зайняв його місце архонта боспорських міст. Ніякого поділу володінь між синами Сатіра не було, як і між Спартоком та Селевком, тому що так зване Боспорське царство включало тоді лише грецькі міста з прилеглою до них

³⁶ Корпус боспорських надписей, стор. 832 (Хронологічна таблиця).

³⁷ Там же, № 1015.

територією (хорою) і не поширювало свою владу на тубільне населення.

Син Сатіра Левкон, як показує його титул, стає, крім архонта, царем сіндів і меотів: торетів, дандаріїв та псессів (Корпус боспорських надписей, № 6, 6а, 8, 1051, 1038). Проте він не змінив традиційної їх організації. Невідомо, як підкорив ці племена Левкон, та навряд чи добровільно. Однак меотські племена були економічно зацікавлені в тісному зв'язку з боспорськими містами. За правління Левкона хлібна торгівля Боспору з Афінами досягла нечуваних розмірів: Афіни одержували половину необхідного ім хліба — 400 тисяч медимнів * (Демосфен. Против Лептина, § 29). Грецькі міста не могли дати Боспору такої кількості хліба, він йшов головним чином від меотів Прикубання. В цих умовах меоти могли піти па зміцнення своїх економічних зв'язків з Боспором шляхом підкорення його правителю як своєму верховному царю, тим більше, що претензії останнього підкріплювались і військовою силою, яка була в його розпорядженні. Левкон вів війну не тільки з Німфеем, але й з Феодосією, Гераклесею, навіть з Родосом і мав сильну армію. До складу її входили, крім скіфів і грецьких та фракійських пайманців, які перейшли до нього після смерті батька, також залучені ним аркадяни ³⁸.

Судячи з титулатури боспорських царів, зафіксованої в написах, меотські племена то відокремлювалися, то приєднувалися до Боспорського царства. Отже, воно в своїй тубільшій частині не було сталою, місцеві племена, які входили до нього, зберігаючи внутрішню автономію, залишалися в його межах скоріше добровільно, ніж примусово. Для відносин між ними та Боспором особливо показові події, що відбувалися наприкінці IV ст.

Після смерті Перісада в 311—310 р. спалахнула міжусобна війна між його синами. Владу здобув Сатір II, але проти нього негайно виступив його брат Євмел, що привернув на свою сторону сусідніх варварів. Процарювавши лише дев'ять місяців, Сатір загинув від рані, завданої йому в битві з Євмелом. Спадкоємцем став наступний брат Прітан, але й він був переможений і вбитий Євмелом, який, крім того, позбавив життя всіх дітей своїх братів, за винятком молодшого Перісада, який встиг втекти до скіфського царя Агара. Перемогу Євмелу забезпечив його союзник Аріфарн, що з'явився на допомогу з 20 тисячами кінноти і 22 тисячами піхоти (Діодор, ХХ, 22—24).

У рукописному тексті розповіді Діодора Аріфарн названий царем фракійців, що вважається опискою. Гадають, що це цар одного з сусідніх меотських племен, близьких за написанням назви до фракійців-фатеїв. Правда, ім'я цього царя іранське, внаслідок чого деято вважає його вождем сарматського племені сіраків, які жили поблизу від меотів ³⁹. Навряд остання кон'ектура відповідає дійсності. Царські імена легко переходили від одного народу до іншого, незалежно від етнічних ознак, що ж до озброєного виступу сіраків на допомогу Євмелу, то для цього потрібні були серйозні причини, які важко вбачати у взаєминах з Боспором. До того ж, склад війська Аріфарна скоріше відповідає не кочівникам-сіракам, а народові з осілим способом життя. Імовірно, Євмел тісніше інших синів Перісада був зв'язаний з меотами, можливо, як син дочки сіндського царя Горгіпа Комосарії, брати ж його походили від іншої матері або навіть матерів несіндського роду. Очевидно, його обійшли в престолонаслідуванні, що й викликало співчуття до нього з боку родичів по матері — меотів, а особливо з якоєю незрозумілої причини найбільш близьких до нього, як вважають, фатеїв.

Не виключено, що пайменування союзників Євмела в тексті Діодора

* Понад 200 тис. т.

³⁸ В. В. Латышев. Вказ. праця, стор. 77.

³⁹ Д. П. Каллистов. Очерки по истории Северного Причерноморья в античную эпоху. Л., 1949, стор. 221.

фракійцями не є випадковою опискою. Фракійцями, як вказувалося раніше, могли вважатись сінди за їх походженням від кіммерійців, що були в етнічному спорідненні з фрако-кіммерійцями і одночасно з ними розбійничали в Малій Азії. В такому разі Аріфарн міг бути царем не фатеїв, а сіндів, і якщо, до того ж, він син Горгіппа, то, виступаючи на стороні Євмела, діпомагав йому, як своєму племіннику. Вже згаданий Левко I, брат сіндського царя Горгіппа, іменувався царем сіндів і ряду меотських племен, правив ними і його син Перісад. Таким чином, сінди після Горгіппа, а може й починаючи з нього, були підлеглими Боспору, що не виключає належності їх правителів до однієї династії з боспорськими архонтами, а отже, і права перших втручатися в питання престолонаслідування на Боспорі, особливо якщо при цьому порушувались інтереси близьких для них членів царського дому.

Фракійські імена членів боспорсько-сіндської царської династії, звичайно, є недостатнім обґрунтуванням гіпотези про кіммерійське походження сіндів, але в сполученні з іншими аргументами на користь цієї гіпотези вони набувають важливого значення. Кіммерійці, які б етнічної належності вони не були, під час перебування в Малій Азії не могли не зустрічатися з фракійцями, або, точніше, з фрако-кіммерійцями, що не втратили з підмінами спорідненості й після свого злиття з фракійцями, навіть коли ці племена не були близькі до кіммерійців. Останні ще в Малій Азії могли засвоїти фракійські імена, а також встановити зв'язки з малоазіатськими греками, що й обумовило швидке зближення між ними на берегах Боспору Кіммерійського.

Дослідники вже звертали увагу на локалізацію легенд про амазонок в Малій Азії (на р. Фермодонті) та в Приазов'ї, висловлюючи припущення про зв'язок цих легенд з кіммерійцями, а останніх — з фракійцями, вважаючи, що ті й другі належали до однієї великої сім'ї алародійських народів. Порівнювали також таманських сіндів з сіндами-фракійцями на о. Лемносі, де жінки відігравали таку ж визначну роль, як і амазонки. Увагу привернула і поширення на Боспорі так звана акварельна кераміка з її зображеннями жінок-войовниць⁴⁰. Додамо, що сіндами ж антична традиція, яка йде від Фукідіда (II, 98), називала фракійців, локалізованих, за Геродотом (V, 3, 5), над крестоношами між Стрімоном та Аксієм. Ніхто не поглибив цих спостережень, і вони залишаються темою спеціального дослідження, що має суттєве значення для всього комплексу питань, розглянутих в даний статті.

Але й без цього наші припущення про кіммерійців, кіммерійське походження сіндів та сіндську належність династії боспорських Спарто-кідів за своєю аргументованістю не тільки не поступаються всім іншим гіпотезам, що існують в історичній літературі, а й переважають їх за ступенем вірогідності. Але, оскільки це все ж припущення, які лише логічно зв'язують нечисленні факти, треба сподіватися, що майбутнє принесе додаткові дані для їх більш певного обґрунтування.

М. И. АРТАМОНОВ

Кіммерийська проблема

Резюме

В статье излагаются взгляды, ставшие в начале 50-х годов традиционными среди археологов и определившие вывод о том, что скифское вторжение в Северное Причерноморье произошло не в VII в. до н. э., как это считалось ранее, а не позднее XIII в. до н. э.

⁴⁰ М. И. Ростовцев. Эллинство и иранство на юге России. Пг., 1918, стор. 29.

Культура киммерийцев отождествляется с катакомбной культурой среднего бронзового века, и скифов — с поздней срубной культурой. Предполагаемое продвижение скифов на запад сопоставляется в статье с преданием Геродота о приходе скифов из глубин Азии в степное Причерноморье и вытеснении ими с этой территории киммерийцев. Последние овладевают Малой Азией, но изгоняются оттуда лидийцами и возвращаются на свою первоначальную территорию, в Прикубанье, где оставляют памятники второй четверти VI в. до н. э. — келермесские и другие большие курганы скифской культуры. В Прикубанье от киммерийцев ведут свое начало синды, с которыми, очевидно, общностью происхождения связаны Спартокиды — правители античного Боспора.

М. І. ГЛАДКИХ

До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря

Метод типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря був запропонований в 30-ті роки Г. А. Бонч-Осмоловським та В. О. Городцовым¹. Однак науковці не відразу прийняли його. Лише після вдалого використання цього методу Ф. Бордом та М. Бургоном на французьких матеріалах він почав застосовуватись радянськими дослідниками — спершу для пам'яток раннього, а потім і пізнього палеоліту². Це стало базою для детального вивчення історичного процесу, дало зможу виділити техніко-типологічні варіанти і типи мустьєрських пам'яток Руської рівнини, загострило проблему визначення культур у пізньому палеоліті³. Тепер цей метод широко використовують, але цінність висновків від його застосування зменшується через відсутність єдиної класифікації палеолітичних виробів.

При зіставленні окремих палеолітичних пам'яток знахідки з певною близькістю типолого-статистичних показників вважаються одним культурним явищем. Звичайно, в таких випадках ці пам'ятки відносять до однієї культури, бо поки що немає чітких критеріїв того, які саме особливості кам'яного інвентаря відносяти до ознак культури, а які до більших культурних об'єднань (областей, зон). Коли дослідник бачить певні відмінності в кам'яному інвентарі, то такі пам'ятки розглядає як різні культурні явища. Але досвід показує, що немає двох палеолітичних па-

¹ Г. А. Бонч-Осмоловский. К вопросу об эволюции древнепалеолитических индустрій.—Человек, 1928, № 2—4, стор. 147—186; В. А. Городцов. Тимоповская палеолитическая стоянка. Результаты раскопок в 1933 г.—Труды Института антропологии, этнографии и археологии АН СССР, вып. 3. М.—Л., 1935.

² В. П. Любиц. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий.—МИА, № 131. М., 1965, стор. 7—75.

³ В. Н. Гладилин. Различные типы каменной промышленности в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР.—VII Международный конгресс доисториков иprotoисториков. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, стор. 14—17; М. Д. Гвоздовер. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона.—ВА, вып. 27, 1967, стор. 82—101; Г. В. Григорьева. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических памятников юга СССР.—КСИА, вып. 111. М., 1967, стор. 86—90; Л. В. Грехова. Тимовские стоянки и их место в позднем палеолите Русской равнины. М., 1970, стор. 11—14; М. И. Гладких. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в середньому Подніпров'ї.—УІЖ, 1970, № 10, стор. 99—102.

м'яточ, інвентар яких був би тотожним. Тому постає питання — як уникнути штучного роздрібнення палеолітичних культур? Цікаві дані з цього приводу дають матеріали розкопок Добранічівського пізньопалеолітичного поселення⁴.

Для поселення характерна чітка відокремленість господарсько-побутових комплексів. Повністю розкрито вже чотири таких комплекси, які складаються з залишків довгочасних жител, господарських ям, зовнішніх вогнищ та виробничих центрів. Решта території поселення вільна від культурних залишків, тобто в даному випадку наявні «чисті» колекції кам'яного інвентаря, які належать окремим господарсько-побутовим комплексам однієї пам'ятки. Повними колекціями зараз представлені два комплекси: перший (розкопки 1953 р.) та другий (розкопки 1967 р.). Показово, що кам'яний інвентар і цих колекцій різиться між собою.

Дані для зіставлень взяті з таблиці, що додається до тексту. На основі даних таблиці проаналізовано наявність в комплексі окремих категорій виробів та питома вага кожної категорії всередині свого класифікаційного ступеня*. Виявляється, що кількісні відмінності в деяких випадках сягатимуть 35%. Тому здається доцільним не враховувати незначні відмінності, а розглядати тільки ті з них, які перевищують 10%. Крім того, беруться до уваги деякі специфічні ознаки оформлення виробів, що не відображені в таблиці.

Мешканці обох комплексів застосовували близьку техніку розщеплення кременю. Вони намагались максимально використати нуклеус та одержати з нього якомога більш якісних заготовок. Питома вага пластин з загальної кількості відходів виробництва становить в середньому 45%. В однаковій мірі використовувався прийом фасетування ударних площинок нуклеусів. В середньому 26% ударних площинок має різного роду підправки. Близьке співвідношення одноплощадкових та двоплощадкових нуклеусів. Водночас всередині кожного з цих типів нуклеусів досить помітні відмінності між комплексами. Серед одноплощадкових нуклеусів провіднє місце в першому комплексі займають призматичні, яких тут на 27% більше, ніж в другому комплексі, де переважають конічні нуклеуси. Крім того, основа деяких з них специфічно загострена за допомогою сколів, спрямованих знизу вверх, що іноді нагадує різецеві сколи. Жоден з конічних нуклеусів першого комплексу подібної обробки не має. Серед двоплощадкових зразків другого комплексу значну роль відіграють нуклеуси з перпендикулярним сколюванням, яких на 12,1% більше, ніж в першому. А серед двоплощадкових екземплярів, що мають зустрічне сколювання, в першому комплексі більшої ваги набувають нуклеуси з суміжними робочими поверхнями. Різниця порівняно з другим комплексом — 10,7%.

Незважаючи на ці відмінності в техніці розщеплення кременю, затримівельний матеріал в обох комплексах однаковий. Тобто мешканці поселення дещо різними шляхами досягали єдиної мети — заготовки певного виду. Так, при виготовленні різців і скребків — провідних груп знарядь — використовувались переважно пластини та пластинчасті відщепи (в середньому 85% кількості заготовок у ґруні скребків та 92,4% — в групі різців). Третина пластин має паралельні краї та правильне огранення. Близько 60% однолезових знарядь — з обламаними основами.

⁴ И. Г. Шовкопляс. Исследования Добраничевской стоянки.— Археологические открытия 1970 года. М., 1971, стор. 229—230.

* Процент підраховується тільки в тих випадках, коли абсолютна кількість виробів в серії становить не менше десяти, за винятком нуклеусів з опуклою робочою поверхнею другого комплексу (дев'ять виробів).

В галузі техніки вторинної обробки та типології відмінності спостерігаються по таких показниках. Серед виробів першого комплексу є певні категорії знарядь, яких нема в другому. Це проколки, пилки, пластини прямокутної форми з притупленим краєм, скребачки арочні, прямолезові та шипуваті, подвійні скobelі. Ці категорії знарядь не є провідними і для першого комплексу, де питома вага кожної з них становить не більше як 1,5% загальної кількості виробів.

Більш чисельні категорії знарядь мають значні відмінності в питомій вазі. Так, у першому комплексі комбінованих знарядь — скребків-різців більше, ніж у другому.

Для групи скребачок першого комплексу характерна менша питома вага опуклолезових виробів, яких на 10,8% менше, ніж у другому.

Чіткіші відмінності спостерігаються в групі різців. При оформленні бокових різців мешканці першого комплексу з допомогою ретуші частіше робили кінець знаряддя опуклим і, навпаки, мешканці другого комплексу віддавали перевагу виробам зі скощеним кінцем. Різниця в питомій вазі в першому і другому випадку становить 15%. Крім того, в другому комплексі ретуш, яка формувала кінець бокових різців, частіше опускалась на край заготовки. Таких екземплярів тут на 18,3% більше, ніж в першому.

Подібні відмінності в оформленні кінця заготовки спостерігаються і на вістрях з асиметричним лезом. В першому комплексі вістря з опуклоретушним кінцем становлять більш як 60% серед загальної їх кількості, а в другому — 30%. І навпаки, зразків зі скощеним кінцем в першому комплексі — 34,7, а в другому — 70%. Різниця, таким чином, становить 30—35%.

Але в основному крем'яний інвентар двох названих комплексів схожий. Середнє значення підрахованих за методом Д. Брейнерда та В. Робінсона⁵ індексів спорідненості між комплексами Добринічівського поселення для нуклеусів та провідних груп знарядь (скребачок, різців, пластинок з затупленим краєм та вістрів) становить 174%.

Колекція кам'яного інвентаря цього поселення в цілому є конкретним виразом певного культурного явища пізнього палеоліту. В її складі колекції окремих господарсько- побутових комплексів виявляються відносно самостійними, але повноцінними частинами, кожна з яких достатньо повно відображає своєрідність всієї колекції загалом. Тому типологічно-статистичне зіставлення інвентаря двох комплексів можна вважати адекватним зіставленню двох відокремлених однокультурних пам'яток.

У результаті одержані такі висновки:

1. Однокультурні та одночасні колекції кам'яного інвентаря можуть дещо різнитись між собою в техніці та типології.

2. Наведені конкретні дані є деякою мірою показником можливих відмінностей між комплексами, що належать до однієї культури. Остачтоно така міра встановлюється після серії подібних зіставлень.

3. До з'ясування конкретної міри відмінностей між однокультурними комплексами слід обережно користуватись статистичними даними для підтвердження однокультурності чи різокультурності пам'яток. Водночас необхідно приділити велику увагу пагромадженню конкретних статистичних даних про подібність та відміни між різними колекціями кам'яного інвентаря.

⁵ В. Б. Ковалевская, И. Б. Погожев, А. П. Погожева (Кусургашев). Количественные методы оценки степени близости памятников по процентному содержанию массового материала.— СА, № 3, 1970, стор. 26—39.

Співвідношення основних категорій кам'яного інвентаря господарсько- побутових комплексів Добринічівського поселення

Категорії	Комплекси (кількість у %)		
	I	II	Разом
Неникористана сировина	2/0,1	9/0,4	11/0,2
Знаряддя	547/13,9	290/14,4	837/13,9
Скребки	106/19,3	59/20,3	165/19,7
Однолезові	86/81,1	46/77,9	132/80
Опуклолезові	62/72,1	38/82,6	100/75,8
прості	49	32	81
з ретушшю по одному краю	9	3	12
з ретушшю по двох краях	4	3	7
Прямолезові скочені	12/14	8/17,4	20/15,1
прості	12	5	17
з ретушшю по одному краю		2	2
з ретушшю по двох краях		1	1
Арочні	5/5,8		5/3,8
прості	5		5
Прямолезові	5/5,8		5/3,8
прості	3		3
з ретушшю по одному краю	1		1
з ретушшю по двох краях	1		1
Шипуваті	2/2,3		2/1,5
прості	2		2
Дволезові	15/14,2	8/13,6	23/14
прості	10	5	15
з ретушшю по одному краю	4	3	7
з ретушшю по двох краях	1		1
Циркулярні	2/1,9	3/5,1	5/3
округлі	1	3	4
овальні	1		1
Атипові	3/2,8	2/3,4	5/3
Уламки скребків	2/0,4	5/1,7	7/0,8
Скребкоподібні знаряддя	15/2,7	2/0,7	17/2
Різці	123/22,5	59/20,3	182/21,7
Однолезові	96/78,1	47/79,7	143/78,6
Бокові	65/67,7	28/59,6	93/65
з пряморетушним кінцем	4	2	6
з косоретушним кінцем	11	6	17
з косоретушним кінцем та при- тупленою спицкою	7	6	13
з опуклоретушним кінцем	20	4	24
з опуклоретушним кінцем та притупленою спинкою	13	6	19
з віймкою на кінці	13	6	19
з необробленим кінцем	1	2	3
Серединні	11/11,5	9/19,1	20/14
фасеточні	4	7	11
ретушино-фасеточні	7	2	9
Кутові	8/8,3	1/2,2	9/6,3
фасеточні	8	1	9
На куту зламаної пластини	12/12,5	9/19,1	21/14,7
однокрайові	10	8	18
двохкрайові	2	1	3
Дволезові	24/19,5	12/20,3	36/19,8
Багатолезові	3/2,4		3/1,6
Уламки різців	15/2,7	4/1,4	19/2,3
Різцеподібні знаряддя	14/2,6		14/1,7
Скребки-різці	18/3,3	3/1,1	21/2,5
Різці-вістря	1/0,2		1/0,1
Вістря	23/4,2	10/3,4	33/3,9
з опуклоретушним кінцем	13/56,5	3/30	16/48,5
з опуклоретушним кінцем та притупленою спинкою	1/4,3		1/3
з косоретушним кінцем	7/30,4	7/70	14/42,5

Продовження таблиці

Категорії	Комплекси (кількість у %)		
	I	II	Разом
з косоретушним кінцем та притупленою спинкою	1/4,3		1/3
природно углове з підправкою прямого краю	1/4,3		1/3
Клиники-наконечники	2/0,4	3/1,1	5/0,6
Одноконечні з обламаною основовою	1	1	2
Одноконечні з природною основовою		2	2
Двоконечні	1		1
Пластиинки з притупленим краєм	34/6,2	15/5,2	49/5,9
Прості	29/85,3	15/100	44/89,8
З ретушшю по одному краю	23	15	38
з спинки	21	14	35
з черевця	1		1
переміжна	1	1	2
З ретушшю по двох краях	6		6
з спинки	1		1
протилежна	3		3
переміжна	2		2
З заокругленою основовою	2/5,9		2/4,1
З ретушшю по одному краю	2		1
з спинки	1		1
з черевця	1		1
Прямоуктні	3/8,8		3/6,1
З ретушшю по одному краю	2		2
з спинки	2		2
З ретушшю по двох краях	1		1
з спинки	1		1
Проколки	4/0,7		4/0,5
Одноожальні	4		4
На пластині	4		4
ретушовані з спинки	2		2
з протилежною ретушшю	2		2
Скобелі	35/6,4	5/1,7	40/4,8
Однолезові	31	5	36
На відщепі	8	1	9
ретушовані з спинки	7	1	8
ретушовані з черевця	1		1
На краю пластини	17	4	21
ретушовані з спинки	11	2	13
ретушовані з черевця	5	2	7
переміжна ретуш	1		1
На кінці пластини	6		6
ретушовані з спинки	5		5
ретушовані з черевця	1		1
Двoleзові	3		3
на краях пластини	3		3
Багатолезові	1		1
на краях та кінцях пластини	1		1
Пилки	8/1,5		8/1
На краю пластини	3		3
ретушовані з спинки	3		3
На двох краях пластини	5		5
переміжна ретуш	5		5
Уламки оброблені	1/0,2		1/0,1
Відщепи оброблені	7/1,3	34/11,7	41/4,9
Пластинки оброблені	49/8,9	32/11	81/9,7
Реберчасті сколи оброблені	1/0,2		1/0,1
Відщепи зі слідами використання	7/1,3	6/2,1	13/1,6
Пластини зі слідами використання	74/13,5	51/17,6	125/14,9
Відбивачі	7/1,3	2/0,7	9/1,1
Ретушери	1/0,2		1/0,1
Відходи виробництва	3441/86	1716/85,2	5157/85,9

Продовження таблиці

Категорії	Комплекси (кількість у %)		
	I	II	Разом
Уламки	129/3,8	85/5,0	214/4,2
Нуклеодільні уламки	37/1	25/1,4	62/1,2
Облупні	4/0,1	3/0,2	7/0,1
Одноплощинні нуклеуси	31/35,3	13/36,1	44/35,5
З опуклою робочою поверхнею	21/67,7	9/69,2	30/68,2
призматичні	15	4	19
конічні	6	5	11
З сплющеною робочою поверхнею	4/12,9	3/23,1	7/15,9
підпрямокутні	3	3	6
підтрикутні			
Витягнуті	6/19,4	1/7,7	7/15,9
підклиновидні	1	1	2
з робочою поверхнею на вузькій			
грані скола	5		5
Двоплощинні нуклеуси	57/64,7	23/63,9	80/64,5
Зустрічне сколювання	54/94,7	19/82,6	73/91,2
однобічні	30	11	41
з суміжними робочими поверх-			
нями	20	5	25
дво бічні	3	3	6
з робочою поверхнею на вузькій			
грані скола	1		1
Перпендикулярне сколювання	3/5,3	4/17,4	7/8,8
ударна площа та робоча по-			
верхня не зв'язані між собою	2	2	4
робоча поверхня служить вто-			
ринною ударною площею	1	2	3
Уламки нуклеусів	2/0,1		2/0,1
Поздовжні сколи з нуклеусів	36/1	7/0,4	43/0,8
Поперечні сколи з нуклеусів	26/0,8	16/0,9	42/0,8
Реберчасті сколи	176/5,1	79/4,6	255/4,9
З фасетованою однією гранню	118	54	172
З фасетованими двома гранями	58	25	83
Відщепи та лусочки	1222/35,5	739/43,1	1961/38
Первинні	163	200	363
Вторинні	1059	539	1598
Пластини	1667/48,4	710/41,4	2377/46,1
Первинні	82	48	130
Вторинні	1585	662	2247
правильні	294	161	455
трикутні	51	35	86
лавролистні	8	5	13
неправильні	1232	461	1693
Різцеві відщепи	54/1,6	16/0,9	70/1,4
Первинні	27	5	32
Вторинні	27	11	38
Разом	3990/100	2015/100	6005/100

М. И. ГЛАДКИХ

К методике типового-статистического анализа палеолитического каменного инвентаря

Резюме

В последние годы среди палеолитоведов наметилась тенденция широкого внедрения типового-статистического метода анализа каменного инвентаря. Это обстоятельство объясняется перспективностью использования данного метода для определения культурной принадлежности палеолитических памятников. При сопоставлении отдельных

памятников одни из них, имеющие определенное сходство типолого-статистических показателей каменного инвентаря, обычно относят к одной культуре, а другие, отличающиеся по этим показателям,— к разным культурам. Однако опыт показывает, что нет двух палеолитических памятников с тождественным каменным инвентарем. Поэтому возникает необходимость определения меры различий, допустимых между однокультурными комплексами.

В предлагаемой работе сопоставляется каменный инвентарь обособленных хозяйственно-бытовых комплексов Добриничевского поселения, исследуемого И. Г. Шовко-плясом. Сопоставление таких комплексов можно считать до некоторой степени равнозначным сопоставлению двух обособленных однокультурных поселений, что открывает возможности для поиска объективных критериев определения культурной принадлежности палеолитических памятников.

А. О. ЩЕПИНСЬКИЙ

Антропоморфні стели Північного Причорномор'я

Останнім часом у південноукраїнських степах знайдено чималу кількість антропоморфних стел III — початку II тисячоліття до н. е.¹, що становлять значний інтерес для історії Північного Причорномор'я. І хоч у радянській і зарубіжній літературі цим пам'яткам присвячено ряд досліджень, в їх історії залишається ще багато спіріших і нерозв'язаних питань.

Так, зокрема, неясно, для чого призначалися і кого зображували ці найстародавніші у Східній Європі монументальні статуї. Одні дослідники вбачають у них надмогильні пам'ятники, які височіли у степу і на яких схематично передані риси померлих родичів — вождів, жерців². Інші вважають їх ідолами, богицями поховань, які спочатку перебували у святилищах, біля жертвників³.

Цікавий матеріал дали розкопки 1969 р., коли неподалік с. Близне-Бойового поблизу Феодосії були вивчені два кургани. У першому, заввишки до 1 м, основне поховання містилось у дерев'яному ящику під кам'яною спорудою. Датується воно не пізніше початку II тисячоліття і належить до кемі-обинської культури. Інші поховання впускні — пізньооскіфські (?), половецьке, а також недатоване.

У другому кургані виявлено вісім поховань. Основне (№ 7) містилося у груповій ямі в центрі кургану і за обрядом могло належати до ямної або кемі-обинської культури. Датується воно енеолітичним часом. Це поховання пов'язане із спорудженням первинного насипу кургану заввишки 0,5 м.

¹ А. А. Щепинский. Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму.—СА, № 2, 1958, стор. 143—148; Л. П. Латишева. Нова антропоморфна стела епохи бронзи.—Праці Одеського державного університету, т. 149, вип. 7, стор. 152—156; Т. Д. Златковская. К вопросу об этно-культурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы.—СЭ, 1963, № 1, стор. 73—88; А. А. Häusler. Antropomorphe Stelen des Eneolithikums im nordprontischen.—Kaum. WZ, Bd. XV, № 1, стор. 29—73; А. А. Формозов. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья.—СЭ, 1965, № 6, стор. 177—181.

² А. А. Формозов. Памятники первобытного искусства. М., 1966, стор. 98; його ж. Очерки по первобытному искусству. М., 1969, стор. 187—188.

³ Г. Чайлд. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, стор. 408 та сл.; А. Häusler. Вказ. праця, стор. 51; В. Карапаке. Археологический музей в Констанце, 1967, стор. 21; Г. Тончева. Новооткрыты антропоморфны плочи край с. Езерово, Варненского.—Известия национального музея Варна, т. III (XVIII), 1967, стор. 3—18. Цієї ж точки зору дотримуються Д. Я. Телегін і деякі інші українські археологи.

Вторинний насип мав впускне кемі-обинське поховання № 3, виявлене за 3 м на південний захід від центра. Тут, на глибині 0,6 м, лежала горизонтальна плита розміром $1,2 \times 0,8$ м, а на шій — тонкий шар дрібно поламаних і паскрізь пропалсних людських кісток. Під плитою була ґрунтована яма ($2 \times 1,5 \times 0,6$) із залишками дерев'яного ящика. Викид з цієї могили залягав на рівні плити перекриття вище первинного насипу. У ящику лежали пофарбовані у червоний колір кістки дорослої людини, похованої у скорченому положенні на лівому боці, головою на північний схід. За аналогією з іншими південноукраїнськими кам'яницями, конструкцією могили та обрядом це поховання датується кінцем III — початком II тисячоліття до н. е. і належить до кемі-обинської культури⁴, як і друге аналогічне поховання № 6, яке виявлене в насипі на глибині 1 м від поверхні.

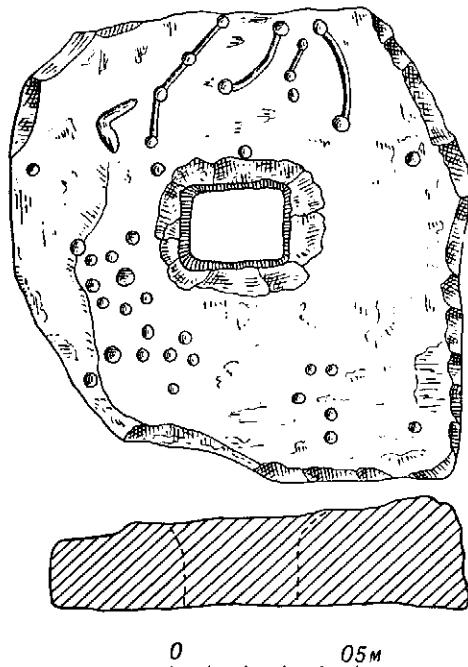

Рис. 1. Жертвник з кургану поблизу с. Близьне-Байового.

Інші впускні поховання даного кургану датуються від пізньоскіфського до середньовічного часу, інвентарем вони не супроводжувалися. За 1,8 м на північ від № 3 трапилася велика ($1,7 \times 1,5$ м) яма, вирита в насипу вторинного кургану. В ній лежала округла плита розміром $1,30 \times 1,25 \times 0,30$ м з оббитими краями і прямокутним отвором ($0,30 \times 0,25$ м) у центрі; краї на лицьовому боці трохи обламані. На верхній площині плити — три групи чашкових заглиблень. В одній їх налічувалось 6, у другій — 17, а в третій — 11. Остання група відокремлена від перших двох чотирма заглибленнями, розташованими в ряд по ширині плити. Заглиблення попарно з'єднані жолобками, лише в одному випадку чотири з них поєднуються між собою. Діаметр ямок — 3—5 см, глибина — від 1,5 до 4 см, ширина жолобків — 2—2,5 см при глибині до 1,5 см. У цій же частині плити глибоко викарбований знак у вигляді трикутника, сторони якого дорівнюють 10—12 см (рис. 1). В землі біля плити часто траплялися уламки кісток людини, тварин і птахів.

Чашкові заглиблення, подібні до вибитих на плиті з Близьне-Байового, відомі ще в палеоліті, неоліті, великого поширення набувають в енеоліті і за доби рашової бронзи. Як пережиток вони наявні й пізніше, майже до наших днів.⁵ У Криму два ряди аналогічних заглиблень є на культовій кемі-обинській стелі з Бахчі-Елі поблизу Сімферополя. Тут вони нанесені на верхній ґрані плити. Датується стела III — початком II тисячоліття до н. е.⁶ До цього ж часу належать заглиблення на плинатах кемі-обинського кам'яного ящика, стелі й діоритовому блоці з курга-

перших двох чотирма заглибленнями, розташованими в ряд по ширині плити. Заглиблення попарно з'єднані жолобками, лише в одному випадку чотири з них поєднуються між собою. Діаметр ямок — 3—5 см, глибина — від 1,5 до 4 см, ширина жолобків — 2—2,5 см при глибині до 1,5 см. У цій же частині плити глибоко викарбований знак у вигляді трикутника, сторони якого дорівнюють 10—12 см (рис. 1). В землі біля плити часто траплялися уламки кісток людини, тварин і птахів.

Чашкові заглиблення, подібні до вибитих на плиті з Близьне-Байового, відомі ще в палеоліті, неоліті, великого поширення набувають в енеоліті і за доби рашової бронзи. Як пережиток вони наявні й пізніше, майже до наших днів.⁵ У Криму два ряди аналогічних заглиблень є на культовій кемі-обинській стелі з Бахчі-Елі поблизу Сімферополя. Тут вони нанесені на верхній ґрані плити. Датується стела III — початком II тисячоліття до н. е.⁶ До цього ж часу належать заглиблення на плинатах кемі-обинського кам'яного ящика, стелі й діоритовому блоці з курга-

⁴ А. А. Щепинский. Культуры энеолита и бронзы в Крыму.— СА, № 2, 1966, стор. 15—19.

⁵ А. А. Щепинский. Во тьме веков. Симферополь, 1966, стор. 34, 35, 111—113.

⁶ Н. Л. Эрист. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930).— ИТОИАЭ, IV. Симферополь, 1930, стор. 7, 11; Б. А. Шрамко. Древний деревянный плуг Сергеевского торфяника.— СА, № 4. М., 1964, стор. 96 та сл.

нів Сімферопольського водоймища, на каменях, знайдених в районі кемі-обинських курганів, поблизу с. Казанки неподалік Бахчисарая⁷ і т. д. Енеолітом і ранньою бронзою датується і більшість чашкових заглиблень на пам'ятках України та Кавказу. Всі знахідки з такими ямками, призначеними для жертвоприношень та узливань, мають культовий характер.

Таким чином, за стратиграфією кургану і аналогіями чашкових заглиблень можна датувати цю плиту-жертвовник не пізніше як початком II тисячоліття до н. е. Що ж до прямокутного отвору в центрі, то, без сумніву, він служив для встановлення менгара або антропоморфної стели. Однак для менгара отвір надто малий, та й відомі вони у північно-причорноморських степах в поодиноких випадках. Антропоморфічні стели — часте явище для епохи енеоліту і ранньої бронзи. За формами та обрисами їх можна поділити на дві умовні групи, причому серед одних і других є як дуже примітивні, так і досить складні. До першої групи в Криму належать такі стели: з Чокурчі, Сімферопольського аеропорту, Ленінського району на Керченському п-ові та інші, а за межами Криму — з Новочеркаська, Наталіївська, Первомайська, Олександрівська. Крім того, в цій групі багато західноєвропейських менгірів статуй. Всі ці стели більш або менш приземкуваті, часто з широкою тупою основою (рис. 2, 1—4), і тому у жертвовник з кургану с. Близькое-Бойового вони вставлятися не могли.

До другої групи можна віднести стели типу Казанків, Тірітакі (Крим), Чобурчі (Молдавія), Добруджі (Румунія) та багато інших. Вони мають витягнуту форму, звужений кінець (рис. 2, 5—8). Встановлювали їх вертикально, зокрема, у постаментах, подібних до плити з кургану біля с. Близькое-Бойового. Тільки цим можна пояснити той факт, що у стели з Добруджі на нижньому кінці зроблено спеціальний виступ — шип⁸

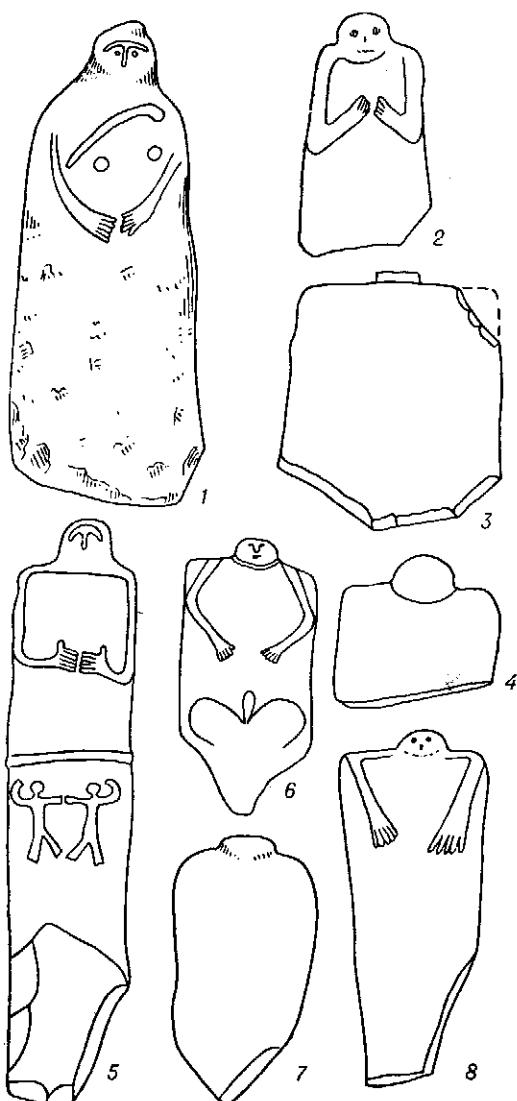

Рис. 2. Типи антропоморфних стел III — початку II тисячоліття до н. е.:

1 — Коллорж (Франція); 2 — Первомайвка (Херсонеська область); 3 — Чокурча (Крим); 4 — Одеса; 5 — Казанки (Крим); 6 — Добруджа (Румунія); 7 — Білозерка (Херсонеська область); 8 — Тірітакі (Крим).

⁷ П. Н. Шульц, А. Д. Столляр. Курганы эпохи бронзы в долине Салгира.— КСИИМК, вып. 71. М., 1958, стор. 57, 59, 61; А. А. Щепинский. Соляные изображения эпохи бронзы из Крыма.— СА, № 2, 1961, стор. 229—230; А. А. Щепинский. Новая антропоморфная стела..., стор. 143.

⁸ В. Карапеке. Вказ. праця, стор. 21.

(рис. 2, 6), а основи стел з Казанків (рис. 2, 5) та Ак-Чокрака в Криму⁹ не були піддані дрібній ударно-крапковій обробці. У інших стел нижній кінець менш вивітрений, як правило, позбавлений зображень, має темніший колір¹⁰.

Нарешті, в Криму відомі кемі-обинські кургани, під насипами яких збереглись поламані основи стел, що стояли вертикально. В одному випадку така основа стояла у спеціально вирубаному в скелі прямокутному отворі. З боків вона заклинювалася дрібним камінням. У зв'язку з цим слід нагадати, що, як зазначає А. Хейслер, основа однієї з белогрудів-

ських стел була поламана так, наче міцно встановлену плиту хотіли скинути¹¹. Цей же дослідник, посилаючись на розкопки В. Л. Гашкевича у Херсонській області, вважає, що поставлені вертикально плити двох підкурганних енеолітичних поховань, були примітивними антропоморфними стелами. У вертикальному положенні, очевидно, спочатку стояла і стела з с. Капустине на Тилігульському лимані¹². Не виключено, що її місце було край могили. Те ж саме, мабуть, можна сказати і про маріупольську стелу в Приазов'ї¹³.

Отже, умови знаходження антропоморфних стел III — початку II тисячоліття до н. е. у Північному Причорномор'ї не суперечать висновку про те, що більшість з них, незалежно від зовнішніх обрисів і наявності тих чи інших зображень, призначалися для встановлення у вертикальному положенні. Таким чином, плита-жертвовник з с. Близнє-Бойового являла собою основу (постамент) для підтримування стели. На запропонованій реконструкції (рис. 3) в її отвір встановлено одну з тірітакських стел, знайдену за кілька десятків кілометрів від Феодосії. Як показало масштабне порівняння, форма, вага і розміри жертвовника цілком достатні для того, щоб надійно втримати навіть таку досить велику і важку стелу.

Віддаленою аналогією цьому пам'ятнику можна вважати матеріали трохи пізіше другої мікенської гробниці Дендрі (Аргоська долина). Тут на вівтарі з вугіллям і коло стінки гробниці виявлені заглиблення, одні з яких було заповнене кістками тварин. У склепі-кенотафі містилися дві примітивні антропоморфні стели і дві плити. Одна з плит мала високі краї і підвищення в кутах, друга, розміром $1,2 \times 0,8$ м, ямкові заглиблення, частина з яких була з'єднана жолобками¹⁴. У цій пам'ятці

⁹ А. А. Шепинский. Новая антропоморфная стела..., стор. 144, рис. 4.

¹⁰ Т. Н. Кипилич, Л. М. Славин. Раскопки юго-западной части Тиритаки.— МИА, № 4. М., 1941, стор. 39; Л. П. Крылова. Итоги археологических раскопок курганов на Криворожье в 1964—1965 гг. Тезисы докладов. М., 1966.

¹¹ А. Häusler. Вкaz. праця, стор. 38.

¹² Э. А. Симонович. Погребение киммерийского времени на Тилигульском лимане.— КСИА, вып. 3. К., 1954, стор. 84.

¹³ М. Макаренко. Мариупольський могильник. К., 1933, стор. 68—70, рис. 27.

¹⁴ А. М. Reggesson. The Royal Tombs at Dendra near Midea. Lund, 1931, стор. 73, 77. Схожість північно-причорноморських стел і скульптур з Дендрі ще в 1946 р. відзначив П. Н. Шульц (див. ВДИ, 3, 1946, стор. 235).

наявний зв'язок антропоморфних стел з жертвниками, культовим шануванням вогню і тварин. Згадані чашкові заглиблення на плиті-жертвнику з с. Близнє-Бойового також вказують на її культовий характер. Не виключено, що трупоспалення на перекритті кемі-обинського поховання № 3 — слід одного з таких обрядів. З жертвоприношенням зв'язані і знахідки кісток коло плити. Нагадаємо, що в могилі із стелою, виявленій в кургані поблизу с. Горохівка Миколаївської області, також лежав кістяк з обвугленими кістками¹⁵. Залишки жертвоприношень у вигляді уламків ліпної кераміки, плям вохри, розколених кісток людей, тварин і птахів простежувались і біля інших стел — чокурчинської та краснопerekопської в Криму, каланчацьких на Херсонщині¹⁶ та ін. Analogічні явища відзначає А. Хейслер і за межами СРСР¹⁷.

Таким чином, на вершині кургану поблизу с. Близнє-Бойового над кемі-обинським похованням у жертвнику, найімовірніше, була встановлена антропоморфна стела. Біля цього своєрідного святилища відбувалися культові обряди і жертвоприношення.

Цікаво відзначити, що у насипах кількох курганів, досліджених поблизу Євпаторії у Криму, знайдено камені й плити з чашкоподібними заглибленнями, а також повторно використані антропоморфні стели. Не виключено, що спочатку вони становили одно ціле з жертвниками. Проте ми далекі від думки, що всі антропоморфні стели мали аналогічні вітари-підніжжя і жертвники. Найімовірніше, частина з них просто закопувалася у землю, частина мала кам'яні обкладки, вимостки тощо. Так, перед чокурчинською стелою була кам'яна вимостка з плит, навколо горохівської — викладка з великих каменів¹⁸. Первомайська стела (Запорізька область) і капустинська (Одеська область), очевидно, за стародавніх часів, стояли край могил, під насипами курганів¹⁹. В одному з мамайських курганів поблизу Євпаторії стела стояла біля підошви крепіди насипу. Поблизу с. Попівка па Тарханкутському п-ові дві стели лежали зовні огорожі кромлеха кургану²⁰. Можливо, в давнину вони були тут встановлені вертикально. В одному з курганів, досліджених у північно-західному Криму, стела входила в кільце невеликого кромлеха навколо енеолітичного поховання.

Поблизу Каланчака на Херсонщині виявлено три пам'ятники, що лежали у кільцевому культовому рівчаку на шарі вохри²¹. Вони також могли мати вертикальну позицію. Цікаво, що від двох стел збереглися тільки уламки, очевидно, вони зруйновані в давнину. Як відомо, кільцеві рівчаки під насипами курганів зв'язані із солярним культом, шануванням сонця, це, безперечно, стосується і знайдених тут стел. Слід враховувати й те, що багато їх виявлено на перекритті могил. Це можна пояснювати не лише випадковістю, вторинним використанням, хоч і такі факти, безумовно, мали місце. Найімовірніше, тут виступають певні

¹⁵ В. И. Никитин. Охранные раскопки кургана у с. Гороховки Николаевской области.—КСОЛМ за 1963 г. Одесса, 1965, стор. 50.

¹⁶ И. Д. Ратнер. Итоги раскопок курганов у с. Каланчак в Херсонской области в 1962—1964 гг.—Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СССР (тезисы докладов). Баку, 1965, стор. 74.

¹⁷ А. Häusler. Вкaz. праця, стор. 40, 41.

¹⁸ В. И. Никитин. Вкaz. праця, стор. 48—49, мал. 1.

¹⁹ Г. Г. Титенко. Каменная стела из с. Первомаевки.—КСИА, вып. 5. К., 1955, стор. 78—79, рис. 1; В. А. Гллінська, Г. Г. Ковпакенко, Е. О. Петровська. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомаївки.—АП, т. IX. К., 1960, стор. 138—140; Э. А. Сымонович. Погребение киммерийского времени на Тилигульском лимане.—КСИА, вып. 3, 1954, стор. 81—85.

²⁰ О. Д. Дашевская. Раскопки в северо-западном Крыму.—Археологические открытия 1965 г. М., 1966, стор. 118.

²¹ И. Д. Ратнер. Вкaz. праця, стор. 74.

культові уявлення. Стели укладалися на перекритті поховань спеціально, подібно до того, як у могилу клали супровідний інвентар, а поряд з нею або на перекритті встановлювали візок (очевидно, культового призначення), дерсв'яну соху, труп тотема — оленя, черепи биків²² тощо.

Таким чином, складається враження, що одні стели пов'язані безпосередньо з похованнями, інші — з спеціальними культовими місцями і спорудами біля курганів, на їх вершинах або поряд з кромлехом. Не виключено, що частина стел взагалі не має прямого відношення до курганів або поховань у них. Вони могли стояти у святилищах, розташованих поблизу поселень, могильників, житлових, господарських або культових споруд. Мабуть, саме цією обставиною слід пояснювати факти знахідки стел далеко від курганів. Але навіть і в тих випадках, коли вони виявлені на вершині кургану, це ще не означає, що вони безпосередньо зв'язані з ним. В окремих випадках насипи стародавніх курганів могли вибиратися для святилищ тільки тому, що вони являли собою підвищення. Адже багато народів свої храми споруджували на вершинах гір, пагорбів тощо. Це підтверджується не тільки археологічними даними, а й численними етнографічними паралелями, які існують майже до наших днів.

Такий «культ високих місць»²³ в ряді випадків був причиною того, що там, де безмежні степи позбавлені природних підвищень, для святилищ використовувалися курганні насипи. Яскравим прикладом цього є значно пізніші половецькі кам'яні баби. Встановлено, що між похованнями у кургапах і половецькими статуями часто немає зв'язку²⁴. Перед цими скульптурами, за свідченням середньовічних авторів, поклонялися, приносили жертви — худобу, стріли та ін. На це вказує і археологічний матеріал. Під час розкопок курганів з половецькими стелами знаходили жертвовні ями з черепами коней, биків, баранів, глиняним посудом, а також ритуальні поховання собак та ін. Зафіковані випадки, коли на курганах було кілька кам'яних баб, іноді вони мали кам'яну викладку. Можливо, це були невеликі святилища²⁵. Спеціально для культових цілей призначалися і кам'яні скульптури першої половини I тисячоліття н. е. з Середнього Подністров'я. Ці язичеські божества належали до капищ-жертвовників, причому деякі явно зв'язані з шануванням сонця. Біля ідолів знаходять сліди вогнищ з кістками тварин, уламками посуду тощо²⁶.

Широко відомі й численні старослов'янські ідоли-божества, біля яких також здійснювалися жертвоприношення²⁷.

За етнографічними даними, сибірські племена ще у минулому сторіччі поклонялися кам'яним статуям епохи бронзи, а українські селяни — скіфським стелам.

У степовому Криму ще до недавнього часу насипи деяких курганів епохи бронзи вважалися священими місцями. Один з них ми дослідили у 1965 р. За розповідями місцевих жителів, поблизу кургану широку справлялося релігійне мусульманське свято курбан-байрам, що супроводжувалося жертвоприношеннями домашніх тварин.

²² А. А. Щепинский. Культ животных в погребениях эпохи бронзы в Крыму.—КСИА, вып. 9, 1959, стор. 67—69; А. А. Щепинский, Е. Н. Чепанова. Северное Присивашье в V—I тыс. до н. э. Симферополь, 1969, стор. 47, рис. 6—7.

²³ А. Донини. Люди, идолы и боги. М., 1966, стор. 69, 126, 163.

²⁴ Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, стор. 190.

²⁵ Там же, стор. 191—192.

²⁶ И. С. Винокур, Г. Н. Хотюн. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поместровье.—СА, № 4, 1964, стор. 210—214.

²⁷ Л. Нидерле. Славянские древности. М., 1956, стор. 275—290.

Наскільки стійкою була віра у магічні властивості стародавніх антропоморфних стел та менгірів, можна судити і за матеріалами Франції, де їх шанували й обожнювали через багато століть після прийняття християнства. Відомо навіть, що у 658 р. Нантський собор ухвалив закопувати ці пам'ятники у глибокі рови і на їх місці споруджувати каплиці²⁸.

Отже, виходячи з етнографічного матеріалу, характеру стел, умов їх знаходження та супровідного інвентаря, ми переконуємося в тому, що антропоморфні стели III — початку II тисячоліття до н. е. є культовими пам'ятниками. Стели шанували, їм поклонялися, перед ними молилися, здійснювали жертвоприношення й узливання. Проте ці родові й племінні «ідоли-божества» не мали єдиного символічного значення. Одні з них могли бути богинями родючості, інші пов'язувались з культом родопачальника, предків, вождів, космічним культом, скотарським та ін.

Залежно від форми вірувань ту чи іншу стелу (або групу пам'ятників) встановлювали біля могили похованого або над нею, на вершині кургану, в огорожі кромлеха, у святилищі, жертвовнику. Цим певною мірою зумовлювався й характер скульптури, її надавалася схожість з людиною, вирізьблювались ті чи інші деталі, зображення тощо. А якщо це так, то в індивідуальних особливостях стел (або їх групи) не завжди слід вбачати хронологічні чи еволюційні ознаки.

Епоха раннього металу характеризується розвинутим родо-племінним ладом, розкладом матріархату і формуванням патріархату, широким розвитком скотарства і виникненням землеробства, появою перших виробів з металу, зародженням патріархального рабства, торгівлі. Всі ці соціально-економічні умови, що історично склалися, приводять до нагромадження багатств в одних руках, до посилення влади вождів, шаманів, глав патріархальних сімей, тобто до виникнення всередині колективів соціальної нерівності. В центрі світогляду стає образ людини. Все це не могло не знайти свого відображення в релігійних уявленнях, і на зміну тварині-тотему, тварині-богу приходить людина-бог. Реальний образ людини переноситься у фантастичний релігійний світ.

Численні культу і вірування породили численні божества. Ця багатобожність і знайшла яскраве відображення в різноманітності антропоморфних стел та їх місцезнаходжень. Відомо, що в найстародавніших пантеонах завжди налічувалася велика кількість богів, які уособлювали різні види природних явищ і людської діяльності. Північно-причорноморські стели енеоліту і ранньої бронзи не могли зображувати единого бога чи богиню, оскільки кожна з них досить індивідуальна. Очевидно, у кемі-обинських племен (як і в інших сусідніх синхронних культурах) багато культів і вірувань мали свій антропоморфний образ. Кожен рід або навіть патріархальна сім'я могли шанувати свого ідола-бога чи богиню, у яких просили допомоги, яким належало супроводжувати похованого у могилу, охороняти його спокій та ін.

Північно-причорноморські кам'яні статуй — не тільки унікальні пам'ятки мистецтва, а й яскраві свідчення ідеологічних уявлень і вірувань племен III — початку II тисячоліття до н. е., найстародавніші на Півдні нашої країни монументальні, наділені антропоморфними рисами зображення ідолів-богів. Ці стели — важливе джерело для розуміння процесу формування сучасних вірувань та релігій.

²⁸ А. Донини. Вказ. праця, стор. 66.

А. А. ЩЕПИНСКИЙ

Антропоморфные стелы Северного Причерноморья

Резюме

В северно-причерноморских степях хорошо представлены антропоморфные стелы III—первой половины II тысячелетия до н. э., в которых одни исследователи видят изображения погребенных, другие — богов или богинь. В 1969 г. у Феодосии был исследован кеми-обинский курган начала II тысячелетия до н. э., в насыпи которого лежала каменная плита-жертвеник с чащевидными углублениями и большим прямоугольным отверстием в центре, очевидно, для установки стелы. Ряд материалов, в частности археологические и этнографические, свидетельствуют, что это памятники культового назначения. Для решения этого вопроса необходимо, во-первых, рассматривать их не изолированно, а комплексно, в археологическом окружении, во-вторых, учитывать те социально-экономические условия, которые в силу определенных исторических закономерностей сложились у племен эпохи раннего металла в III—II тысячелетии до н. э. В эту эпоху изменения в общественной жизни, идеологии обуславливают и характер религиозных представлений. На смену животному-тотему, животному-богу приходит человек-бог.

У племен, населявших южно-русские степи в эпоху меди и ранней бронзы, божества, в ряде случаев, имели антропоморфный облик и изображались в виде каменных идолов. Это были племенные, родовые или семейные божества, которые однако не имели единого смыслового значения. Одни из них — богини плодородия, другие связаны с космическими, скотоводческими и земледельческими культурами, почитанием предков-предоначальников, охоты и т. п. В зависимости от формы культа скульптуры устанавливались у могилы погребенного, в святилище, на вершине кургана, в ограде кромлеха и т. д. Перед ними совершались священные обряды, часто с жертвоприношениями. В соответствии с характером верований стелам придавалось сходство с человеком, высекались те или иные изображения, детали.

Эти стелы являются не только памятниками искусства, но и яркими свидетелями верований племен III — начала II тысячелетия до н. э.—древнейшими на юге страны монументальными антропоморфными изображениями идолов-богов.

П. О. КАРИШКОВСЬКИЙ

Про так звані портретні монети скіфського царя Скілура

Порівняно великі (20,5—21,5 мм) бронзові монети з зображенням бородатої голови на аверсі та атрибутив Геракла і Деметри (палиця, лук в гориті та колос) на реверсі увійшли у науковий обіг 140 років тому¹. Оскільки на них читаються уривки легенд (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΚΙΛΟΓΡΟΥ та ΟΛΒΙΟ), їх закономірно приписали скіфському цареві Скілуру, якого згадують Страбон і Плутарх². Ще раніше були видані інші номінали бронзових монет з іменем того ж скіфського володаря³. Ця серія, карбована в Ольвії у другій половині II ст. до н. е., не раз привертала увагу

¹ J. de Blaramberg. De la position des trois forteresses Tauro.— Scythes dont parle Strabon. Odessa, 1831, стор. 11—12, табл. 1, 2; D. Sestini. Descrizione d'alcune medaglie greche del museo di Chaudoir, Firenze, 1831, стор. 38, табл. 1, 14.

² E. Diehl. Skiluros.— RE, Suppl., VI. Stuttgart, 1935, стор. 892—894.

³ D. Raoul-Rochette. Antiquités grecques du Bosporé Cimmérien. Paris, 1822, стор. 98—99, табл. 1, 9—11.

вчесних. Не вдаючись до суто нумізматичних подробиць, оскільки цей матеріал був нещодавно опрацьований у статті Н. А. Фролової⁴, ми вважаємо за доцільне повернутися до питання про те, кого зображенено на аверсі старшого номіналу монет Скілура.

Перш під розглянути думки вчених з цього приводу, слід зазначити, що йдеться про екземпляри, які є нумізматичною рідкістю: їх відомо лише шість, і жоден, на жаль, не дійшов до нас у задовільному стані. Встановлено, що вони виготовлені з допомогою лише двох штемпелів аверса⁵ (рис. 1; 2). В обох випадках на монетах зображене голову довгобородої людини у гостроверхій шапці, але на одному штемпелі шапка має вигляд твердого стоячого ковпака, а на іншому м'яка верхівка відхиляється трохи назад, а навколо її нижнього краю помітно потовщення⁶. На реверсі один варіант цих монет має скорочену назву міста Ольвії ліворуч від розташованих у двох паралельних рядках царського титулу й імені Скілура, поміж якими наявні колос (стеблом наліво), лук у гориті (тятивою догори) і палиця (держаком направо). На реверсі другого варіанта назва міста розташована праворуч, колос перенесено нижче імені царя, і усі зображення орієнтовані у протилежному напрямку⁷.

Зазначимо, що атрибути Геракла на монетах Скілура походять, мабуть, від типів найпоширенішої у ранньоеллістичні часи міді Олександра Македонського⁸. У причорноморських містах вони відомі також на монетах Гераклеї, Пантікея, Феодосії, а на драхмах та бронзових монетах Каллатії знаходимо зображення усіх трьох предметів, тобто палиці, лука в гориті і колоса⁹. Серед інших типологічних паралелей є ольвійські зразки кінця III і першої половини II ст. до н. е. з палицею і луком у гориті або з палицею на звороті¹⁰. Подібні зображення трапляються і на монетах царів Малої Скіфії — Каніта і Сарії: тут знаходимо лук у гориті в поєднанні з обома іншими предметами чи тільки з палицею, а також один лук або колос з палицею, одну палицю чи лук у гориті¹¹.

Якщо такі зображення належать до кола досить поширеніх монетних типів, зокрема наявні на монетах інших скіфських царів, то голова бородатої людини у шапці не має прототипів у нумізматичному матеріалі і визнана портретним зображенням царя¹². Чи можна, однак, вважа-

⁴ Н. А. Фролова. Монеты скіфского царя Скілура.—СЛ, № 1. М., 1964, стор. 44—45; А. Н. Зограф. Античные монеты.—МИА, № 16. М.—Л., 1951, стор. 137—138; K. Regling. Skiluros.—RE, III—A. Stuttgart, 1927, стор. 526—527.

⁵ Н. А. Фролова. Вказ. праця, стор. 44—45.

⁶ Його вважають за хутряну опушку шапки. (А. В. Орешников. Этюды по нумизматике Черноморского побережья.—ИРЛИМК, I. Pg., 1921, стор. 226).

⁷ Н. А. Фролова. Вказ. праця, рис. 2, 1—2; А. В. Орешников. О монетах скіфських царей с іменем города Ольвии.—ЗРАО, IV. Спб., 1890, табл. II, 2—3; Н. А. Фролова. Вказ. праця, рис. 2, 3—4; А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XXXIII, 22, В. Pick. Die antiken Münzen von Dacię und Moesien. B. I. Berlin, 1898, табл. XII, 4. А. В. Орешников. О монетах скіфських царей..., табл. II, 4.

⁸ Подібні монети трапляються навіть у центрі Скіфії. Б. П. Граков. Каменское городище на Днепре.—МИА, № 36, 1954, стор. 146, табл. VIII, 5; його ж. Две заметки по скіфо-сарматській археології.—КСІЛ, № 89. М., 1962, стор. 39, рис. 13, 2.

⁹ W. Wroth. Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Pontus etc. London, 1889, табл. XXIX, 17—18, XXX, 12; А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XLII, 3; XXXIX, 5; В. Pick. Вказ. праця, табл. I, 17—18; 98, № 205.

¹⁰ В. Pick. Вказ. праця, табл. X, 18—20, 24.

¹¹ V. Căzăgășe. Monetele scitilor din Dobrogea.—SCIV, I, 1951, № 1, табл. I, 3; IV, 17—18; V, 20—23; VIII, 36—37, 41—42; стор. 241, № 19.

¹² Н. А. Фролова. Вказ. праця, стор. 44, 49, 55; В. Д. Блаватский. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961, стор. 71 (твrdження, нібито на звороті портретних монет Скілура зображене «голову божества», не відповідає дійсності); А. Г. Сальников. Монеты скіфських царей, чеканые в Ольвии.—ЗАО, 1 (34). Одеса, 1960, стор. 87; Э. И. Соломоник. О скіфському царстві и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья.—АИБ, I. Симферополь,

ти такий погляд вірним? Необхідно нагадати, що на аверсах монет з атрибутами Геракла на звороті, карбованих переліченими вище царями й містами, знаходимо здебільшого голову цього героя, який має на собі лев'ячу шкуру. Іноді його заміняють інші божества — Зевс, Аполлон, Афіна. Голови різних богів вміщали на своїх монетах усі скіфські цари * — Атей у IV ст. до н. с., володарі скіфів на правому березі Нижнього Дунаю у III—II ст. до н. е.¹³ Зрештою, на монетах самого Скілура, крім

бородатої людини, буває зображені жіноча голова під покривалом, а також безборода чоловіча у плескатій шапці — їх визнають за Деметру і Гермеса¹⁴. До речі, аналогічні зображення є і на монетах скіфських царів сучасної Добруджі¹⁵. Усі ці факти викликають сумлів у загальнопоширений думці щодо портретного характеру бородатої голови на монетах Скілура і примушують розглянути аргументи, які наводилися для її обґрунтування.

О. В. Орешников, О. М. Зограф, Н. А. Фролова та інші радянські нумізмати, не наводячи під час конкретних міркувань, розглядають бородату голову на монетах Скілура як портрет царя. Усі сучасні дослідники констатують це як беззаперечний факт. Вчені XIX ст. В. В. Латишев, П. І. Бурачков¹⁶ та інші теж не аргументували зазначену думку, тому доведеться шукати її обґрунтування у І. П. Бларамберга. На жаль, і тут фактично немає слуханих доказів, їдеться лише про те, що існує (за І. П. Бларамбергом) «незаперечна схожість» між монетним зображенням та головою бородатої літньої людини на рельєфі, знайденому у 1827 р. на городищі Керменчик, поблизу Сімферополя, яке цей вчений ототожнив з Неаполем, згаданим у Страбона¹⁷. Уламок рельєфа з Керменчика загубився ще у минулому сторіччі, проте у фондах музею Академії художеств у Ленінграді, в експозиції Державного історичного музею в Москві та у Одеському археологічному музеї збереглися його

Рис. 1. Чоловіча голова на монеті з ім'ям Скілура:
горі — штемпель А; внизу — штемпель В.

1952, стор. 122; М. И. Артамонов. Скифское царство в Крыму.— Вестник ЛГУ, 1948, № 8, стор. 70—71; А. Н. Зограф. Вказ. праця, стор. 137; А. В. Орешников. Этюды по нумизматике, стор. 226—227.

* Порівняння з монетами Фарзоя і Інсісімея не веде до позитивних висновків, бо вони були правителями сарматів, а не скіфів, і карбували свої монети значно пізніше, під впливом римської monetnoї системи та іконографії.

¹³ В. А. Анохин. Монеты скіфского царя Атея.— НС, № 2. К., 1965, табл. I, 1—4; А. Рогалски. За віякою «фальшивими» античні монети, сеченні на Балканский полуостров.— ИНМВ, кпп. VI/21. Варна, 1970, стор. 3—16; В. Сапагаше. Вказ. праця, стор. 227—253; Т. Герасимов. Монети от Капит, Тануза, Харасп и Сарии.— ИВАД, кпп. IX. Варна, 1953, стор. 53—58.

¹⁴ Н. А. Фролова. Вказ. праця, рис. 2, 5—16, 17—19; стор. 48—50, 54, 55; А. Н. Зограф. Вказ. праця, стор. 137; Б. Н. Граков. Каменское городище на Днепре, стор. 28; А. В. Орешников. Этюды по нумизматике, стор. 227.

¹⁵ В. Сапагаше. Вказ. праця, табл. II, 8—9; III, 10—13; VIII, 39—40; Т. Герасимов. Вказ. праця, рис. 82, 8 (Деметра); В. Сапагаше. Вказ. праця, табл. IV, 14—16; VIII, 43 (Гермес).

¹⁶ В. В. Латышев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, стор. 133. П. О. Бурачков. Общий каталог монет и т. д. ч. I. Одесса, 1884, стор. 77, № 248—249 (табл. IX, 206—207).

¹⁷ J. de Blagatberg. Вказ. праця, стор. 10—12 (Journal d'Odessa, 1827, № 47, 69, 73). Про знахідку рельєфу див. також П. И. Кеппел. Крымский сборник. СПб., 1837, стор. 328, прим. 484.

гіпсові копії. І. П. Бларамберг вважав, що тут зображені скіфських царів — Скілура та його сина і наступника Палака; отже, схожість голів на рельєфі й на монеті він трактував як доказ того, що монети відтворюють портрет царя.

Чверть століття тому на захист поглядів І. П. Бларамберга виступив П. М. Шульц¹⁸. Останній, по суті, повторив думки свого попередника, але якщо І. П. Бларамберг визначив монетний тип відповідно до своєї

Рис. 2. Уламок рельєфу з Керменчика. Гіпсова копія.

цілком довільної атрибуції рельєфу, то П. М. Шульц, павпаки, на підставі монетних зображень силкується довести, пібто на уламку плити з Керменчика збереглися портрети Скілура і Палака¹⁹. Проте згаданий рельєф слід відносити не до часів Скілура, який жив у другій половині II ст. до н. е., а до часу римсько-дакійських війн перших десятиріч II ст. н. е. Адже зображені персонажі, якщо виходити з їх характерних головних уборів (круглих, потовщеніх на тім'яні волосянинах ковиаків — пілеїв) і одягу (короткі, скріплені фібулою на плечі плащі) *, належать не до скіфських, а дакійських «варварів»²⁰. Але у такому разі, зрозуміло, спростовується і висновок І. П. Бларамберга про портретний характер монетного типу Скілура. До речі, подібність зображень на монетах і на рельєфі, яку П. М. Шульц визнає за «єдину надійну опору»²¹, аж ніяк не можна вважати «незаперечною»²², особливо маючи на увазі існування двох штемпелів з так званим портретом (рис. 1).

¹⁸ П. Н. Шульц. Скульптурные портреты скіфских царей Скілура и Палака.— КСИИМК, вып. XII. М., 1946, стор. 44—57.

¹⁹ П. Н. Шульц. Вказ. праця, стор. 44—57.

* П. М. Шульц бачить у старого на рельєфі «перехоплену стрічкою м'яку скіфську шапку» (Вказ. праця, стор. 49, 50, 52), але не пазводить ніяких скіфських паралелей такого головного убору. Він правильно зазначає, що під плащами у «варварів» підперезані сорочки з довгими рукавами, але такі сорочки (іноді з напівкороткими рукавами) мали і даки, зображені на колоні Траяна.

²⁰ Л. Е. Ельпідікий. По поводу портретных скульптур скіфских царей Скілура и Палака.— СА, № 3, 1962, стор. 289—291; В. В. Латышев. Вказ. праця, стор. 131, прим. 12.

²¹ П. Н. Шульц. Вказ. праця, стор. 49.

²² J. de Blaauw. Вказ. праця, стор. 11.

Коли абстрагуватися від таких спільних рис, як довге волосся і бороди, то з усіх перелічених П. М. Шульцем ознак залишається лише одна — «орлиний ніс»²³. Дійсно, легко встановити, що овал обличчя на монетах ширший, нижня щелепа більш розвинена; на рельєфі, в свою чергу, знаходимо не такий опуклий лоб, як на одному з штемпелів, і не такий пізнький, як на іншому (рис. 2). Нарешті, не можна ігнорувати й різницю у трактуванні головного убору, що її помітив ще П. И. Бурачков²⁴.

Не маючи точних і перекопливих аргументів на користь припущення про тотожність осіб, зображених на монетах і на рельєфі, ми не можемо погодитися з ототожненням відповідних монетних типів. Водночас викликає заперечення спроба М. М. Герасимова інтерпретувати голову скіфа, запідозрену у центральному похованні мавзолея біля воріт Неаполя (рис. 3)²⁵. Автор встановлює, що небіжчик мав не більше 40 — 45 років, але вважаючи, нібито це той же суб'єкт, якого зображене на згаданому рельєфі, він намагається спростовувати загальне уявлення про похилий вік історично відомого Скілурі²⁶. Не кажучи вже про досить поважні свідчення, які змушують відкинути припущення, що згаданий кількома античними авторами Скілур помер у віці 40 — 45 років, варто підкреслити наявність на рельєфі постаті літньої людини. Та й П. М. Шульц під-

Рис. 3. Скіф з центрального поховання у мавзолеї Неаполя скіфського. Реконструкція М. М. Герасимова.

краслює його «старече обличчя»²⁸. Аналізуючи схожість реконструкції М. М. Герасимова і спеціально монетних типів, слід додати, що на обох штемпелях перед нами — людина з рівним прямим чолом, а не похилим, як на відтвореному М. М. Герасимовим портреті, зовсім відмінною є і поставка голови та інші деталі (рис. 1, 1, 2; 3).

Утримуючись від беззастережного ототожнення бородатої голови з портретом Скілурі²⁹, важливо встановити, кого саме зобразили ольвійські майстри на аверсі монет з палицею, луком у горіті і колосом на

²³ П. И. Шульц. Вказ. праця, стор. 52.

²⁴ П. О. Бурачков. Вказ. праця, стор. 77, примітка до № 249.

²⁵ М. М. Герасимов. Восстановление лица по черепу.— Труды ИЭ АН ССРР, т. XXVIII. М., 1955, стор. 573—579; П. Н. Шульц. Мавзолей Неаполя скіфского. М., 1953, стор. 9—13, 21—25.

²⁶ М. М. Герасимов. Вказ. праця, стор. 576—578; В. В. Латышев. Вказ. праця, стор. 131; С. А. Жебелев. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953, стор. 91.

²⁷ М. М. Герасимов вважає, що численні (50 або навіть 80) сини Скілурі були в момент його смерті «малими дітьми» і тільки один Палак «досяг змужності». Не торкаючись напіванекdotичної розповіді про заповіт Скілурі, який втрачає свій сенс, коли його звернути до «малих дітей» (SC, I, стор. 496, 850), вазначимо, що, за Страбоном, Мітрідат вів війну проти скіфів, «підвладних Скілурі і його синам з Палаком на чолі» (SC, I, стор. 123). При цьому саме Скілур і його сини збудували ще до війни ті фортеці, що перетворилися згодом у їх опорні пункти (SC, I, стор. 127). На жаль, документ, який вказував на тридцять рік царювання Скілурі (IOSPE, 1², № 668), був пошкоджений, і В. В. Латышев поставив під суміжнію дату.

²⁸ П. Н. Шульц. Скульптурные портреты скіфских царей Скілурі и Палака. стор. 46, 49—52.

²⁹ Варто пригадати, що на інших поміналах монет Скілурі знаходили уявні портрети: Д. Рауль-Рошет відзначав зображення царя «у звичайному для скіфських племен

звороті. На інших монетах з іменем цього царя відзначають, як вже зазначалося, голови Деметри під покривалом і Гермеса у пестасі³⁰, проте образ довговолосої бородатої людини у високій шапці не відповідає іконографії жодного з богів грецького пантеону³¹. Враховуючи те, що головними елементами зворотної сторони є атрибути Геракла, можна припускати в цьому випадку, як і на відповідних монетах Каніта, теж зображення Геракла, але не еллінського героя, а скіфського родонаочальника. Цей останній, Геракл-Таргітай³², цілком природно, наділений відповідними етнічними рисами, так що О. В. Орешников слушно бачив у так званому портреті Скілура водночас «ідеальне втілення скіфського етнічного типу»³³. Внаслідок недостатньо чіткої диференціації скіфських антропоморфних божеств, як вважають, образ Таргітая часто зливався з скіфським Зевсом-Папаєм в єдиному уявленні про предка-родонаочальника³⁴. Це не дає можливості виключити й зіставлення божества, зображеного на монетах Скілура, з Папаєм або навіть епонімом скіфів, згадуваним Геродотом і Діодором (SC, I, стор. 14, 458)³⁵.

П. О. КАРЫШКОВСКИЙ

О так называемых портретных монетах скифского царя Скилура

Резюме

Бронзовыe монеты с изображением бородатой головы в шапке, с именем царя Скилура, чеканенные в Ольвии во второй половине II в. до н. э., были известны еще И. П. Бларамбергу, который определил тип их лицевой стороны как портрет указанного царя. Однако на известных в настоящее время монетах скіфских царей IV—II вв. до н. э., в том числе и на двух разновидностях монет с именем Скилура, всегда помещались изображения божеств, так что интерпретация, предложенная И. П. Бларамбергом, мало убедительна. Детальный разбор аргументации, выдвигавшейся в защиту традиционного взгляния на смысл указанных изображений, показывает ее несостоятельность. Сравнение монетных изображений с реконструированным М. М. Герасимовым внешним обликом скіфа, найденного в центральном погребении мавзолея у ворот Неаполя, обнаруживает заметные различия между ними. Наиболее вероятным поэтому представляется предположение о том, что на монетах Скилура был изображен не царь, а скіфское божество, скорее всего Геракл-Таргитай, мифический родонаочальник скіфов.

головному уборі» на монетах з Гермесом (D. R a u l-R o c h e t t e. Вказ. праця, стор. 98), а І. П. Бларамберг називає постать Деметри «портретом однієї з жінок Скілура» (J. de Bla g a m b e g. Вказ. праця, стор. 13).

³⁰ Подібні зображення знаходимо не тільки на монетах царів Малої Скіфії (прим. 22), але й в Ольвії (В. Р і с к. Вказ. праця, табл. IX, 25; X, 9, 32—33), у Тірі (А. Н. З о г р а ф. Монеты Тиры. М., 1957, табл. II, 6; III, 12), у містах Західного Причорномор'я (В. Р і с к. Вказ. праця, табл. IV, 19, 21; V, 14—15, 18—19).

³¹ О. С. Уваров визнавав, правда, що голову зображенням Гермеса, але нічим не обґрунтував своєї думки (А. С. У в а р о в. Исследования о древностях Южной России, вып. 1, СПб., 1851, стор. 95, 113).

³² Б. Н. Г рак о в. Скифский Геракл.—КСИИМК, вып. XXXIV, 1950, стор. 7—18; й о г о ж. Скифы. М., 1971, стор. 40, 82—83, 85; М. И. А рт а м о н о в. Антропоморфные божества в религии скіфов.—АСГЭ. № 2. Л., 1961, стор. 78—82.

³³ А. В. Орешников. Этюды по нумизматике, стор. 226—227.

³⁴ М. И. Артамонов. Антропоморфные божества в религии скіфов, стор. 77, 78.

³⁵ Богиню під покривалом на монетах Скілура теж розглядали іноді не як еллінську Деметру, а як скіфське жіноче божество (Б. В. К е н е. Музей кн. В. В. Кочубея и т. д., т. I. СПб., 1856, стор. 29). Навіть погоджуючись з такою думкою, було б важко визначити, хто з них тут виступає.—Апі, яку Геродот зіставляє з Гесею, або Табіті, «цариця скіфів», за тим же джерелом.

До питання про виготовлення жорен у давній Русі

Залишки ручних млинів або жорен — досить часті знахідки під час розвідок і розкопок на давніх селищах та городищах. На черняхівських пам'ятках Південного Побужжя вони відомі з III ст. н. е.

Дослідників завжди цікавила конструкція жорен і, насамперед, матеріал, з якого вони виготовлялись. Останнім часом про стародавні млинові споруди опубліковано ряд праць, деякі з них спеціально присвячені виробництву давньоруських жорен¹. Слід зазначити, що найбільш детальний опис і реконструкцію останніх, правда, у пізніший час (XII—XIII ст.), зробив Б. О. Рибаков².

Загальновідомо, що для виготовлення знарядь праці, в тому числі жорен, завжди використовувався наявний місцевий матеріал. Знайдені у різних районах давньоруські жорна виготовлялись з різного матеріалу: граніту, пісковика, черепашнику і т. ін. Г. Г. Мезенцева у спеціальному дослідженні приходить до висновку, що у давній Русі для виробництва жорен застосовувалась суміш, яка після формування випалювалась, тобто це були керамічні жорна³. Як матеріал використовувалося подрібнене каміння, замішане па глині,— це припущення нещодавно знову підтверджено Г. Г. Мезенцевою⁴.

Слід зауважити, що така думка висловлювалася і раніше, історіографія питання про керамічні жорна вже має довгий список літератури і 80-річну давність. Перша згадка належить М. Ф. Беляшівському. В 1891 р. на городищі Княжа гора він знайшов жорна, виготовлені з дуже міцної цегляної маси⁵.

Під час розкопок М. К. Каргера у Києві в садибах Михайлівського (1938 р.) і Видубецького монастирів (1945 р.) трапились жорнові камені, аналогічні за матеріалом (судячи з малюнків) жорнам з Княжої гори. Але дослідник визначив їх як «кам'яні жорна»⁶.

Значно пізніше уламки керамічних жорен виявив Р. І. Виєзжев у стародавньому Городську⁷. Думку про існування у давній Русі таких жорен підтримав і В. Й. Довженок⁸. Г. Г. Мезенцева ототожнює знахідки з Княжої гори і зразки, відомі в межах Києва — на Райковецькому та Городському городищах⁹. Таким чином, у неї не було сумніву в тому, що всі вказані знахідки виготовлені з однакового матеріалу, хоч райковецькі жорна В. К. Гончаров визначив як кам'яні¹⁰.

Отже, М. К. Каргер і В. К. Гончаров зиайдені жорна вважали кам'яними. Г. Г. Мезенцева, дотримуючись погляду М. Ф. Беляшівського, ха-

¹ Е. О. Симонович. Млинове спорудження перших століть н. с. на Південному Бузі.— Археологія, т. VI. К., 1952; И. С. Винокур. Опыт реконструкции мельничного сооружения III—IV вв. н. э.— СА, № 2. М., 1970; Г. Г. Мезенцева. Новые данные об изготовлении древнерусских жерновов.— СА, № 4, 1963, стор. 224—227.

² Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 421—423.

³ Г. Г. Мезенцева. Новые данные..., стор. 225.

⁴ Г. Г. Мезенцева. Древньорусское місто Родень. К., 1968, стор. 103.

⁵ Н. Беляшевский. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. К., 1892, стор. 31.

⁶ М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950, стор. 187—188, рис. 139.

⁷ Р. И. Выезжев. Колокола Древнего Городска.— КСИА, вып. 9. К., 1959, стор. 106.

⁸ В. И. Довженок. Землеробство древней Руси. К., 1961, стор. 160 та сл., рис. 71; В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньорусское місто Войль. К., 1966, стор. 71.

⁹ Г. Г. Мезенцева. Новые данные..., стор. 227.

¹⁰ В. К. Гончаров. Райковецьке городище. К., 1950, стор. 128.

рактеризує їх як керамічні. Проти останнього заперечував Б. О. Колчин¹¹, але це заперечення залишилось неаргументованим.

Яка ж думка вірна? З якої сировини насправді виготовлялись жорна в давній Русі — цегляної маси чи каменю?

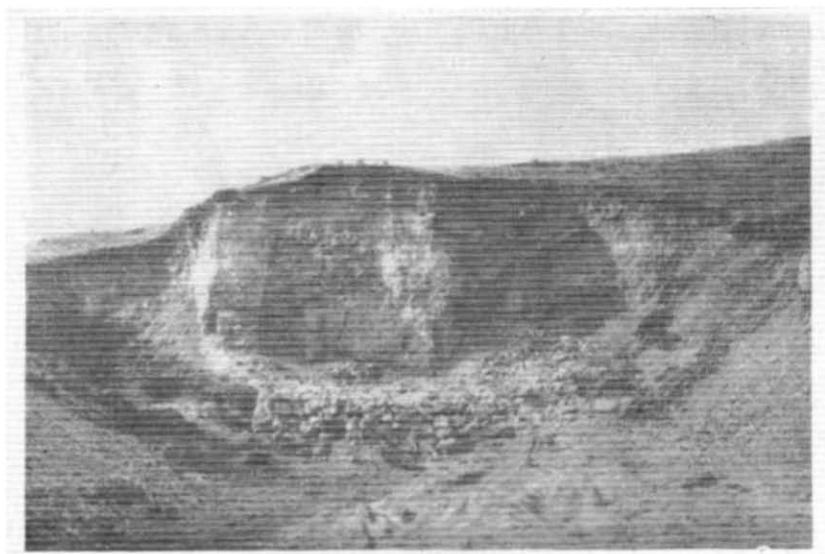

Рис. 1. Загальний вигляд частини кар'єру з шарами давніх розробок вулканічного туфу поблизу с. Лугова Іллінецького району Вінницької області.

Рис. 2. Заготовки жорнових камепів серед уламків вулканічного туфу в кар'єрі біля с. Лугова.

Перш за все потрібно мати на увазі те, що глиняні жорна практично були недощільні. Внаслідок своєї ваги і м'якості вони не могли розмелювати зерно. До того ж, давнім мешканцям завжди була доступна місцева мінеральна сировина, яка з успіхом використовувалась для ви-

¹¹ Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси.— МИА, вып. 32. М., 1953, стор. 179—180.

робництва знарядь чи спорудження будівель (пісковик — для брусків, каміння — для печей і жорен).

Навіть поверховий огляд «керамічних жорен» вказує на те, що вони не штучні, а виготовлені з гірської породи, зовні коричнево-жовтої або світло-жовто-червонуватої. Вона покрита раковинами і пустотами, має складну структуру. Глинняна маса набуває пористості в результаті посту-

Рис. 3. Жорновий камінь з вулканічного туфу на черняхівському поселенні поблизу с. Дорошівка Могилів-Подільського району (Дністер).

пового утворення породи під впливом гідротермальних чинників — води, пари, акумулювання окислів і т. д.

Порівнюючи «керамічні жорна» з Княжої гори і знахідки на городищах уличів на Південному Бузі, ми прийшли до висновку, що вони виготовлялись не з глини, а з однієї і тієї ж гірської породи, виходи якої на поверхню досить обмежені й відомі лише на р. Сібок у Південному Побужжі.

В результаті проведеного Н. А. Савченком в Інституті геофізики АН УРСР визначення зразків жорен встановлено, що їх матеріал являє собою пузирчасту ортофірову лаву, в складі якої є значна кількість кварцу і каолінізованої основної породи з певним вмістом заліза.

По суті, висновки Н. А. Савченка не відрізняються від даних петро-графічного аналізу, проведеного В. В. Древіною, який показав наявність у жорнових каменях з Княжої гори кварцу, польового шпату, біотиту. Решта маси глиниста, при цьому компоненти становили 35, глиниста складова частина — 65 %. Вся порода була піддана дії гідрокислів заліза¹². Вже сам факт наявності біотиту як частини вивержених порід повинен був би насторожити дослідників В. В. Древіну і Г. Г. Мезенцеву. Але, на жаль, вони зробили глибоко помилковий висновок про те, що жорна з Княжої гори виготовлені не з суцільних природних каменів, а штучно — з подрібнених шматочків кварцу, шпату, біотиту та деяких інших мінералів¹³.

Насправді, «керамічні жорна» виготовлені з породи вулканічного походження, в складі якої є група мінералів магматичного типу. Виходи її на сучасну поверхню, як зазначалося, локалізовані в Іллінецькому

¹² Г. Г. Мезенцева. Новые данные..., стор. 225—226, рис. 2.

¹³ Там же, стор. 225.

районі Вінницької області на р. Сібок, притоці р. Сіб, поблизу сіл Жорнище і Лугова.

Вказане місце знаходження ефузивних порід відоме в геологічній науці з кінця минулого століття¹⁴. Останнім часом тут проведені значні за обсягом геологічні розвідувально-бурові роботи¹⁵, в результаті яких встановлена наявність у згаданому районі відслонень ефузивного тіла площею близько 40 км², вкритого зверху осадовими нашаруваннями. Ли-

Рис. 4. Розбитий жорновий камінь з вулканічного туфу на уличному городищі X—XI ст. поблизу с. Червоне Немирівського району Вінницької області.

ше на схід від с. Жорнище, по обидва боки с. Лугова, на поверхню виходять купольні структури, що розроблялися в практичних цілях за давніх часів.

Як припускає Е. І. Логвин, тут був розташований кратер доісторичного вулкана (кальдера). Найвища його частина у вигляді жерла (нек) виходить на сучасну поверхню¹⁶. Нек заповнений туфоподібними породами глинистого світло-бурого, ясно-сірого, а іноді й рожево-бурого кольору з безліччю пустот і пор у масі. Складовою частиною цієї породи є сірі (житомирські) та пегматоїдні граніти, біотитові гнейси, а також мігматити (віницицити). З'єднуюча глиниста маса утворена монтморилоні-

¹⁴ В. Тарасенко. Об эфузивной горной породе из Липовецкого уезда Киевской губернии. К., 1898.

¹⁵ Е. И. Логвин. Про сульфідну мінералізацію ефузивних порід Середнього Побужжя.—Доповіді АН УРСР, № 7. К., 1966, стор. 934—937.

¹⁶ Е. И. Логвин. Про сульфідну мінералізацію..., стор. 935.

нітом з домішкою каолініта, гідрослюд, хлориту та цеоліту¹⁷. У відслоненнях порода зруйнована численними тріщиною, завдяки чому вона добувається у вигляді плит значного розміру. Верхній шар ефузивного тіла внаслідок дії термальних вод значною мірою мінералізований рядом кольорових і рідкоземельних елементів, а також окислами заліза, яке іноді трапляється у вигляді суцільного шару («шляпи») товщиною від 0,5 до 2 см, прикриваючи зверху шар пузирчастої туфолави*.

Вдало поєднані в цьому мінералі властивості: пружність і щільність, а також середня спайність дали змогу отримати необхідні за розміром пластини. Відносна м'якість і в'язкість порівняно з гранітом і пісковиком сприяли легкій обробці залізним зубилом і сокирою. Майже не було браку під час обробки і довбання центрального отвору.

Нарешті, однією з переваг туфолави над гранітом чи пісковиком була пористість поверхні. Вона зводила до мінімуму заяłożення робочої поверхні жорен, завдяки чому відпадала необхідність її періодичної очистки чи наковування, як це потрібно було робити на жорнових каменях з граніту чи пісковика. Все це враховувалось стародавнім населенням і стало вирішальним фактором при виборі саме туфолави, а не граніту чи пісковика для виготовлення жорен.

Давні кар'єри поблизу с. Лугова Іллінецького району розташовані на лівому березі р. Сібок. Нині вони здебільшого задерновані і мають вигляд закритих ям. Площа кар'єрів в обох випадках перевищує 1 га. Останнім часом місцевий колгосп почав використовувати дрібне каміння для покриття шосейної дороги, а великі камені для будівництва. Значна кількість породи вивозиться у села району для індивідуального будівництва. Це привело до розкриття верхніх шарів на глибину 5–6 м. В окремих місцях кар'єру розрізані товщи, в яких можна простежити сліди давніх розробок (рис. 1).

У стінках кар'єру, серед уламків породи, яка нині вибирається для будівництва, часто бувають половинки, куски і цілі заготовки жорнових каменів (рис. 2). Діаметр іх — 0,50 м і збігається з розмірами жорен, наявних на слов'янських поселеннях і городищах. Іноді в кар'єрі і на поселеннях трапляються жорна, складені з двох половинок. Вони щільно допасовувались одна до одної і скріплювались за допомогою обруча. Такі знахідки виявлені на городищі Х—XI ст. поблизу с. Сажки Немирівського району.

Як показала неодноразова розвідка на місці кар'єру, розробка виходів ефузивної породи неподалік сіл Жорнище і Лугова припадає на початок III ст.

На зарубинецьких поселеннях I ст. до н. е. і II ст. н. е., відомих піні на Побужжі, жорнові камені виготовлялись з білого місцевого граніту, а на всіх черняхівських — з туфолави. Кілька черняхівських поселень виявлені на віддалі 1—2 км від кар'єру. Ареал розповсюдження жорен з туфолави у черняхівський час досить широкий. З північного заходу він обмежений знахідками гранітних жорен в Любарському районі на Житомирщині¹⁸, на півдні збігається з межею поширення черняхівської культури, тобто пограниччям Лісостепу і Степу. На сході ареал відокремлений вододілом Дніпра і Південного Бугу, а на південному заході жорна з туфолавами виявлені на черняхівському поселенні поблизу с. Дорошівка (урочище Двекове) недалеко від Дністра (рис. 3).

¹⁷ Э. И. Логвин. Гидротермальная минерализация эфузивных пород бассейна р. Соб.—Полезные ископаемые Украины (Тезисы докладов IV конференции геологов Украины). К., 1966, стор. 77—79.

* У місцях перерізу давніми розробками верхньою товщі ефузивного тіла неодноразово були знайдені шари окислів заліза. Вони використовувались для виплавки металу. Виявлені сліди на території кар'єру підтверджують цю думку.

¹⁸ И. С. Винокур. Опыт реконструкции мельничного сооружения III—IV вв. н. э.—СА, № 2. М., 1970.

В пізніший час кар'єр широко використовувався антиами. На всіх без винятку поселеннях антив у межах південнобузького басейну, починаючи з середини I тисячоліття н. е. і до VIII—IX ст., знайдені жорна з вулканічного туфу. Лише один раз у Семенках на Південному Бузі трапились їх уламки з вапняку. У VIII—IX ст. місцеві слов'яни продовжували виготовляти ці знаряддя з туфової лави. Цілі й розбиті камені неодноразово знайдені тут під час розвідок і розкопок.

Жорна з туфової лави на поселеннях VIII—IX ст. Лівобережжя Дніпра невідомі. Навпаки, вони тут виготовлялись з місцевого матеріа-

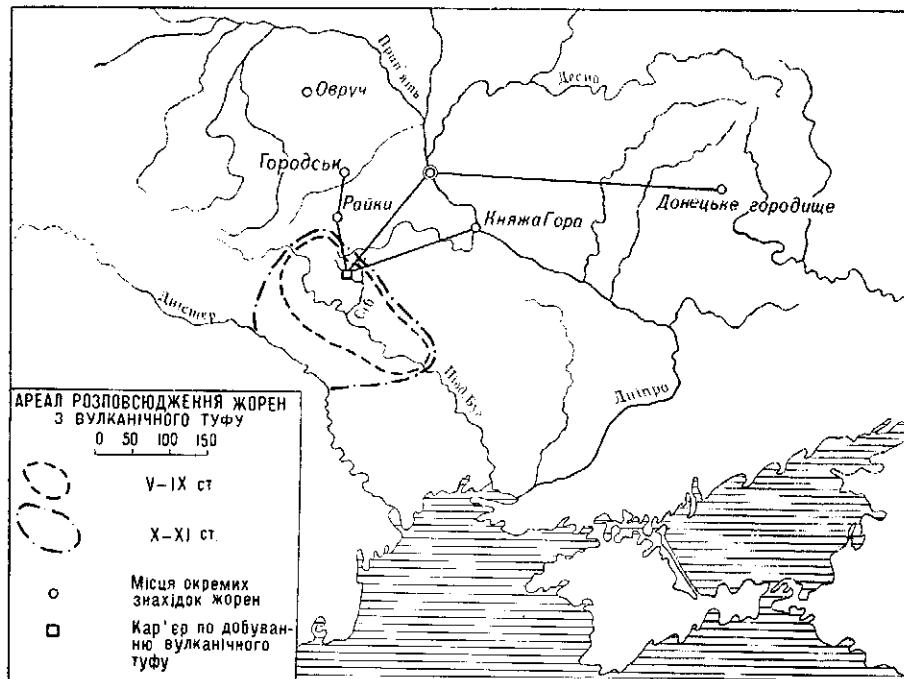

Рис. 5. Кarta розповсюдження жорен з кар'єру на р. Сібок, притоці Південного Бугу.

лу. Принаймні про це свідчать знахідки і пісковикових жорен на Новотроїцькому городищі, дослідженому повністю І. І. Ляпункіним.

В давньоруський час використання виходів ефузивної породи на р. Соб значно розширилися.

Ремісники, зайняті на виробництві жорен, були спадкоємцями давніх традицій і звичаїв. Вони з успіхом синтезували кращі досягнення і трудові навички попередніх слов'янських поколінь. Кількість знахідок жорен різко зросла на селищах і всіх 55 відомих нам городищах уличів, локацізованих від лівого берега середнього Дністра до Буго-Дніпровського вододілу. На городищах X—XI ст. поблизу сіл Юрківці, Червоне, Джуринці і Сажки Немирівського району, Мітлинці Гайсинського району знайдено чимало жоршових каменів (рис. 4) і навіть відходів туфової лави, що свідчить про завезення сюди не тільки готових виробів, але й заготовок для наступної обробки. Особливо багато цих відходів виявлено на городищі поблизу с. Жорнище (урочище Сухостави), де туфова лава використовувалась для будівельної справи. Кар'єр розташований на віддалі 3 км від городища. Але основну масу добутих плит переробляли у жорнові круги на місці. Товща дрібних відходів цього виробництва в кар'єрі подекуди перевищує 6 м. У стінках перекриваючого ґрунту, а також серед відходів є чимало браку і цілих заготовок. Іноді вони

трапляються групами по кілька штук. Можливо, що заготовлені круги були прикриті обвалами.

Добуванням каменю і виготовленням жорен, очевидно, займались певні колективи людей, які жили поблизу чи безпосередньо на території кар'єру. По краях шахт серед відходів виробництва добре помітні сліди вогнищ, обпалена глина з печей, попіл. Досить часті знахідки уламків рогу благородного оленя і дрібних виробів з нього. Знайдена черняхівська гончарна кераміка. Давньоруський період репрезентований кілько-ма фрагментами посуду і залишним черепковим інаконечником стріли.

Як зазначалося, жорна з давнього Роденя, Донецького городища, Києва і Городська виготовлені саме з туфолави, виходів якої поблизу вказаних пушків немає. Отже, жорна з території уличів вивозились на Дніпро (Родень, Київ) і вже звідси потрапляли далі на схід. Лише там, куди сировину або готові вироби довозити було далеко і невигідно, використовувався місцевий матеріал. Про це, зокрема, свідчать знахідки у давньоруському місті Войн, де основна маса жорен виготовлена з вапняку, пісковика і навіть шиферу¹⁹. Оскільки північна межа поширення їх засвідчена знахідками у Городську і Райках на Житомирщині, не виключена можливість, що саме цим шляхом, минаючи Київ, вивозили жорна, обмінюючи їх на овруцькі шиферні прясла. Значна кількість шиферних прясел знайдена на улицьких городищах Південного Побужжя (Юрківці, Червоне, Сажки).

Таким чином, кар'єр по розробці туфової лави поблизу сіл Жорнище і Лугова Іллінецького району використовувався з III ст. н. с. до XII ст. безперервно і в широких масштабах, забезпечуючи населення жорновим камінням (рис. 5). За розмірами виробництва і ареалом поширення жорен цей кар'єр можна порівняти з овруцьким центром по добуванню рожевого шиферу і виготовленню з нього прясел. Але південнобузький центр давніший і свідчить про розвиток каменотесного ремесла в давньоруській державі.

II. И. ХАВЛЮК

К вопросу об изготовлении жерновов в Древней Руси

Резюме

В археологической литературе существует мнение, что в Среднем Поднепровье в древнерусское время изготавливались «керамические жернова». Исследование «керамических жерновов» показало, что сырьем для них служил вулканический туф. Выходы его на дневную поверхность локализованы возле с. Лугова Ильинецкого района Винницкой области, на р. Сибок, притоке Южного Буга. Этот материал наиболее полно отвечал практическим требованиям древнерусских каменотесов, изготавливших жернова.

Карьер обеспечивал сырьем население Южного Побужья, часть его вывозили в другие районы Древнерусского государства (Киев, Родень, Райки, Городск) и даже в такие отдаленные уголки, как Донецкое городище. Масштабы добычи и производства жерновов из вулканического туфа на р. Сибок правомерно сравнивать с центром изготовления шиферных прясел в Овруче.

Публикуемые материалы свидетельствуют о широко развитом каменотесном ремесле и о торгово-обменных связях между отдельными древнерусскими племенами.

¹⁹ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Вказ. праця, стор. 71.

ПОВІДОМЛЕННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

О. П. ЧЕРНИШ

Багатошарова стоянка Кормань IV та її стратиграфічне значення

Для вирішення багатьох проблем історії господарства, культури та соціального ладу стародавнього населення доби кам'яного віку важливе значення мають багатошарові стоянки, які дають змогу на основі різноманітних комплексів культурних залишків простежити розвиток суспільства. Чим більше залишків різночасних поселень збереглось на багатошарових стоянках, ширший хронологічний діапазон і різноманітніші категорії цих матеріалів, чим чіткіша стратиграфічна картина їх залягання, тим ціннішою для історичної науки є та чи інша багатошарова пам'ятка.

На території СРСР відомі багатошарові стоянки двох типів — так званого відкритого і печерного. Досить згадати, наприклад, пам'ятки Костенківського району, порожистої частини Дніпра, печери Кавказу і Криму, стоянки Сибіру та інших районів СРСР¹. Як відомо, е вони таож на території Західної Європи, зокрема Франції. На їх основі й були розроблені хронологічні схеми Мортільє, Брейля-Картальяка, якими довго користувались всі дослідники для датування палеолітических стоянок і місцезнаходжень. Слід зазначити, що на території Західної Європи трапляються переважно пам'ятки печерного типу. На інших континентах Старого світу також відомі багатошарові пам'ятки.

Серед районів Європейської частини СРСР, де в останні роки досліджені стоянки на великій площі, слід згадати Подністров'я. Дністрянською палеолітичною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР вивчено групу багатошарових стоянок відкритого типу. Це, зокрема, Бабин I, Вороновиця I, Молодове I, Молодове V, Оセルівка I, Атаки I, Оセルівка II². Вони розміщені у відкладах терас — високих (Бабин I, Вороновиця I) та низьких (Оセルівка II), а також у відкладах других надзаплавних терас (Молодове I, Молодове V, Атаки I).

Серед зазначеніх пам'яток найважливішою з стратиграфічної точки зору є еталонна стоянка Молодове V, яка дає картину розвитку культури викопної людини на протязі значного хронологічного діапазону — від мусте до раннього палеоліту включно³. Тут виявлено залишки двадцяти

¹ А. Н. Рогачев. Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине.— МИА, вып. 59. М.—Л., 1957; Е. А. Векилова. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий.— МИА, вып. 59, 1957; Н. З. Килаадзе. Многослойный археологический памятник «Сагварджилем».— Сообщения Академии наук Грузинской ССР, т. XIV, № 9. Тбилиси, 1953; В. П. Любин, А. Д. Колбутов. Древнейшее поселение человека на территории СССР и палеогеография антропогена.— Бюллетень КИЧП, вып. 26. М., 1961.

² А. П. Черниш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья.— Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, вып. XV. М., 1959; його ж. Палеолитическая стоянка Молодове V. К., 1961; його ж. Палеолитическая стоянка Атаки I.— Бюллетень КИЧП, вып. 35, 1968; його ж. Исследования стоянки Оセルівка I в 1966—1967 гг.— КСИА АН СССР, вып. 126. М., 1971.

різночасних поселень. Абсолютний час багатьох з них визначено радіоуглісевим методом, що збільшує цінність цієї важливої пам'ятки. Вона розміщена у відкладах другої надзаплавної тераси, яка датується вюрмським часом.

Однією з цікавих багатошарових стоянок відкритого типу, розміщених у відкладах других надзаплавних терас, є Кормань IV. Її виявив у 20-х роках цього століття румунський геолог Й. Ботез на правому березі Дністра, поблизу с. Кормань Сокирянського району Чернівецької області, на ділянці другої тераси біля водяних млинів, розташованих на південний захід від села⁴. Під час обстежень стоянки, проведених цим дослідником разом з геологом Н. Морошаном, здійснені зачистки стінок яру, що дало можливість виявити залишки двох культурних шарів з крем'яними виробами, рештки фауни. Ці шари Й. Ботез відносив до пізнього і фінального оріньяку.

У післявоєнні роки (1948—1950, 1953—1956, 1961) обстеження с. Кормань було проведено автором, який виявив на стоянці цікаві колекції культурних залишків. Розвідки на цьому пункті підтвердили висновки попередніх дослідників про багатошаровість стоянки, що викликало особливий інтерес до неї і було причиною включення пам'ятки в план стаціонарних польових досліджень Дністрянської палеолітичної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, проведених в 1969—1970 рр. Розкопки на площині близько 100 м² дали можливість встановити, що стоянка має не два, а 15 поселень, серед яких є мезолітичні, пізньопалеолітичні, а також (найнижчі шари) мустєрського часу⁵. Таким чином, тут, як і на багатошарових стоянках Молодове I та Молодове V, виявлені залишки поселень мустєрської людини і проведені важливі стратиграфічні спостереження щодо умов залягання різночасних культурних матеріалів у відповідних відкладах других надзаплавних терас.

Слід зазначити, що під час досліджень 1969—1970 рр. верхні шари були вивчені на площині близько 100 м², середні — 40—60 м², а найнижчі — 12—20 м². В результаті було зафіксовано такий розріз:

- 1) 0—0,5 м — сучасний гумус;
- 2) 0,5—1 — бурий суглинок (підгрунтня Б);
- 3) 1—2,2 — сіро-жовтуватий лесоподібний суглинок;
- 4) 2,2—2,7 — прошарок смужок піску;
- 5) 2,7—5,2 — сіро-жовтуватий суглинок;
- 6) 5,2—5,5 — верхня частина верхнього ярусу викопного ґрунту;
- 7) 5,5—5,7 — прошарок смужок піску;
- 8) 5,7—6,2 — середня частина верхнього ярусу викопного ґрунту;
- 9) 6,2—6,6 — прошарок піску;
- 10) 6,6—7,6 — нижня частина верхнього ярусу викопного ґрунту;
- 11) 7,6—7,7 — сажистий прошарок;
- 12) 7,7—7,9 — викопний ґрунт;
- 13) 7,9—8,2 — світло-жовтий сіруватий суглинок;
- 14) 8,2—8,4 — прошарок щебеню;
- 15) 8,4—10,6 — викопний ґрунт з тоненькими лінзами піску чи щебеню;

³ I. K. Ivanova and A. P. Chernysh. The Paleolithic site of Moldava V on the Middle Dnestr (USSR), Quaternaria, VII. Roma, 1965.

⁴ J. Botez. Recherches de Paléontologie Humaine au Nord de la Bessarabie.— Extrait des Annales scientifiques de L'Université.— Jassy, t. XVII, fasc. 3/4. Jassy, 1933; N. Morosan. Le pléistocene et le Paléolithique de la Roumanie du Nord—est.— Annales Institutului Geologic al Romaniei, vol.XIX. Bucuresti, 1938.

⁵ А. П. Черныш. Исследования в Кормане на Днестре.— Археологические открытия 1969 года. М., 1970; його ж. Исследования многослойной стоянки Кормань IV в 1970 г.— Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 году в СССР (археологическая секция). Тбилиси, 1971.

- 16) 10,6—10,8 — світло-жовтий сіруватий суглинок,
- 17) 10,8—12 — верхня частина нижнього ярусу викопного ґрунту;
- 18) 12—12,1 — вуглистий прошарок;
- 19) 12,1—12,4 — нижня частина нижнього ярусу викопного ґрунту.

Особливістю цього розрізу порівняно до стоянок Молодове V, Молодове I є наявність інтенсивних прошарків піску та серії прошарків викопного ґрунту. В останніх виявлено ряд поселень викопної людини. Як і на вказаних стоянках, тут є сажистий прошарок.

В основних рисах розріз стоянки Кормань IV подібний до розрізів Молодового I і V, проте в ряді моментів він більш повний як геологічно, так і археологічно. Зокрема, привертає увагу наявність трьох ярусів викопних ґрунтів, які поділяються на кілька прошарків. Тому, на наш погляд, розріз стоянки Кормань IV виявляє невні дані для уточнення ще дуже дискусійного питання про вюрмські інтерстадіали. Йдеться про так званий Готтвейг чи Штільфрід А, Беруп та Амерсфорт, а також про паудорфський інтерстадіал. В літературі вже неодноразово відзначалась нечіткість стратиграфічного розчленування Вюрма і особливо його першої половини⁶. Для нас важливо те, що на стоянці Кормань IV у відповідних відкладах трапились певні археологічні комплекси і що розріз її є стратиграфічно глибшим, ніж на стоянках Молодове I і Молодове V. Порівняно з найнижчими мустєрськими шарами останніх, археологічні матеріали Кормань IV залягають глибше.

В чорноземі на дослідженні ділянці були виявлені сліди від поселень пізнього середньовіччя, доби Київської Русі та трипільської культури. Нижче чорнозему, в бурих суглинках (підґрунтя Б), були зафіковані окремі предмети мезолітичного часу, аналогічні виробам мезолітичної стоянки Атаки VI, дослідженої нами в 1965 р. Вони складаються з шести нуклеусів округлої, неправильно призматичної і клиноподібної форми, трьох пластин зі слідами краєвої ретуші та виїмками, трьох скребачок (одна зі скошеним ретушшю краєм, друга з напівкруглим, а третя з прямим), 9 пластин, 26 уламків і відщепів (шар А). Даний комплекс свідчить про наявність тут слідів мезолітичного поселення, що підтвердилося дослідженнями 1971 р.

Нижче, у верхній частині сіро-жовтуватих лессоподібних суглинків, на глибині 1,2—1,4 м, були також виявлені сліди поселення (горизонт Б). Серед знахідок є уламки кісток лося та козулі (за визначенням К. А. Татаринова), а також крем'яні вироби, які складаються з двох нуклеусів, четырьох пластин, 11 відщепів з крейдяного кременю брунатного кольору. Ці культурні залишки попередньо можна датувати кінцем палеоліту — початком мезоліту.

Матеріали 1-го шару виявлені в сіро-жовтуватих суглинках на глибині 2,9—3,1 м від поверхні. Це — уламки кісток північного оленя, крем'яні вироби. Останні складаються з нуклеусів, відщепів, уламків, кількох знарядь. Для обробки вживався крейдяний та рінняковий кремінь; патина переважно синього кольору. Розміри нуклеусів від 30 до 50 мм, за формуою вони належать до неправильно призматичних, плоских та аморфних. Виявлені тут знаряддя складаються з білатерального різця на невеликій пластинці, а також пластинок з притупленим краєм, одна

⁶ В. И. Москвитин. О подразделениях Вюрма и размещении в них этажей верхнего и среднего палеолита в Европе.— Известия АН СССР, серия геологическая, № 7. М., 1962; И. К. Иванова. Вопросы геологии палеолита и истории ископаемого человека на VI конгрессе международной ассоциации по изучению четвертичного периода в Польше.— Бюллетень Московского общества испытателей природы, отд. геологии, т. XXXVII (5). М., 1962; F. Felgenhauer, J. Fink, H. de Vries. Studien zur absoluten und relativen Chronologie der fossilen Boden in Österreich.—Archaeologia Austriaca Wien, 1959, N 25.

з них має виїмку на нижньому кінці. Аналогії цьому невеликому комплексу можна знайти серед матеріалів верхніх пізньопалеолітичних шарів стоянок Молодове V та I⁷, що дає підстави датувати поселення кінцем пізнього палеоліту.

Знахідки з поселення 2-го шару залягали в сірувато-жовтих суглинках на глибині 3,5—3,7 м від поверхні. Лінза культурних залишків цього шару мала темне забарвлення. На дослідженій ділянці були виявлені сліди двох вогнищ: одне розташоване в північно-західній частині розкопу, а друге — в південно-східній. Товщина лінзи першого вогнища — 2—3 см, його розміри — 1,5—1,7 м. Виявлені рештки деревного і кісткового вугілля, крем'яці вироби. Вогнище було центром скупчення культурних залишків на площині 21 м² (7 × 3 м), далі воно переходило в недослідженню ділянку. Тут знайдено уламки кісток тварин, крем'яні вироби, розтирачі, відбійники. Це скупчення можна розглядати як залишки недовгочасної житлової споруди. Друге вогнище, розмірами 1 × 0,6 м, було виявлене в периферійній частині поселення, де траплялись лише поодинокі предмети.

На дослідженій ділянці зібрано близько 2000 крем'яних виробів. Серед них — 50 невеликих нуклеусів неправильно призматичної форми, одноплощадкових та двоплощадкових, округлих та аморфних, 69 знарядь, пластини, відщепи, уламки. Використовувався для виготовлення знарядь переважно крейдяний кремінь. Найчисленнішими серед них є різці (28). За формуою робочого краю вони належать до кутових, подвійних, бічних, плоских. Іші вироби складаються з 12 ножеподібних знарядь, 12 скребачок (переважають на коротких пластинках), восьми пластинок з притуленим краєм, двох зі скощеним ретушшю краєм, трьох з бічними виїмками, а також двох скребачок-різців, одного ретушера та однієї проколки. Серед інших виробів — розтирачі і відбійники з пісковика, плитки-ковадла, уламки плиток.

Фауна 2-го шару (визначення К. А. Татаринова): викопний кінь (рештки від двох особин), північний олень, первищий бик, благородний олень.

Комплекс виявленіх тут виробів подібний до матеріалів 3 і 4-го шарів Молодового V, 2-го шару стоянки Атаки I та інших пам'яток 6-ї хронологічної групи пізньопалеолітичних стоянок Подністров'я, що відповідає пізньомадлінському часу⁸. Отже, є підстави віднести поселення 2-го шару до цієї доби.

Інше поселення на стоянці Кормань IV було виявлене в сірувато-жовтих суглинках на глибині 4,2—4,35 м від поверхні. Цей 3-й шар також простежувався в темній лінзі. В дослідженій частині було виявлене вогнище овальної форми, розмірами 85 × 60 см; товщина лінзи його — 3 см. В межах вогнища знайдені уламки перепалених кісток тварин, вугілля, а навколо залягали крем'яні вироби, подрібнені кістки, уламки плиток, розтирачі і відбійники, грудочки фарби.

Серед крем'яних виробів 3-го шару (1300) — 70 нуклеусів (одноплощадкові та двоплощадкові неправильно-призматичні, округлі, аморфні), 173 пластини, відщепи й уламки та 75 знарядь праці. За розмірами вироби дещо більші порівняно з матеріалами 2-го шару. В іх складі — 37 різців (серединні, кутові, бічні, білатеральні, подвійні), 15 ножеподібних знарядь, 5 скребачок-різців, 16 скребачок, знаряддя типу леза складеного ножа, аналогічного виробам з 5-го шару стоянки Кульна, 4-го шару

⁷ О. П. Черніш. Палеолітична стоянка Молодове V. К., 1961; його ж. Верхній шар багатошарової стоянки Молодове I.—МДПВ, вип. 5. К., 1964.

⁸ О. П. Черніш. Палеолітична стоянка Молодове V; його ж. Палеолітическа стоянка Атаки I.

Ільзенголе; пластини зі скошеним ретушшю краєм та масивце знаряддя для рубаші з двобічною обробкою робочого краю⁹.

Серед інших виробів вже згадувались розтирачі і відбійники з гальок пісковика; окрім слід відзначити масивне, овальної форми скреблоподібне знаряддя з лупака, розмірами $160 \times 105 \times 30$ мм, робочий край якого сформовано двобічною оббивкою.

Фауна 3-го шару складається з уламків кісток північного оленя (від трьох особин), мамонта, бізона, викопного коня, благородного оленя (рештки від однієї особини кожної з тварин).

Комплекс розглянутих матеріалів дає підстави порівняти це поселення з 5-м шаром стоянки Молодове V та іншими пам'ятками п'ятої хронологічної групи пізньопалеолітичних пам'яток Подістров'я, яка відповідає середньомадленському часу.

Нижче, в сірувато-жовтих суглинках, на глибині 4,6—4,8 м на стоянці були виявлені залишки поселення 4-го шару. Вони також мали темне забарвлення. Простежено скupчення культурних залишків з вогнищем, крем'яними виробами, уламками кісток, рештками фарби, уламками плиток, розтирачами, відбійниками. Товщина лінзи скupчення — 15—20 см, його розміри — близько 28 m^2 ($7 \times 4 \text{ m}$).

Скупчення 4-го шару, що поширювалось в недослідженні ділянку розкопу, є залишками наземного житла з вогнищем в центрі. Розміри вогнища — $2,5 \times 1,6$ м, на дні його спостерігався обпалений до червоного кольору суглиник.

Найчисленніша категорія матеріалів — крем'яні вироби (2604), в тому числі 82 нуклеуси (неправильно призматичні одноплощадкові та двоплощадкові, округлі, аморфні), пластини, відходи виробництва, знаряддя (148). Для обробки використовувався крейдяний і рідше рішко-вий кремінь, колір патиши переважно синій. Серед знарядь в 4-му шарі переважають різці (86). За формую вони належать до серединніх, подвійних, кутових, бічних, скошених та поперечних. Деякі зразки повторюють форму масивних подвійних різців з багатофасеточним робочим краєм, виявлених у 6-му шарі Молодове V. Інші знаряддя — 17 скребачок, 9 пластин зі слідами краєвих виїмок, три скребачки-різці, два вістря, пластинки з підтісуванням, а також дві зі скошеним ретушшю краєм, вістря на ребристому відколі, три листоподібних знаряддя на відколах.

Серед інших виробів слід відзначити трубчасту кістку зі слідами обрізування та гравірування, кинджалоподібне знаряддя, розтирачі й відбійники з гальок пісковика, уламки плиток, ковадло з каменю.

Фауна 4-го шару: уламки кісток коня, північного оленя, мамонта. Трапляються черепашки *Succinea oblonga*, *Pupilla sterri*, *Pupilla muscorum* (L.), *Pupilla loessica* Lozek.

Комплекс виробів 4-го шару дає підстави порівняти це поселення з 6-м шаром Молодового V, який залягає в тотожніх геологічних умовах, та іншими стоянками 4-ї хронологічної групи, що відповідають ранньомадленському часу. Згаданий 6-й шар, як відомо, має радіовуглецеве визначення абсолютноного часу (16750 ± 250), близьке датуванню інших ранньомадленських пам'яток. Вироби зі стоянок цієї доби зберігають ще деякі типи предметів, властиві пам'яткам ранньої пори пізнього палеоліту, що яскраво простежується і на матеріалах 4-го шару стоянки Кормань IV.

Глибше сірувато-жовтих суглинків, на рівні 5,1—5,25 м від поверхні, було виявлене поселення шару 5а. Культурний шар досліджений на площі 42 m^2 , був також простежений в смужці з темним забарвленням. На дослідженні ділянці наявне скupчення культурних залишків площею

⁹ K. Valoch. Die Erforschung der Kulna-Höhle bei Sloup im Mährischen Karst (Tschechoslowakei). — Sonderdruck aus Quarlier, Bd. 20, 1969; R. Feustel. Jungpaläolithische Wildbeuter in Thüringen. Weimar, 1961, стор. 15, рис. 7.

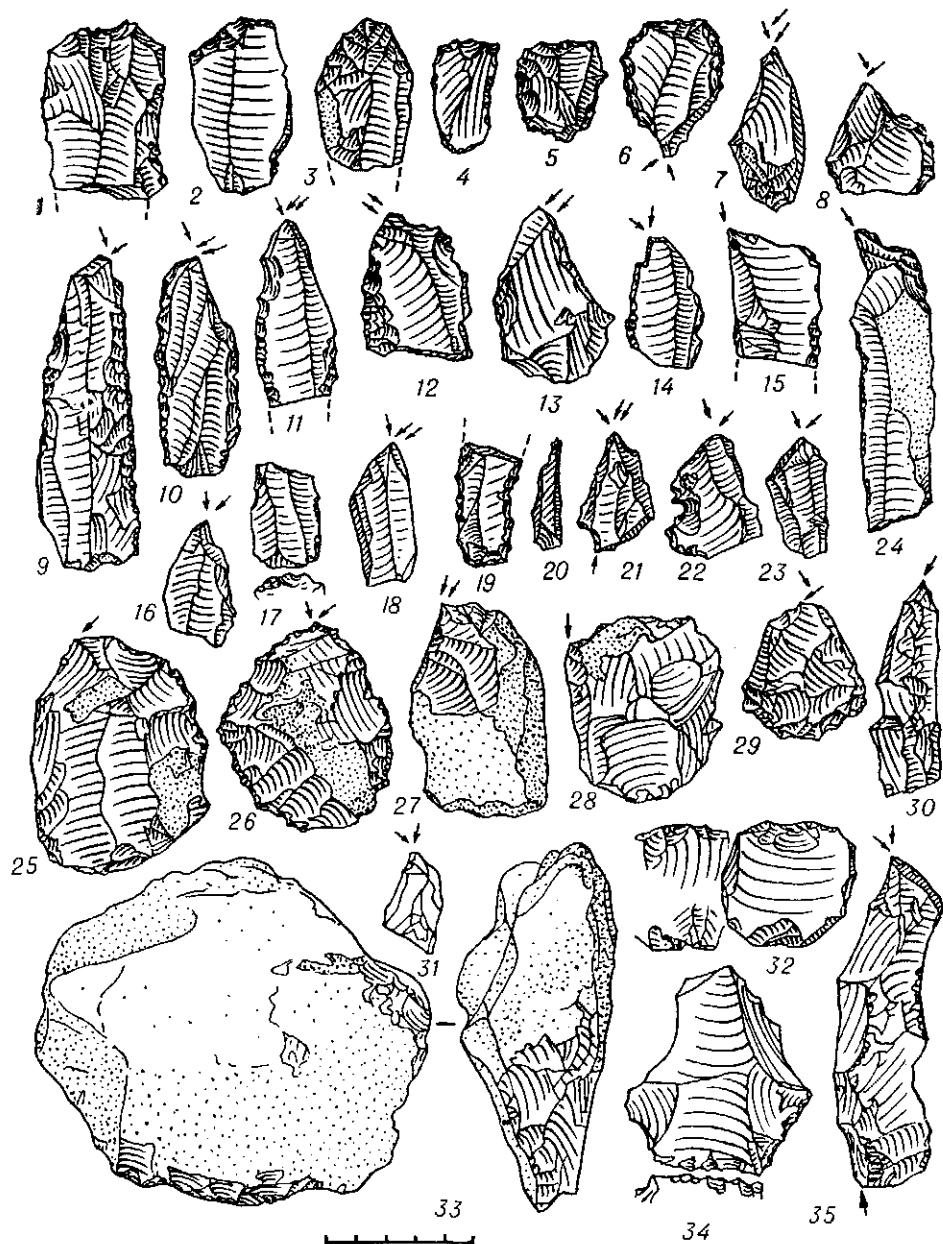

Рис. 1. Стоянка Кормань IV. Вироби шару 5а:

1-5 — скребачки; 6 — скребачка-різець; 7-13, 20-31, 35 — різці; 19 — уламок пластини з виїмками; 33, 34 — знаряддя для рубання; 32 — знаряддя з підліткою.

близько 30 м². Виявлені уламки кісток тварин, крем'яні вироби, плитки, залишки вохри, вугілля. Товщина лінз скупчения — близько 10—15 см, воно поширювалось в недосліджену частину поселення, вздовж зовнішнього краю другої надзаплавної тераси Дністра. На ряді ділянок скупчения трапились плитки-ковадла. Характер залягання культурних залишків свідчить, що це була центральна частина поселення.

Серед виявленіх матеріалів переважають крем'яні вироби (944). Вони складаються з 34 нуклеусів (неправильно призматичні з двома чи однією ударними площинами та аморфні), пластиц, відщепів, уламків

та 63 знарядь. Серед останніх — 35 різців (скошени бюскеподібні на сколах та пластинах, подвійні, кутові, серединно-кутові, плоскі, бічні на пластинах з краєвою ретушшю, масивні па сколах з краєвою ретушшю), 11 ножеподібних знарядь, п'ять скребачок (одна кілоподібна), дві скребачки-різці, дві пластини зі скошеним краєм, чотири з бічними виймками, два долотоподібних знаряддя з підтіскою, а також три рубальних з двобічною обробкою робочих країв (рис. 1, I—35).

В складі виробів з іклів мамонта в шарі 5а було виявлено лоцило зі слідами гравірування, яке імітує лінії. Як і в попередніх шарах, є розтирачі та відбійники з пісковика, плитки пісковика, лупака, а також залишки червоної і жовтої вохри.

Фауна 5а шару складається з уламків кісток мамонта, коня і північного оленя, серед молюсків — рештки *Helix*.

Матеріали цього шару можна датувати кінцем ранньої пори пізнього палеоліту — кінцем 3-ї хронологічної групи пізньопалеолітических стоянок Півдністров'я, що стверджується стратиграфічними умовами залягання залишків поселення у підошві лесоподібних суглинків часу Вюрм III. Воно аналогічне таким відомим пам'яткам, як Навлів, Нітра, Арка та інші, що віднесені дослідниками до так званого павловієну чи центральноєвропейського граветту¹⁰. Для нас дуже важливим є, наприклад, те, що угорська стоянка Арка має абсолютну дату 17050 ± 350 , бо це дає можливість скласти уявлення про час шару 5а, подібного за інвентарем до названої пам'ятки¹¹.

Залишки поселення 5-го шару на стоянці Кормань IV були виявлені на глибині 5,45—5,6 м від поверхні у верхній частині верхнього ярусу викопного ґрунту. Це поселення вивчене на площі 86 м². Як і в попередніх шарах, лінза культурних решток темна. Навколо п'яти вогнищ овальної форми з товщиною лінз в 1—2—3 см простежувались уламки кісток тварин, крем'яні вироби. Серед виявлених виробів — 10 нуклеусів, 21 знаряддя, пластини, уламки, відщепи. Для обробки вживались ті ж породи кременю, що наявні у вищих шарах. Нуклеуси за формуою належать до неправильно призматичних та аморфних (рис. 2, I—3).

Знаряддя 5-го шару складаються з подвійного скребла па масивному відщепі, 10 ножеподібних знарядь — великих пластин з краєвою ретушшю, п'яти різців (кутові, бюскеподібні), п'яти скребачок з напівкруглим робочим краєм (одна скребачка звужується до основи). Частина знахідок має круту ретуш, а інша — плоску. Як і в попередніх шарах, тут були розтирачі та відбійники з гальок пісковика.

Фауна 5-го шару: уламки кісток мамонта та викопного коня (по одній особині).

За геологічними умовами залягання та комплексами виявлених матеріалів 5-й шар стоянки Кормань IV можна порівняти з 7-м шаром Молодове V і такими пам'ятками, як Дольні Вестошице, Петржиковіце, Кобленц-Меттерніх, Майнц-Лішценберг та інші, які були виявлені у верхній частині викопного ґрунту паудорфського (брянського) інтерстадіалу¹². Це дає підстави зарахувати поселення до пізньопалеолітических пам'яток 3-ї хронологічної групи. 5-й шар має радіовуглецеве визначення абсолютноного часу, зроблене в Сибірському відділенні АН СРСР (18560 ± 2000). Встановлена дата є пайвищою для цієї групи пам'яток, що залягають у верхній частині викопного ґрунту паудорфського часу і віднесені центральноєвропейськими дослідниками до так званого граветту.

¹⁰ B. Klima. Prispevek ke stratigrafii nejmladší Pokryvu sprasového.—Anthropozikum, 7. Praha, 1958.

¹¹ L. Vertes. Das Jungpaläolithikum von Arka in Nord-Ungarn.—Sonderdruck aus Quartär, Bd. 15/16, 1964/1965.

¹² J. Hahn. Gravettien — Freilandstationen im Rheinland; Mainz-Linsenberg, Koblenz — Metternich und Rhens.—Sonderdruck aus Benner Jahrbuch, 169, 1969, стор. 44—87.

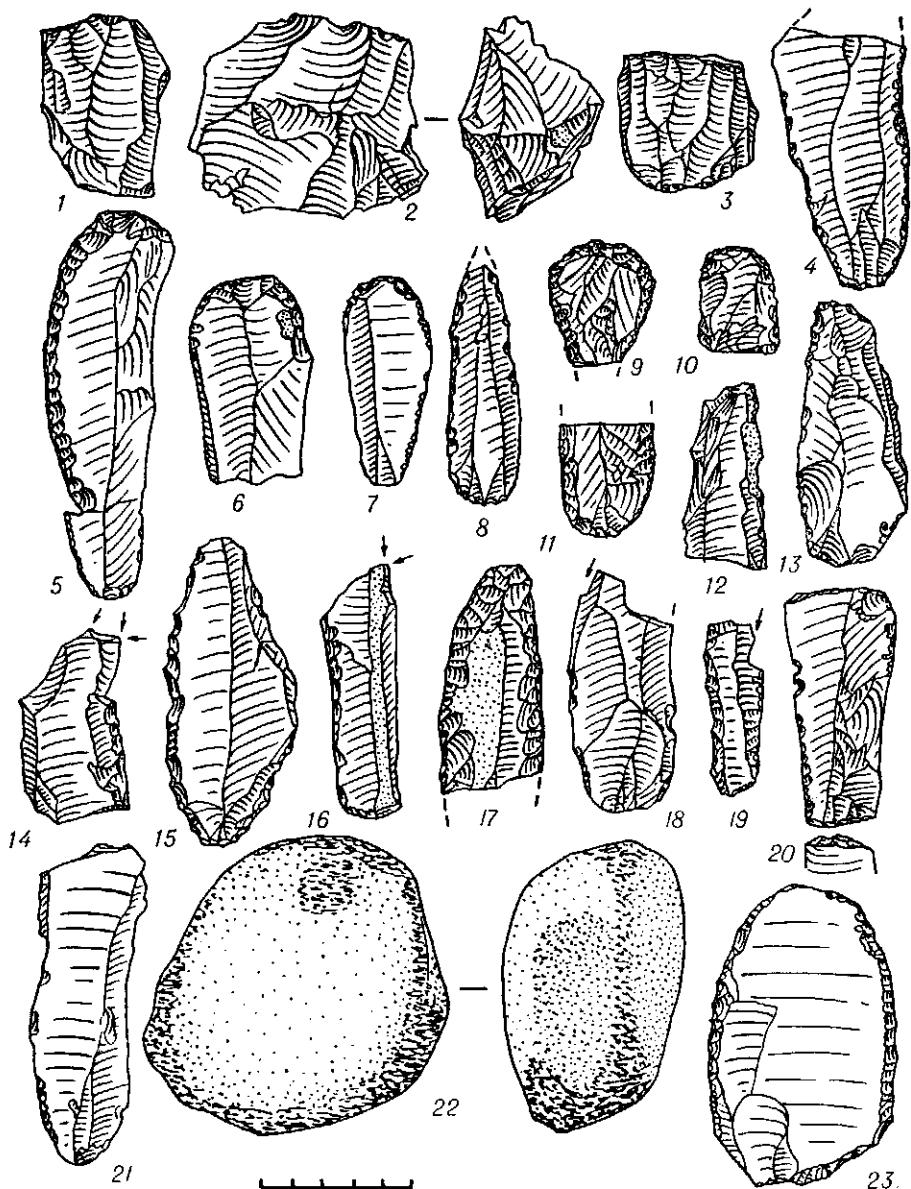

Рис. 2. Вироби 5-го шару стоянки Кормань IV:

1—3 — нуклеуси; 4, 11, 12, 13, 15, 17, 20, 21 — ножеподібні знаряддя; 5, 6, 7, 9—10 — скребачки; 8 — фрагмент вістря; 14, 16, 18, 19 — різці; 22 — розтирач-відбійник; 23 — подвійне скребло.

Нижче, в середній частині верхнього ярусу викопного ґрунту, на глибинах 6,2—6,45 м від поверхні, були простежені культурні залишки поселення 6-го шару, який також мав темне забарвлення. На дослідженні ділянці (80 m^2) було виявлено частину вогнища, розмірами $50 \times 40\text{ см}$, невелику кількість уламків кісток тварин, крем'яні вироби, рештки фарби та вугілля.

Крем'яний інвентар складається з 10 нуклеусів неправильно призматичної, призматичної та округлої форми, пластин, відщепів, уламків та 25 знарядь. Вироби за розмірами дещо більші, ніж знахідки вищих шарів. Серед знарядь — 13 різців (кутові, серединні, багатофасеточні нуклеоподібні, бічні) на великих пластинах (деякі з краєвою ретушшю),

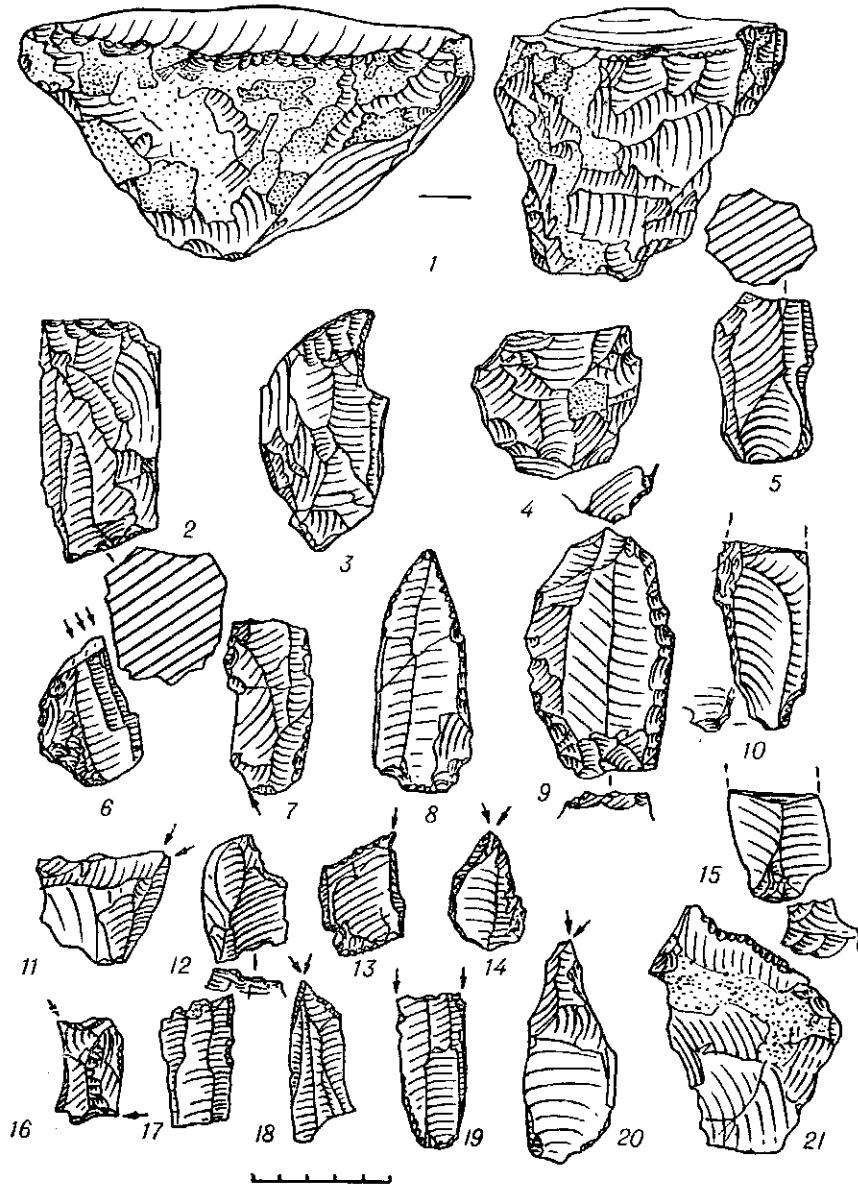

Рис. 3. Стоянка Кормань IV. Вироби 6-го шару:

1—5 — нуклеуси; 6—7, 11, 13, 14, 16—20 — різці; 8 — листоподібне вістря; 9 — масивне ножеподібне знаряддя з підтіскою; 10 — фрагмент ребристої пластини з виїмкою; 15 — уламок пластини з підтіскою по черевцю; 12 — фрагмент пластини з підправленим краєм ударної площини; 21 — відщеп з ретушшю.

шість ножеподібних знарядь на великих пластинах, скребачки, листоподібне вістря, аналогічне виробам з нижнього шару Вороковиці і стоянки Кульца в Чехословаччині. Крім того, є пластина з підтіскою по черевцю, відкол з виїмкою, широка пластина з краєвою ретушшю та слідами підтіску по черевцю, подібна до знахідки з Бабина I, а також розтирачі та відбійники з гальок пісковика, уламки обпалених плиток, рештки фарби жовтого кольору-вогні (рис. 3).

Серед фауни в 6-му шарі було виявлено уламки кісток мамонта. Зібраші матеріали подібні до комплексу виробів 9-го шару Молодове V, нижніх шарів таких стоянок, як Вороновиця I, Бабин I, Оселівка II, що

дає підстави віднести це поселення до пам'яток ранньої пори пізнього палеоліту.

В нижній частині верхнього ярусу викопного ґрунту, на глибині 6,8—7,4 м від поверхні, на площині 36 м² було простежено сліди ще давнішого поселення — 7-й шар. Тут виявлено залишки вогнища, розмірами 1 × 0,5 м з товщиною лінзи 3—4 см і обпаленим до червоноого кольору дном, а також невелику кількість крем'яних виробів. Ці дані свідчать, що тут, можливо, на недосліджених ділянках існувало поселення початку пізнього палеоліту.

Ще нижче, на глибині 7,8—8,2 м були виявлені на площині 36 м² сліди давнішого поселення (8-й шар). Тут, на рівні сажистого прошарку та у смужці викопного ґрунту були знайдені крем'яні вироби, які складаються з невеликого нуклеусу неправильно призматичної форми, кількох пластин і відщепів зі слідами підправки ударних площинок і великими ударними горбками, розміщеними павскіс по відношенню до їх осі. Інвентар включає і скребачку-різець. Цей комплекс орієнтовно можна датувати перехідним часом від середнього до пізнього палеоліту. Аналогічні матеріали, зокрема, були виявлені на стоянці Молодове V в шарі 10a.

У верхній частині середнього ярусу викопного ґрунту на площині 24 м² були зафіковані сліди від поселення 9-го шару. Кількість крем'яних виробів незначна: це — великий двоплощадковий нуклеус у поперечному варіанті, уламки пластин і відщепів з великими ударними горбками. В техніці обробки кременю наявні мустєрські риси.

До фауни 9-го шару належать уламки кісток мамонта, викопного коня, північного оленя.

Наведені дані свідчать про можливість виявлення на цьому рівні мустєрського поселення.

Ще глибше (9,6—9,8 м від поверхні) в нижній частині середнього ярусу викопного ґрунту, на площині 24 м² простежувались сліди поселення 10-го шару, зокрема виявлено двоплощадковий нуклеус у поздовжньому варіанті, ножевидну пластину з рисами мустєрської техніки, уламки кременю та кістки мамонта й коня.

Залишки мустєрських поселень містив і нижній ярус викопного ґрунту. Так, на глибині 10,8—11,3 м були простежені уламки кісток мамонта та викопного коня. Ця ділянка вивчена на площині 20 м². В інтенсивній вуглистий смужці спостерігались уламки кісток та крем'яні знахідки. Серед виявлених на цьому рівні крем'яних виробів — сім нуклеусів і нуклеподібних уламків, п'ять відщепів, пластини, 21 уламок сірого крейдяного кременю. На відщепах і пластинах — великі ударні горбки з соскоподібними виступами. Нуклеуси неправильно призматичні і аморфні, відщепи з них склювались переважно під прямим кутом. Для цього шару характерна техніка роздрібнення кременю і обтісування, що є своєрідністю 11-го шару.

В числі знарядь тут були виявлені плискуватий відкол зі слідами вживання по краю, уламок гальки зі слідами оббивки, різальні знаряддя, одне з яких масивне на трикутному видовженому відколі з гальки, аналогічне знаряддю з мустєрського шару 13а багатошарової стоянки Кульна¹³. Матеріали 11-го шару мають певні тяжкські риси, але лише дальше вивчення дасть можливість визначити його культурно-історичну специфіку.

Найнижчим з досліджених поселень стоянки Кормань IV є 12-й шар, розкритий у нижньому ярусі викопного ґрунту на глибині 11,5—11,7 м від поверхні на площині 12 м².

¹³ K. Valoch. Le remplissage et les industries du Paleolithique moyen de la Grotte Kulna en Moravie, L. Anthropologie, t. 72, № 5—6. Paris, рис. 1, № 3.

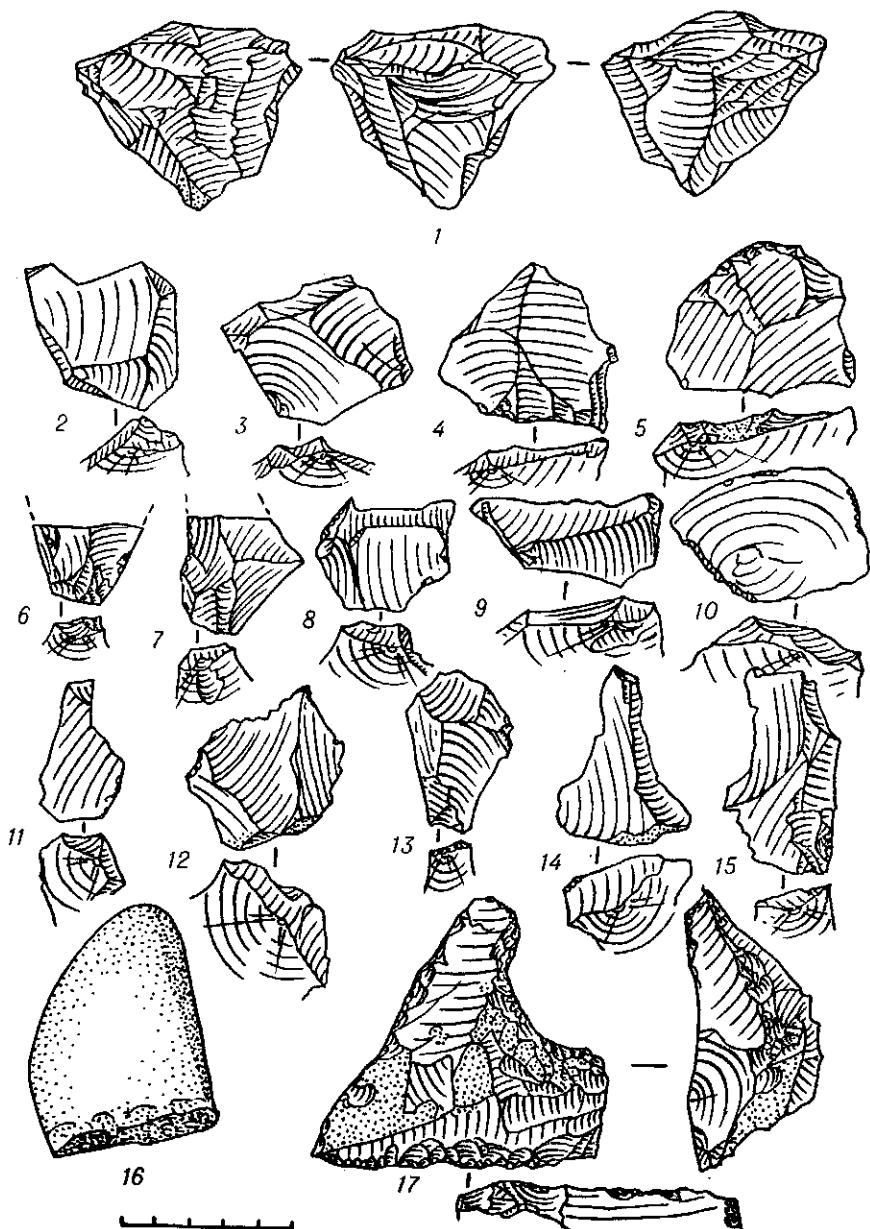

Рис. 4. Стоянка Кормань IV. Вироби 12-го шару:
1 — пуклеус; 2—15 — відщепи; 16 — розтирач; 17 — скребло.

Спостережені в 12-му шарі культурні залишки переважно концентрувались найближче до внутрішнього краю другої падзаплавної тераси. На цій ділянці були виявлені розтирач з пісковика, кістки коня і раннього виду мамонта та вироби з сірого, чорного і брунатного крейдяного кременю, серед яких переважають виготовлені з чорного кременю.

В складі інвентаря — один піраміdalний пуклеус, два двоплощинкові зі слідами обтісування, відщепи з великими ударними горбиками, соскоподібними виступами та грубою обробкою країв ударних площинок чи без неї. Крім того, були виявлені пластинчасті відщепи. В комплексі

практично відсутні пластини, а також відщепи з так званою тонкою підправкою, за класифікацією Ф. Борда¹⁴.

Серед крем'яних знарядь відзначимо скребла — одне з овальним робочим краєм, друге з прямим, на трикутному сколі. Є також трикутний уламок більшого знаряддя з відретушованим робочим краєм.

Комплекс матеріалів 12-го шару порівняно до найнижчих мустєрських шарів стоянок Молодове I та Молодове V залягає стратиграфічно нижче, що є показником його давності. Цей комплекс також має більше архаїчних особливостей і повністю позбавлений пізньопалеолітичної техніки (рис. 4). Отже, залишки поселення 12-го шару можна вважати попередньо пам'яткою раннього мустє. Необхідні дальші дослідження, щоб точніше охарактеризувати це поселення, яке залягає у відкладах другої надзаплавної тераси на значній глибині від поверхні під прошарками суглинків, викопних ґрунтів, піску та щебеню.

Закінчуячи цим короткий виклад про дворічні розкопки стоянки Кормань IV, необхідно відзначити деякі питання загального характеру. Передусім розкопки дали можливість встановити, що пам'ятка є не двошаровою, а багатошаровою стоянкою, де наявні залишки 15 різночасних поселень. По-друге, тут, крім пізньопалеолітичних, простежуються сліди мезолітичного поселення, а також мустєрських, що було невідомо до проведення розкопок. Хоч на дослідженій ділянці не всі поселення виявились багатими на різноманітні категорії культурних залишків, все ж стоянка Кормань IV дає виразну стратиграфічну картину розвитку суспільства від мустє до мезоліту включно, і в цьому її цінність.

Порівняно до багатошарових стоянок Молодове V і Молодове I Кормань IV вивчена на меншій площині, але здобуті матеріали підтверджують стратиграфічно результати досліджень, наприклад, стоянки Молодове V і павільйон їх доповнюють, особливо щодо раннього мустє та ранніх періодів пізнього палеоліту. Більше того, і з геологічної точки зору Кормань IV має важливе значення, бо тут наявна серія нашарувань викопних ґрунтів з культурними матеріалами давнього кам'яного віку.

Подібність розрізів багатошарових стоянок Молодове I, Молодове V, Атаки I і Кормань IV, наявність у відкладах других надзаплавних терас Дністра, де відкриті ці пам'ятки, залишків різночасних поселень, схожість геологічних умов їх залягання — все це дає підстави для висновку про існування стратиграфічних закономірностей в даному районі. Такий висновок підтверджується зіставленням розрізів вказаної групи стоянок, про що свідчать відповідні показники: нашарування, культурні шари та радіовуглецеві дати.

На основі цих закономірностей можна передбачити відкриття поселень певних періодів, враховуючи геологічні умови залягання матеріалів, виявлених під час розвідувальних робіт. Отримані також дані для геологічного датування пам'яток та визначення їх культурно-історичного місця на підставі археологічних матеріалів.

Враховуючи наявні зараз дані про досліджені на Дністрі пам'ятки мезоліту і палеоліту, в першу чергу багатошарові, можна констатувати, що в цьому районі мезоліт трапляється в бурих суглинках-підґрунті Б і у верхній частині лесоподібних суглинків, які покривають високі, середні і низькі тераси. Поселення ж мадлецького часу залягають в товщі лесоподібних суглинків доби Вюрм III, а пам'ятки раннього пізнього палеоліту — в нижній частині лесоподібних відкладів (Вюрм III), у прошарках викопних ґрунтів і суглинків, які їх розділяють, часу паудорфського (брянського) інтерстадіалу та Вюрму II. Мустєрські залишки містяться у викопних ґрунтах чи горизонтах оглеення доби Вюрм I—II

¹⁴ F. Bordes. Typologie du Paléolithique ancien et moyen. Bordeaux, 1961.

та у відкладах Вюрму I. Для цих висновків важливий матеріал дала стоянка Кормань IV.

Порівняння розрізів багатошарових стоянок Подністров'я з розрізами пам'яток інших районів і, зокрема, центральноєвропейськими дає підстави вважати, що на цих територіях стратиграфічні закономірності ті ж самі, вони властиві й території Чехословаччини, Австрії. Подібність геологічних умов залягання є показником того, що клімат за часів існу-

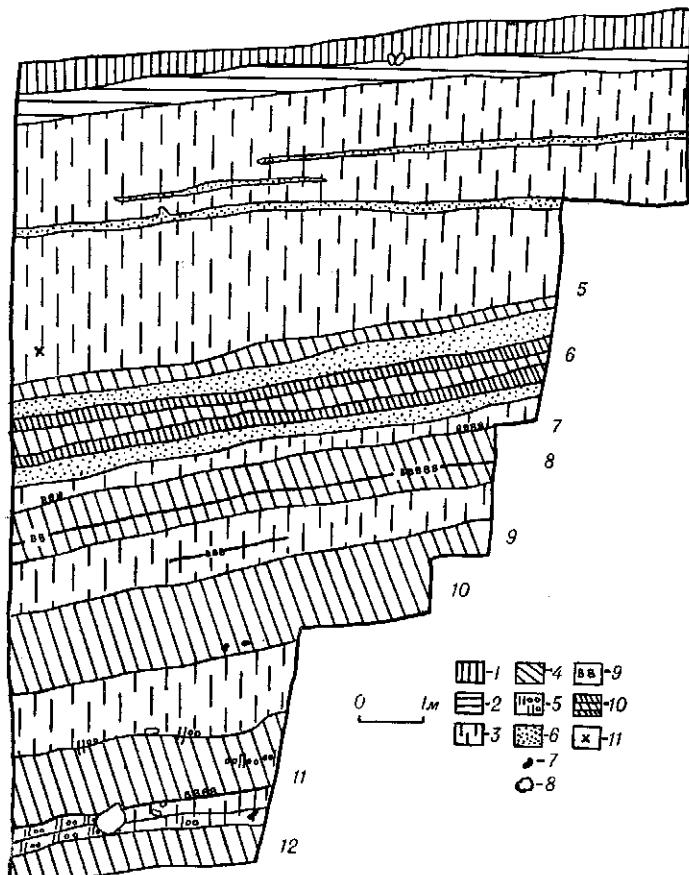

Рис. 5. Розріз стоянки Кормань IV. Умовні знаки:

1 — гумусний шар; 2 — бурій суглинок (підгрунта Б); 3 — лесоподібні делювіальні суглинки; 4 — викопний ґрунт; 5 — пропарки щебня; 6 — прещарки пісків; 7 — уламки кісток; 8 — камені; 9 — сажистий пропарок, рештки вугілля; 10 — викопний ґрунт; 11 — крем'яні вироби; 12 — культурні шари стоянки.

вання викопної людини в Східній та Центральній Європі був майже однаковий, як свідчить, між іншим, і склад фауни стоянок.

Основним джерелом геологічного датування палеолітичних пам'яток були дані про групи багатошарових стоянок у відкладах других надзаплавних терас Дністра, оскільки ці тераси, як відомо, більшістю геологів і географів датуються вюрмським часом (Р. Виржиковський, Г. Алфер'єв, Л. Каманін, А. Еберзін, О. Маринич, Н. Морошан, И. Ботез, І. Іванова та ін.). Ось чому в запропонованому датуванні мустьєрських шарів, зокрема у визначенні раннього мустьє на основі матеріалів стоянки Кормань IV, брався до уваги Вюрм I. Вивчення останньої сприяло також уточненню відомостей про характер культури пізніших періодів палеоліту.

Ряд дослідників на основі аналізу стратиграфії Молодового V зауважив певну стратиграфічну перерву в процесі історичного розвитку людського суспільства; вона мала місце між поселеннями, виявленими у відкладах паудорфського інтерstadіалу, і найнижчими на цій стоянці поселеннями, які були відкриті в лесоподібних суглинках часу Вюрм III. В даному разі йдеться про 7-й і 6-й культурні шари стоянки Молодове V¹⁵. Цю прогалину ї заповнюють стратиграфічні дані багатошарової стоянки Кормань IV, де у нижній частині суглинків часу Вюрм III над паудорфсько-брянським викопним ґрунтом розташоване поселення 5-го шару. Воно за своєю стратиграфією та археологічними матеріалами є проміжним між поселеннями 4-го і 5-го шарів зазначеного стоянки, а ці шари відповідають 6-му і 7-му стоянкам Молодове V, еталонної для вивчення палеоліту Дністра¹⁶.

Кормань IV також засвічує безперервність послідовного прогресивного розвитку культури від мустьє до пізніших етапів палеоліту. Деякі з цих етапів дуже виразно представлені поселеннями Молодового V, інші — матеріалами Кормань IV, решта — рядом досліджених в Подністров'ї багатошарових стоянок, але в цілому всі ці пам'ятки відтворюють яскраву картину поступального розвитку суспільства в даному районі за доби первіснообщинного ладу. Серед них визначне місце належить стоянці Кормань IV, яка є важливим джерелом для вивчення культури викопної людини на території Подністров'я.

А. П. ЧЕРНЫШ

Многослойная стоянка Кормань IV и ее стратиграфическое значение

Резюме

Многослойные стоянки являются ценнейшими источниками для освещения процесса исторического развития общества на древнейших его этапах. На территории СССР известна серия многослойных стоянок, находящихся в различных районах обитания ископаемого человека. Один из таких районов — Поднестровье, где за послевоенные годы исследован ряд многослойных памятников, расположенных на различных террасах Днестра. В частности, очень интересные стоянки прослежены в отложениях вторых надпойменных террас, например, Молодова V и I. Среди них всеобщую известность получили Молодова V и Молодова I, хронологически охватывающие время от мустье по мезолиту.

Большой интерес представляет многослойная стоянка Кормань IV, расположенная в отложениях второй надпойменной террасы Днестра. Раскопки, проводившиеся здесь Днестровской палеолитической экспедицией Института общественных наук АН УССР на протяжении нескольких лет, позволили определить наличие остатков 15 поселений, относящихся к периоду от мустье по мезолит. Разрез стоянки Кормань IV в основных чертах сходен с разрезами стоянок Молодова I и Молодова V, но в некоторых моментах значительно дополняет их тем, что здесь четче выражены прослои ископаемой писчвы и обнаружены остатки раннемустьерского поселения, а также поселений ранней писчвы позднего палеолита в подошве лессовидных суглинков времени Вюрм III. Имеющиеся материалы позволяют уточнить геологическую датировку палеолитических памятников в этом районе и приводят к выводу о наличии здесь раннемустьерских стоянок, датирующихся вюрмским временем.

¹⁵ И. К. Иванова. Геоморфология и палеогеография Приднестровья в палеолите. — Природа и развитие первобытного общества. М., 1969, стор. 119.

¹⁶ I. K. Ivanova. Etude géologique des gisements paleolithiques de l'U. R. S. S. — L. Anthropologie, t. 73, № 1—2. Paris, 1969.

Ф. М. ЗАВЕРНЯЄВ

Нуклеуси Хотильовського середньопалеолітичного місцезнаходження

Хотильовське середньопалеолітичне місцезнаходження — одна з найбільших північних пам'яток Східноєвропейської частини СРСР. Воно розташоване на середній течії р. Десни в с. Хотильове Брянського району Брянської області. У 1960—1964 рр. ми провели тут перші розкопки, завдяки чомум вдалось одержати великий і цікавий матеріал. Особливий інтерес становлять нуклеуси.

Як відомо, спосіб розщеплення каменю є основним показником технічних навичок, якими володіли ті чи інші стародавні общини людей. Для вивчення і визначення характеру цієї техніки нуклеуси мали, безсумнівно, першочергове значення. На них можна простежити основні технологічні процеси обробки каменю від первіспої підготовки сировини до одержання заготовок.

На Хотильовському мустьєрському місцезнаходженні зібрано понад 1600 ядрищ, що становить 13,5% загальної кількості виробів. В науковому відношенні це цілком надійний матеріал. Він дає досить повне уявлення про техніку розщеплення кременю, яка застосувалась первісними майстрами, про місцеві особливості її розвитку та можливості датування, культурну належність матеріалу з різних ділянок пам'ятки.

Хотильовська колекція представлена великою кількістю різноманітних нуклеусів. За технікою і способом підготовки вони якоюсь мірою однорідні. Тому при вивченні колекції ми дотримувались більш-менш одинакових принципів типологічного аналізу.

Тепер при вивченні класифікації нуклеусів застосовуються в основному три принципи¹. Умовно їх називають формальним, технічним і цільовим². Разом з тим вони взаємодоповнюються, утворюють єдину чітко розроблену систему, в якій провідне місце належить технічному підходу.

У зв'язку з цим ми розробили загальну схему типологічної класифікації хотильовських нуклеусів. Групи 3 і 5 цієї схеми включають типові леваллуазькі ядрища.

Розглянемо детально кожну групу.

1. Майже всі екземпляри першої групи невиразні і не відповідають поняттю про класичні двобічні дисковидні нуклеуси. Більшість їх кутастих форм. Розміри: 3—4 × 1—2 см; 10—13 × 3—4 см. Судячи з негативів, сколи не завжди стійкі за формою і найбільш однотипні з одного робочого боку. Деякі ядрища по краю грані однієї з робочих поверхонь мають сліди підправки. Можливо, ці нуклеуси в кінцевому результаті використовувались як однобічні.

В цілому, це найменш витримана, скоріше архаїчна форма.

2. В другу групу включаємо нуклеуси округлої (рис. 1, 1), округловидовженої (рис. 1, 2), ромбовидної (рис. 1, 4) і округло-зрізаної форми (рис. 1, 3). Тут також мало класичних нуклеусів. Більшість з них нечіткої конфігурації. Найбільші екземпляри досягають в діаметрі 16—18 см при товщині 1—2 см. Більшість нуклеусів має слабоопуклу робочу поверхню. У деяких виробів вона майже рівна (рис. 1, 1). Спинка часто покрита природною кіркою, інколи знята грубими сколами. Нуклеуси

¹ М. З. Паничкіна. Палеолітические пуклеусы.— Археологический сборник, № 1, 1959; В. П. Любин. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических орудий.— МИА, № 131. М., 1965.

² П. П. Коробков. О методике определения пуклеусов.— СА, № 4, 1963.

цієї групи мають кругову або неповну кругову площинку. Інколи на ній виділяється більші підправлена та сплющена ділянка, яка після зняття наступного відколу знову підправлялася. Ударна площаадка майже завжди розміщена під гострим кутом до робочої поверхні. Часто на нуклеусах можна простежити негатив від одного великого відколу (рис. 1, 4).

Типологічна класифікація хотильовських нуклеусів

Типи ядрищ	Кількість ядрищ						Всього	
	P-1	P-2	P-3	P-4	P-5	P-6		
1. Дисковидні, оброблені з двох боків	5	8	—	2	4	—	19	
2. Дисковидні ядрища округлих форм, оброблені з одного боку	69	18	2	33	88	99	300	
3. Черепахоподібні нуклеуси	33	16	—	12	93	76	230	
4. Нуклеуси зі сколюванням в паралельному напрямку на одній поверхні (одно-, дво- і багатоплощадкові)	15	15	2	8	50	57	147	
5. Нуклеуси з двобічним сколюванням у протилежних напрямках (дво- і багатоплощадкові) Різні варіанти	14	4	1	9	14	19	61	
6. Дисковидні нуклеуси трикутних форм	16	4	—	4	8	24	56	
7. Дисковидні нуклеуси прямокутних і квадратних форм	17	6	—	12	23	33	91	
8. Нуклеуси призматичних і піраміdalних або конусовидних форм	12	6	—	2	1	1	22	
9. Нуклеуси кубонідних і багатогранних форм	2	3	1	—	2	2	10	
10. Нуклеуси кулястих і горіхоподібних форм	4	3	—	1	—	1	9	
11. Мікронуклеуси	15	10	—	2	—	2	30	
12. Аморфні нуклеуси і нуклеуси незвичайних форм	110	104	4	50	45	35	348	
13. Фрагменти різноманітних нуклеусів	64	30	5	29	62	74	264	
Р а з о м		386	222	15	164	390	423	1600

Інколи два більших відколи зпімалися у протилежних напрямках (рис. 1, 3). Вироби з одним і двома домінуючими відколами посідають, мабуть, проміжне місце між радіальними і черепахоподібними.

Слід відзначити ще кілька нуклеусів, у яких виділяються кілька значних віялоподібно розташованих відколів. Можливо, це були переходні форми від радіальних до конвергентних.

Дисковидні нуклеуси у ряді випадків переоформлялись у ядрища інших типів.

3. Черепахоподібні нуклеуси мають округлу, округло-видовжену, трикутну і чотирикутну форму (рис. 2). Розміри їх коливаються від 5 до 17 см. У деяких робочий бік опуклий, ретельно оброблений. Край, з боку яких наносився удар, також ретельно вирівняні, фасетовані (рис. 3, 3). Нуклеуси цієї групи мають негатив одного великого відколу (рис. 2, 1, 2). Інколи він доходить до основи ядрища (рис. 3, 3). Наскільки можна судити на підставі негативів, з черепахоподібних нуклеусів знімались відщепи і видовжені відколи (рис. 1, 2), відомі під назвою пластин леваллуа різних форм.

Аналогічні відколи добре представлені в колекції заготовок. На деяких черепахоподібних нуклеусах є сліди підправки, проведеної після першого і наступних відколів.

4. До четвертої групи належать, як видно з таблиці, 166 нуклеусів, які мають на робочій поверхні сліди паралельно направлених відколів

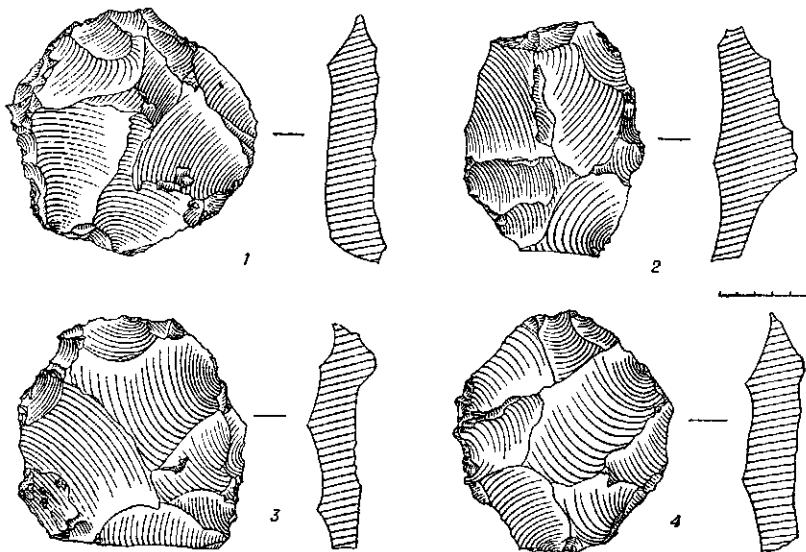

Рис. 1. Однобічні нуклеуси з радіальним напрямком сколювання з розкопів № 5, 6, розташованих у верхній частині місцевонаходження.

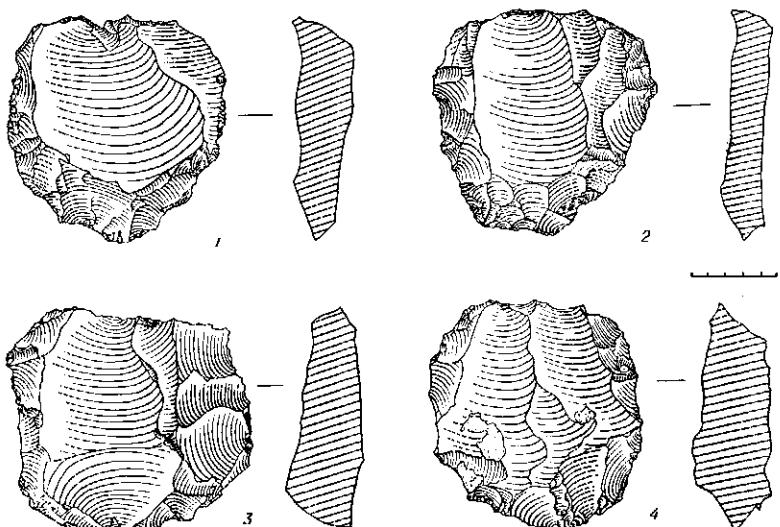

Рис. 2. Леваллуазькі нуклеуси з розкопів № 5, 6, розташованих у верхній частині місцевонаходження.

(рис. 4). З них 136 визначено за схемою В. П. Любіна. Переважно це одноплощадкові зразки. Однак є і двоплощадкові ядрища, у яких заготовки сколювались у зустрічному напрямку.

Хоч ця група налічує 16 % всіх ядрищ, вони помітно відрізняються від класичних стандартів. Мабуть, цей технічний прийом не набув тут широкого застосування. У більшості хотильовських ядрищ знімались короткі відщепи (рис. 1, 3). Ряд нуклеусів має всього два-три відколи (рис. 2, 4; рис. 4, 1), які теж не завжди охоплюють всю довжину робочої поверхні. Інколи відколи накладалися один на одного або злімались з робочої площинки, перед цим радіально обробленої (рис. 3, 4). За розміром вони мало чим відрізнялися від заготовок, знятих з черепахоподібних ядрищ.

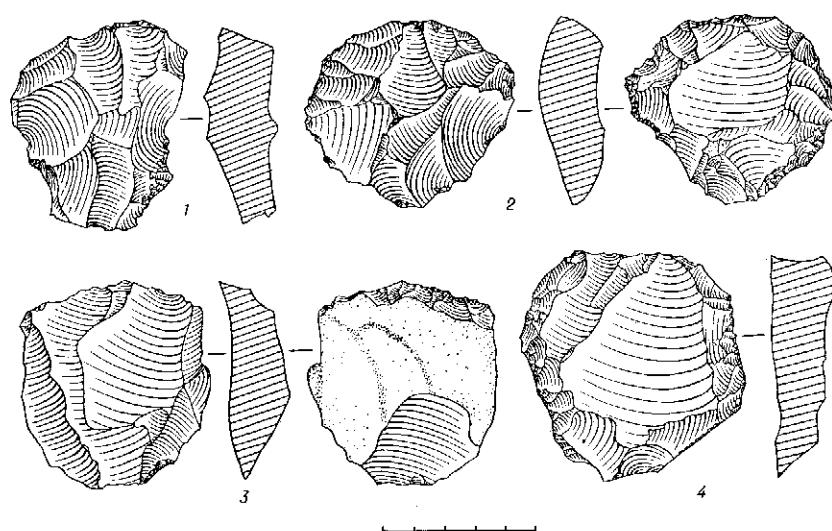

Рис. 3. Нуклеуси з розкопів № 1, 2, розташованих в середній частині місцезнаходження: 1 — однобічні з радіальним напрямком сколювання; 2—4 — леваллуазькі.

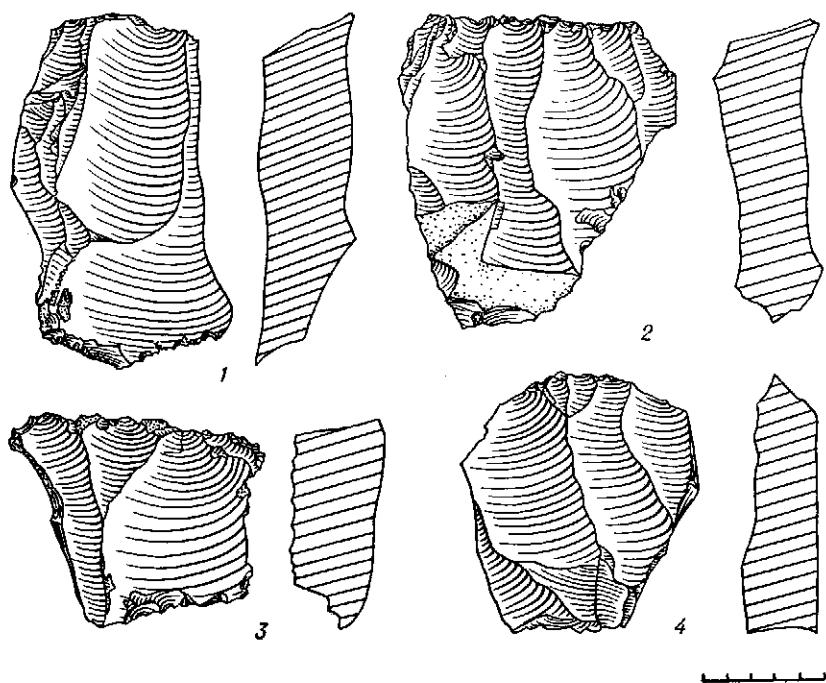

Рис. 4. Нуклеуси зі сколюванням заготовок у паралельному напрямку з розкопів № 1, 2, 4, розташованих в середній частині місцезнаходження.

Деякі нуклеуси з паралельним зняттям заготовок переоформлялись і використовувались як черепахоподібні.

5. Виробів з двобічним сколюванням у протилежних напрямках у колекції 6! (рис. 5). З них 32 визначено за схемою П. В. Любіна. Інші можна розбити на такі варіанти: а) двобічні нуклеуси, у яких сколювання на одній робочій поверхні відбувалось в поздовжньому або попереч-

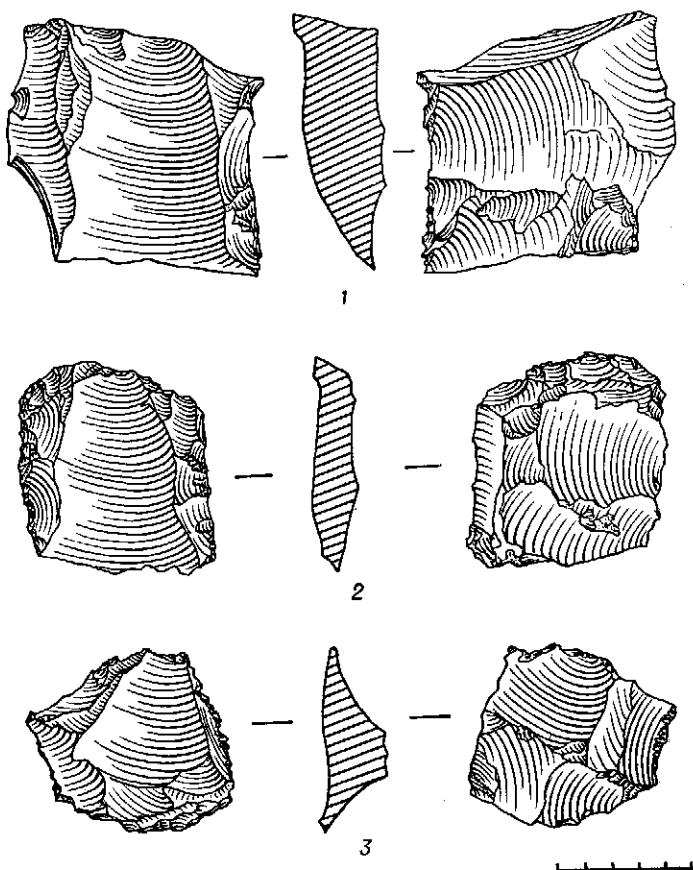

Рис. 5. Нуклеуси з двобічним сколюванням в протилежних напрямках:

1, 2 — з розкопів № 5, 6; 3 — з розкопу № 1.

ному напрямку, а на іншій — знімався один великий відкол, також поздовжній або поперечний (рис. 5, 2). Таких виробів — 13; б) двобічні нуклеуси (6), що мали сліди лише одного великого відколу (рис. 5, 1) на робочій поверхні як з одного, так і другого боку; в) двобічні нуклеуси, у яких на одній робочій поверхні наявне сколювання у радіальному напрямку, а на другій знятто великий відкол (рис. 5, 3). Таких зразків налічується сім; г) двобічні нуклеуси, що мають відколи в одному напрямку з протилежніх поздовжніх або поперечних боків.

Ми вважаємо, що більшість нуклеусів цієї групи були, можливо, не ядрищами, а заготовками для зарядів або нуклеподібними зарядями.

6. До групи трикутних і підтрикутних належать лише нуклеуси з радіальним або близьким до нього напрямком сколювання (рис. 6). В основному це однобічні ядрища.

7. Більшість чотирикутних і підчотирикутних нуклеусів мають одну робочу поверхню з радіальним або близьким до нього напрямком ско-

лювання (рис. 3, 1). Розміри їх коливаються від 4,5 до 18 см. Мабуть, вони заготовлені для нуклеусів інших типів.

Кілька нуклеусів цієї групи мають двобічне сколювання.

8. Класичних типів призматичних і піраміdalних нуклеусів, відомих на інших пам'ятках, тут немає. Проте, як свідчать деякі заготовки, вони були. Ударні площини у таких ядрищ звичайно оформлені одним або кількома відколами (рис. 7, 1, 2, 3). Деякі вироби мають настільки

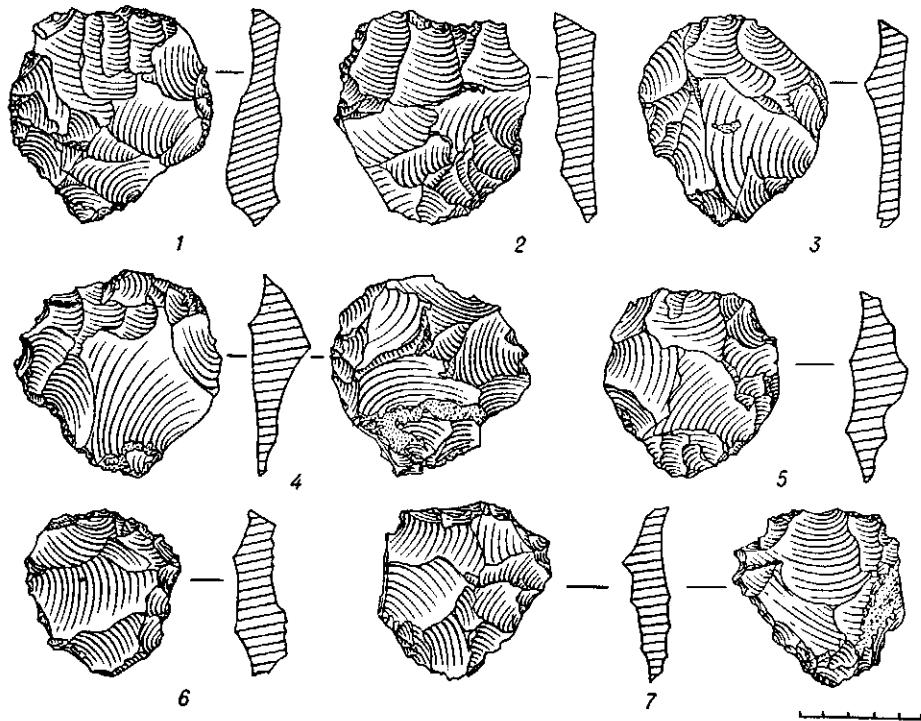

Рис. 6. Трикутні нуклеуси з розкопів № 5, 6, розташованих у верхній частині місцевонаходження.

широку ударну площину, що нагадують скоріше однобічні диски з дуже опуклою, близькою до конуса або піраміди робочою поверхнею.

В цілому нуклеуси цієї групи грубі, невиразні, з безсистемним сколюванням (рис. 7, 1). Певна частина їх, яка оформлена дрібними конвергентними відколами, являє собою нуклеподібні знаряддя, зокрема скребки типу рабо (рис. 7, 2, 3).

9. Нуклеуси кубоподібної форми також невиразні. Здебільшого це невеликих розмірів, грубооббиті куски кременю, кубоподібні або багатогранні, інколи зі слідами зняття кількох паралельних або одиничних сколів з одного чи двох боків.

10. Горіхоподібні і кулясті нуклеуси невеликих розмірів маловиразні, зі слідами дрібних сколів. Можливо, вони використовувались як нуклевидні знаряддя.

Призматичні, піраміdalні і конусовидні нуклеуси виявлені в ашело-мустєрських пам'ятках Західної і Східної Європи³. Особливо багато аналогічних форм на Яштухському місцевонаходженні, які добре описали С. М. Замятнін та І. П. Коробков⁴. Є вони також в кримській печерній

³ В. П. Любін. Вказ. праця, рис. 2, 1; рис. 3, 5; рис. 4, 3.

⁴ С. Н. Замятнін. Очерки по палеолиту. М.—Л., 1961, табл. VI, 1, 3—5, табл. VII; И. П. Коробков. Нуклеусы Яштуха.—МИА, № 131. М., 1965, рис. 2, 3.

стоянці Кік-Коба⁵ та на Середньому Дністрі в Молодовому I та V. Ку-
боподібні і горіхоподібні нуклеуси з'являються ще в шельську і ашель-
ську епохи, побутували вони і в мустєрський час⁶.

11. Більшість мікронуклеусів (рис. 8) має одну робочу поверхню
(однобічні). Кілька виробів — двобічні. Значна частина їх квадратної
і округлої форми. Практичне призначення неясне. Вірогідно, що це до-

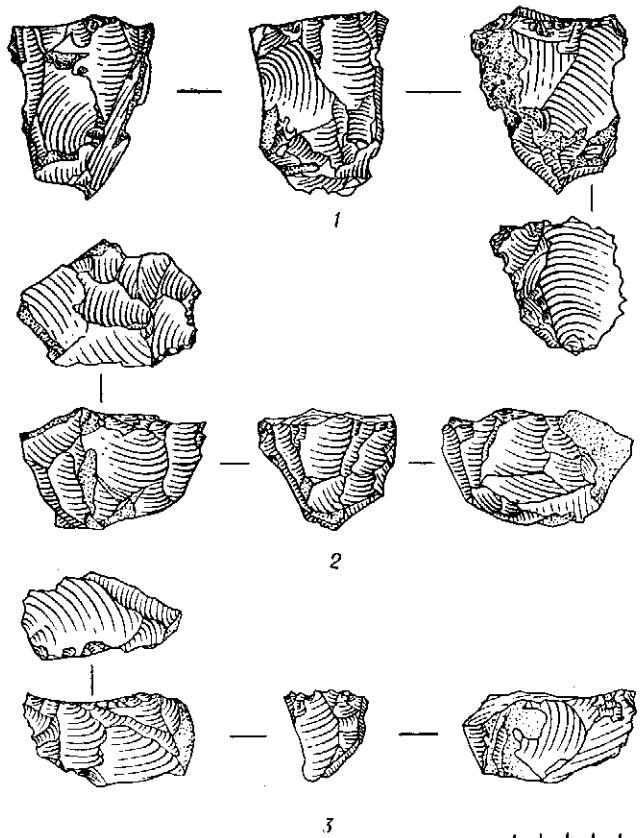

Рис. 7. Іризматичні і піраміdalні або конусовидні нуклеуси з розкопів № 1, 2, розташованих в середній частині місцевонаходження.

кінця використані більші ядрища. Мешканці Хотильовського місцевона-
ходження не дорожили крем'яною сировиною як у місцевостях, відда-
лених від родовищ. У колекції є не тільки мікронуклеуси, а й мікрозаго-
товки і навіть знаряддя на них.

Дуже багато мікронуклеусів трапляється на деяких причорномор-
ських пам'ятках, зокрема на Яштухському місцевонаходженні⁷. Невеликі
дисковидні ядрища відомі на Ільській стоянці⁸. Особливо вони харак-
терні для придністровських стоянок Молодове I і Молодове V⁹.

⁵ Г. А. Бонч-Осмоловский. Гrot Кік-Коба, вып. 1, 1940, табл. I, рис. 2;
табл. IX, рис. 1, 2.

⁶ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Приднестровья.— Труды КИЧП,
т. XXI, 1965, стор. 55, 91—92, рис. 41, 4; рис. 29, 1.

⁷ И. Н. Коробков. Нуклеусы Яштуха, рис. 5, 2, 4, 5; 8, 7, 8; 9, 1.

⁸ С. Н. Замятин. Итоги последних исследований Ильского палеолитического
местонахождения. — Труды II Международной конференции по изучению четвертичного
периода, вып. V. М., 1934, стор. 213.

⁹ А. П. Черныш. Вкз. праця, рис. 25—30; 61—62, 67.

12. До аморфних нуклеусів належать різноманітні ядрища випадкових і невизначених форм, невдалі, дефектні, оббиті тільки по краю та зі слідами лише кількох сколів.

Крім вищеписаних груп, мешканці Хотильовської стоянки використовували ядрища, з яких знімали заготовки трикутних і підтрикутних форм. На це вказує не тільки серія аналогічних заготовок, але й деякі нуклеуси. На жаль, ядрищ таких небагато, вони не досить виразні. Мож-

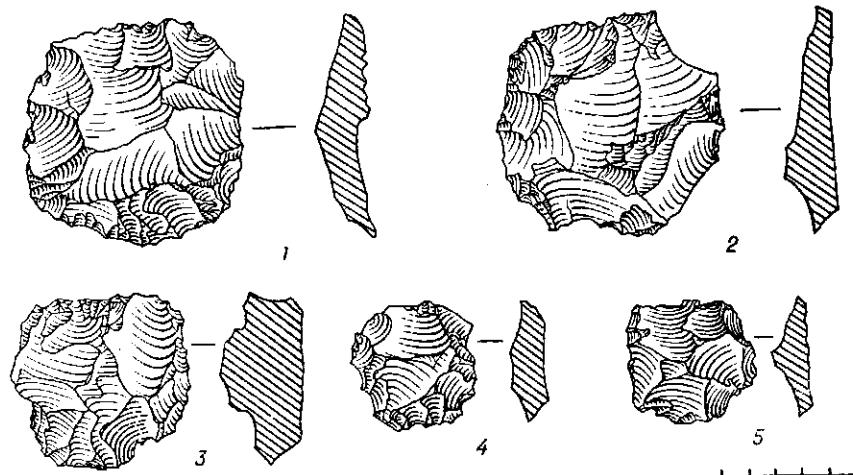

Рис. 8. Мікронуклеуси з розкопів № 5, 6, розташовані у верхній частині місцевонаходження.

ливо, що трикутні заготовки тут не мали широкого розповсюдження, як це спостерігається на інших пам'ятках середньопалеолітичного часу.

Статистичні підрахунки показують, що в хотильовській колекції переважають нуклеуси з радіальним напрямком сколювання. Друге місце посідають черепахоподібні. Беручи до уваги, що багато нуклеусів з радіальними і паралельно направленими відколами були переходними формами, черепахоподібні ядрища можна поставити на перше місце. Є всі підстави вважати, що однієм з основних технічних прийомів розширення кременю на Хотильовському місцевонаходженні було одержання однієї великої заготовки. Це добре простежується і на знаряддях, значна частина яких зроблена на подібних заготовках. Можливо, існ. всі нуклеуси виготовлялись спеціально для таких цілей. Проте при всякій нагоді майстер намагався одержати один великий відкол, що особливо добре по-мітно навіть на двобічних нуклеусах з протилежним сколюванням.

Високий процент черепахоподібних нуклеусів у леваллуазькому комплексі Хотильовського місцевонаходження є однією з його характерних особливостей. М. З. Панічкіна зазначає, що дисковидні нуклеуси, потрібні для одержання лише одного великого відщепа (тип В) — цай-більш характерні для кінця ашелю — початку мустьє¹⁰.

Мабуть, В. П. Любін не зовсім має рацію, коли твердить, що ядрища, які призначалися для одержання одного відщепа, трапляються, як правило, в невеликій кількості, а форми менш спеціалізовані, призначенні для зняття заготовок різних типів (перехідні форми Борда) займають панівне місце в колекціях¹¹.

Певною мірою це підтверджує колекція хотильовських нуклеусів, де високий процент черепахоподібних ядрищ, які давали можливість зняти одну велику заготовку.

¹⁰ М. З. Панічкіна. Вказ. праця, стор. 20.

¹¹ В. П. Любін. Вказ. праця, стор. 20, 22.

Як показали спостереження під час розкопок і обробки колекції, найбільш однорідний і стійкий леваллуазький комплекс дають два верхніх розкопи (№ 4, 6), де досліджені «майстерні» по обробці кременю і збережений матеріал, не вимитий стародавньою річкою. Нуклеуси тут здебільшого значних розмірів (рис. 1, 2), ретельно підготовлені, правильних геометричних форм, нічим не відрізняються від класичних стандартів леваллуазької техніки. Майже всі вони виготовлені з високоякісного кременю темно-сірого або чорного (прозорого) кольору.

У зв'язку з тим, що на Хотильовському місцеві находження і особливо на його верхній ділянці (розкопи 5, 6) зібрано великий матеріал, пов'язаний з різними стадіями обробки кременю, нам вдалось простежити деякі технічні прийоми підготовки нуклеусів та їх використання.

Передусім, слід зазначити, що крем'яна сировина добувалась людиною в ярах і на конусах виносу. Така сировина звичайно мала кірку, повністю очищено від вапняку. Проте людина не лише збирала, але й виламувала плитчастий кремінь. На деяких нуклеусах і виробах з верхніх розкопів на кірці порівняно добре зберігається товстий шар зовсім свіжої глини, немовби кремінь виламаний недавно. В. П. Любін, який дослідив верхньоашельську майстерню Джрабер у Вірменії, також відзначає, що обсидіан не лише збирали, але й виламували.

Одержані тим чи іншим способом сировина у вигляді кутастих плиток, рідше гальок спочатку випробовувалась на міцність і якість. Відомо, що кремінь з одних і тих же родовищ внаслідок впливу тривалих температурних коливань не завжди добре розколюється, а в більшості випадків криється і розпадається. Відібраний в результаті такого випробування плитці спочатку надавалась груба вихідна форма: округла, багатогранна, овальна, підтрикутна, прямокутна. Потім з одного боку знімалась кірка, а з другого оббивалась лише її поверхнева частина. Рідше кірка знімалась повністю з обох боків. У куска кременю відбивався один край, після чого знімалась верхня підкіркова частина, яка також не завжди мала потрібну якість. Після одержання болванки з підготовленого боку наносились відповідні удари по краю і в результаті — з боку спинки формувалась ударна площастика та визначалась остаточна конфігурація ядра.

В разі необхідності у вугластих форм відбивали кути. Знімались вогни, як і ребра, на спинках відколів. Площастика звичайно підправлялась кількома великими і видовженими фасетками, причому тільки на тому місці, звідки наносився удар для зняття наступного відколу. Коли площастика спрацьовувалась, її відновляли і продовжували знімати заготовки таким же чином. Для відщеплення заготовок з тоншим ограненням та більших розмірів площастика надавався виразний характер: край був більш тонко і правильно фасетований на широкій ділянці, в результаті чого на сколах або заготовках залишалась пряма фасетована поверхня.

Особливо ретельно оброблялись ядра, призначенні для великої заготовки. Вона мала округло-опуклу робочу поверхню, суцільно стесану дрібними відколами, яка пагадує панцирь черепахи (рис. 3, 2). Більшість підготовлених таким чином нуклеусів надходила на поселення. Значна частина їх спочатку піддавалась радіальній обробці. З цією метою використовувались великі конусовидні відбивачі з кварцу і кварциту. Сліди круглих глибоких вибоїн інколи простежуються на окремих нуклеусах. В ході дальнього виробництва застосовувались кулясті й овальні відбивачі. Коли знімались заготовки, особливо з черепахоподібних ядер, основа їх ставилась на кістяну підставку або на плоскі зуби мамонта. У зв'язку з цим на основі нуклеусів простежується груба контрударна ретуш. Вироби з радіальним сколюванням, мабуть, обертались, від чого на стесаних гранях площастики теж є сліди контрударної ретуші.

Для хотильовської техніки розщеплення характерні не лише радіальне сколювання, одержання однієї великої заготовки, паралельність відколів, але й зняття двох значних відколів з протилежачих боків на одній площині (рис. 2, 3), або одержання видовжених, знятих в одному напрямку (рис. 2, 4), а також послідовно один за одним (рис. 3, 8; рис. 4, 1). Ці нові технічні прийоми потім удосконалювались на призматичних нуклеусах верхньопалеолітичного часу.

Із східноєвропейських пам'яток в морфологічному відношенні до ядрищ хотильовської колекції найближче стоять нуклеуси пізньомустьєрських стоянок Молодове I і V, хоча за розмірами вони зовсім різні. О. П. Черниш виділяє в IV мустьєрському шарі Молодового I і в XI шарі Молодового V одноплощадкові, двоплощадкові дисковидні, трикутні, підпризматичні й аморфні нуклеуси; причому одноплощадкові від розчленовану на кілька варіантів або груп: прямокутні, видовжені, овальні, квадратоподібні, черепахоподібні¹². Останніх лише в одній публікації нараховується 33. Крім того, в молодовській колекції є нуклеуси, у яких знято два великих видовжених відщепи в паралельному напрямку, екземпляри з двома більшими відколами, розташованими один проти одного на тій самій робочій поверхні. В цілому молодовські нуклеуси це — хотильовські в мініатюрі.

Прямі аналогії хотильовським знахідкам, як і всій техніці розщеплення каменю, є на Півдні нашої країни, у Вірменії. Правда, сировиною там служив зовсім інший матеріал — абсидан. Це — відома верхньоашельська майстерня поблизу с. Джрабер, відкрита і досліджена В. П. Любіним¹³. Тут серії нуклеусів теж дуже різноманітні: одноплощадкові, трикутні, овальні, прямокутні, двоплощадкові, однобічні і двобічні з сколюванням у протилежних напрямках, дисковидні однобічні й двобічні, а також морфологічно менш виразні *.

У процентному відношенні типів ядрищ ці пам'ятки теж близькі, вони утворюють приблизно однакові ряди виразних і стійких серій з переважанням одноплощадкових. Нарешті, між ними є майже повний збіг і за розмірами. Можна констатувати, що Хотильовська майстерня, частково досліджена у верхніх розкопах, — пряма аналогія верхньоашельської майстерні Джрабер, хоч у хронологічному плані це — неоднорідні пам'ятки. В. П. Любін розглядає останню як окрему фазію леваллуа. До цієї фазії належать, очевидно, й інші відомі закавказькі палеолітичні пам'ятки Арзni і Сатані-Дар. Як вважає М. З. Панічкіна, за складом і багатством знахідок пізньоашельський комплекс Сатані-Дар близький до одночасних стоянок Східного Середземномор'я, зокрема Сірії, Палестини і Єгипту¹⁴.

Отже, за технікою розщеплення кременю Хотильовське місцевонаходження — це одна з класичних пам'яток Східної Європи і, можливо, одна з найбільш ранніх на цій території. Однак Хотильове і в хронологічному, і в культурному відношенні далеко не однорідне. Незважаючи на певну загальну схожість, між крем'яними матеріалами середньої (розкопи 1—4) і верхньої (розкопи 5—6) частин місцевонаходження є істотна різниця. Це добре помітно на більшості нуклеусів.

Ядрища з середньої частини місцевонаходження значно менші за розмірами, різноманітні за формами і типами, якість і кольором сировини, примітивніші (рис. 3; 7). Поверхня їх більш відполірована. Тут

¹² А. П. Черниш. Вказ. праця, стор. 55, 91, 92; рис. 25—30, 32, 51, 54, 62.

¹³ В. П. Любін. Верхнеашельська мастерська Джрабер (Армения). — КСИА, вип. 82. К., 1961.

* Автор мав можливість у 1963 р. ознайомитись з джраберською колекцією, за що висловлює щиру подяку В. П. Любіну.

¹⁴ М. З. Панічкіна. Вказ. праця, стор. 64.

переважають давніші типи: горіхоподібні, кубоподібні, піраміdalні, конусовидні (рис. 7), амфорні і невиразні, а також грубі нуклевидні знаряддя. Хоча людина була вже знайома з леваллуазькими прийомами розщеплення каменю, вони, можливо, не набули провідного значення.

Крем'яний інвентар, який походить з верхніх розкопів і пов'язаний з розвинutoю леваллуазькою технікою розщеплення, близький до мустьє з ашельською традицією. Що ж до інвентаря з середньої частини місце-знаходження, де знайдено нуклеуси з менш виразними леваллуазькими рисами, то він стоять більше до мустьє типу Кіна.

Ф. М. ЗАВЕРНЯЕВ

Нуклеусы Хотылевского среднепалеолитического местонахождения

Резюме

В статье излагаются результаты типологического и статистического исследования нуклеусов Хотылевского среднепалеолитического местонахождения. В предложенной схеме типологической классификации выделяется 13 групп или типов ядра и кратко характеризуется каждая из них.

Как показали исследования, наиболее однородный и устойчивый леваллуазский комплекс дает верхний участок местонахождения, где обнаружена мастерская по обработке кремния. Автор делает попытку проследить некоторые технические приемы, применявшиеся местными жителями при подготовке нуклеусов и снятии с них заготовок.

Из восточно-европейских памятников в морфологическом отношении к нуклеусам хотылевской коллекции наиболее близки ядра позднемустьерских стоянок Молодова I и Молодова V, а из памятников юга страны — известная верхнеашельская мастерская Джрабер в Армении.

І. В. ПИЛИПЧУК

Матеріали до археологічної карти басейну р. Соб

Старожитності Присоб'я на Вінниччині уже давно привертують увагу дослідників. За останні роки автор виявив нові матеріали доби енеоліту — бронзи і скіфського часу на цій території. Подаємо короткий опис обстежених поселень трипільської культури поблизу сіл Кальника і Дашіва, а також характеристику випадкових знахідок.

Поселення поблизу с. Кальник розташоване в урочищі «За валом», в надзанлавній терасі, на лівому березі річки Шабелянки — притоки р. Соб. Площа поселення — близько 3 тис. м². На ньому чітко видно сліди жител — зруйнованих майданчиків, на поверхні яких є залишки долівки. Серед речових знахідок — кам'яні зернотерки різної форми, виготовлені з сірого та білого каменю (граніту). Виявлено і сокиру з граніту довжиною 170 мм. Вона частково відшліфована і має отвір для держака. Інша — округлої форми, з отвором 29 мм в діаметрі. В числі кам'яних виробів також 10 кубиків, або «працьних каменів» з округленими краями; окремі круглої форми, з сірого і білого каменю. Знайдені фрагменти чотирьох крем'яних ножів, глиняні грузила, прямокутні й круглі,

деталі від ткацьких верстатів — відтяжки круглої форми з невеличким отвором посередині (рис. 1, 5). Наявна також велика кількість уламків гончарного посуду, який за кольором і орнаментом можна поділити на чотири групи.

Фрагменти першої групи коричневого і червонуватого кольору, з домішкою дрібнозернистого піску, прикрашені вертикальним гребінце-

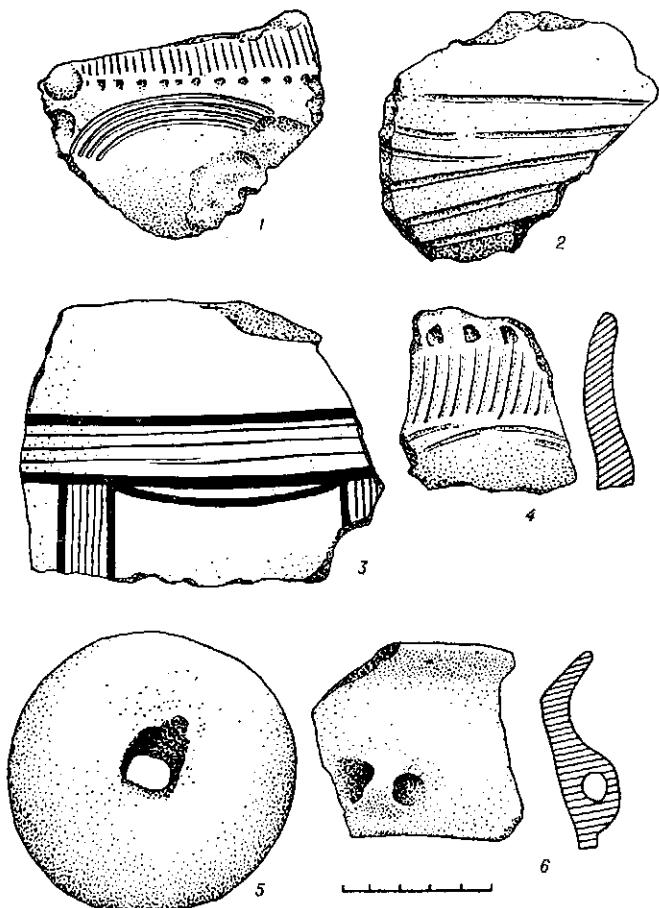

Рис. 1. Кераміка з поселень поблизу сіл Дашив і Кальник.

вим загладжувашням і лініями па вінцях. Подекуди краї вінець орнаментовано зубцями, а внизу ямками-проколами. На одному уламку лінії утворюють своєрідну сітку. Це в основному був кухонний посуд.

Кераміка другої групи жовтуватого і сіро-жовтого кольору. Ці середніх розмірів вироби мають на поверхні врізні лінії, шириною 2—4 мм і глибиною до 2 мм (рис. 1, 2).

До третьої групи належить посуд червоного кольору, розмальований чорною фарбою. Орнамент у вигляді ліній, овалів, трикутників тощо (рис. 1, 3). По обидва боки є невеличкі вушка.

І нарешті четверта група — це посудини великих розмірів, без орнаменту, виготовлені з глини коричневого і сіро-оранжевого кольору. Деякі мають гострі плічка або високі вінця, трохи пахилені пазовні, подібні до форм з Коломийщини I. Є також посуд без вінця з округлою горловиною. Товщина стінок окремих фрагментів досягає 14—20 мм. Вірогідно, цей посуд застосовувався для зберігання зерна, води, олії тощо.

Друге поселення трипільської культури виявлене поблизу с. Даши́в в урочищі Левада, де простежені сліди шести зруйнованих майданчиків від жител розміром приблизно 4×10 м. Розташовані вони трохи півколом з заходу на схід на невеликому схилі біля глибокого яру під назвою «Зарічка».

На поверхні є залишки глиняної долівки. Трипільці тут будували житла, дещо заглиблені в землю (культурний шар і залишки долівки залягають на глибині 50—70 см).

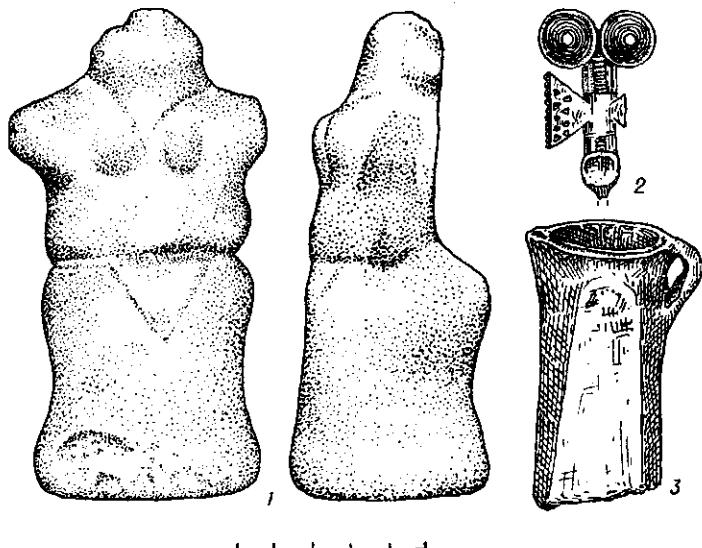

Рис. 2. Речі з поселень трипільської культури на Вінниччині:
1 — жіноча статуетка з с. Рахів; 2 — фібула з с. Даши́в; 3 — кельт з с. Даши́в.

Серед знарядь праці — дві кам'яні зернотерки довгастої форми, крем'яні відщепи, кам'яні ядра.

Посуд здебільшого червоного і коричневого кольору. Для однієї групи його характерна наявність невеличких вушок (рис. 1, 6); вінця посудин похилі і трохи відігнуті назовні, без орнаменту. На виробах іншої групи — червоноглиняних — є сліди нанесеного чорною і коричневою фарбами спіралеподібного орнаменту та інших візерунків.

Знайдено також фрагменти посуду вазоподібної форми, досить великих розмірів. Він аналогічний зразкам з Кальницького поселення (4 група). Товщина його стінок також досягає 18 мм.

Ще одна група кераміки — це посуд, який має загладжену поверхню на високих вінцях, зазублених по краю, а в нижній частині — ямки-проколки (рис. 1, 1, 4).

На поселенні трипільської культури поблизу с. Рахни-Собові (Гайсинський район) знайдено жіночу статуетку висотою 130 мм (рис. 2, 1). Виготовлено її з глини, випалено до червоного кольору. В глисі є домішки великозернистого піску. Голова статуетки відбита, але по боках є два виступи у вигляді рук, добре виділяються груди. За всіма ознаками фігуру слід віднести до пізнього періоду трипільської культури.

Обидві описані пам'ятки належать до середнього періоду трипільської культури, коли в господарстві переважало землеробство. Вони аналогічні Вербівському та іншим поселенням в долині р. Соб, досліджу-

ваним П. І. Хавлюком, а також Коломийщині І і ІІ, які вивчала Т. С. Пасек².

Крім того, в долині р. Соб поблизу с. Дащів випадково виявлено бронзовий кельт доби бронзи і цікаву фібулу скіфського часу. Кельт знайдений на околиці селища, в районі урочища Гегове. Він має форму порожнистого долота, куди вставляється дерев'яний держак. Довжина його 70 мм (без нижньої частини з лезом, яка відламана), ширина біля отвору 35 мм (рис. 2, 3).

Особливістю цього кельта є те, що він має одне невеличке вушко і отвір ($7 \times 3,5$ мм) для прикріплення до держака. Кельт відлито в спеціальній формі.

Подібні знахідки траплялися на Полтавщині (Кобеляцький район) та біля с. Грушки Івано-Франківської області.

У 1966 р. на схилі зруйнованої могили Сорока була знайдена фібула. Вона виготовлена з бронзи і художньо оздоблена (рис. 2, 2). На ній зображені дві бойові сокири, орнаментовані невеличкими отворами у вигляді трикутників, внизу — два круглих щити, на поверхні яких наявні спіралеподібні лінії по колу. Приколка-застібка відламана.

Описана фібула — перша на Вінниччині. Аналогічні їй знаходимо в пам'ятках підгірцівської культури, поширеної на Україні в V—IV ст. до н. е.

И. В. ПИЛИПЧУК

Материалы к археологической карте бассейна р. Соб

Резюме

В 1965 г. в бассейне р. Соб проводилась археологическая разведка, в результате чего выявлены места древних поселений трипольской культуры возле сел Кальник и Дащев. Здесь собраны орудия труда и остатки глиняной посуды, характерной для среднего периода Триполья. Найдены также орудия труда и другие изделия эпохи бронзы и скіфов. Эти находки дополняют известные нам материалы о жизни и занятиях древнего населения в бассейне р. Соб на Винниччине.

В. П. ЗОЛОТУН

Морфологічні особливості палеогрунтів курганів Каховського району

В 1970 р. автор брав участь у дослідженнях Каховської експедиції на території радгоспу «Червоний Перекоп». Палеогрунти вивчались під вісімома курганами: № 27, 27а, 25, 22 («Червоний Перекоп» — 4); 1, («Червоний Перекоп» — 2); 1 і 2. Профілі палеогрунтів цих пам'яток показано на рис. 1.

Грунти радгоспу «Червоний Перекоп» представлені суглинистими солонцеватими чорноземами, які дуже погано поглинають воду. Темно-сірий колір гумусного горизонту (А + АВ), особливо гумусного перехідного (АВ), має коричневий відтінок, який у палеогрунтів простежується ще виразніше. На поверхні сучасних ґрунтів вже наприкінці літа формуються плитчаста структура (рис. 1). Орний горизонт (20 см) збагаче-

² Т. С. Пасек. Трипільська культура. К., 1941.

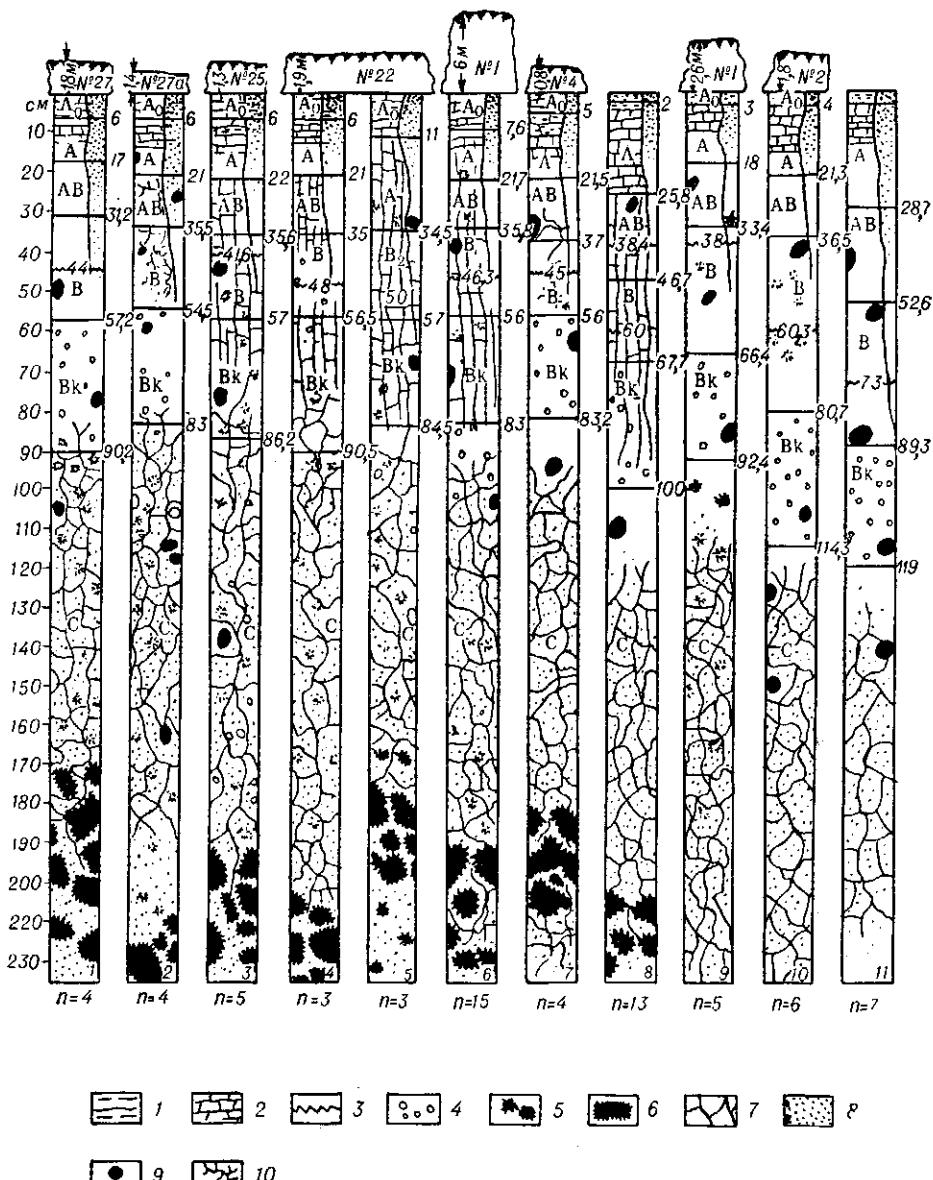

Рис. 1. Пересічні профілі палеогрунтів (1—10) та дених ґрунтів, взятих поблизу розкопаних курганів:

A_o , A, AB, K, B_k, C — генетичні горизонти; A_o — елювій; A — гумусно-акумулятивний; A+AB — гумусний; B — переходний; AB — гумусно-переходний; B_k — карбонатний; C — ґрутоутворююча порода (лес). Умовні позначення:

1 — лускоподібно-листувата структура; 2 — піліткоподібна структура; 3 — рівень міграції невидимих карбонатів; 4 — відмінні карбонати (белозірка); 5 — цільні конкреції гіпсу; 6 — пухкі жовноподібні друзи гіпсу; 7 — сліди реліктового ґрунту; 8 — крапкова пунктация; 9 — сліди кротогвинів; 10 — прожилки гіпсу.

ний кремнеземнистою присипкою, внаслідок чого перегнійно-акумулятивний горизонт (А) набуває специфічної сивуватості.

Передвюрмський викопний ґрунт простежується у вертикальному профілі з 120—130 см відповідно до зростання буроватості, інтенсивної крапкової пунктації і виразного лакування (темного кольору) на гранях реліктових тріщин, що в цій ґрутовій зоні добре збереглись до нашого часу, тоді як півпічніше, на денніх ґрунтах вони стерті ґрунтоутворюючим процесом.

На глибині 200—350 см, залежно від мікрорельєфу, іноді навіть непомітного або ледве помітного, залягає гіпсовий горизонт потужністю 30—50 см у вигляді частих жовноподібних стяжінь (друз). Ці ґрутові новоутворення складаються з тонких кристаликів і мають не один, а кілька центрів кристалізації. Вони формуються при осіданні сірчано-кислого кальцію з пересиченого водяного розчину цієї солі, що налходить разом з опадами з повierzхневих шарів ґрутового профілю. Подібний гіпсовий шар за рядом причин у більш північних районах в профілях денніх ґрунтів виявить не вдається навіть на значній глибині.

Палеогрунти, зафіковані курганними насипами, мають ряд виразних особливостей морфології, фізики і хімізму, які яскраво характеризують палеогеографію епохи, а також вік насипу. Як палеогеографічні риси епохи, так і відносний (а в ряді випадків і абсолютний) вік пам'яток встановлюються за наявністю, глибиною залягання й потужністю генетичних горизонтів: елювіального, що формується з поверхні палеогрунтів і має світло-сірий колір (Ao); гумусного (A+AB), персхідного (B), карбонатного (Bk). Важливі значення мають такі морфологічні ознаки, як крапкова пунктація, глибина й форма залягання ванна та гіпсу, глибина міграції невидимих вуглесолей, що визначаються за допомогою соляної кислоти (10%), під впливом якої ґрунт з вмістом карбонатів піниться.

Реліктові риси палеогеографії і часу спорудження кургану досвідчений ґрунтознавець може простежити в палеогрунті навіть тоді, коли висота насипу археологічної пам'ятки становить всього 0,5—0,8 м. Але надійніше морфологічні особливості зберігаються під ґрутовими спорудами висотою понад 1,5—2 м. В умовах жаркого континентального клімату формується елювіальний світлий тонкий прошарок¹. Цій морфологічній особливості значну увагу приділяє академік В. Р. Волобуєв². В районі розкопок Каховської експедиції в палеогрунтах цей прошарок товстіший, тоді як в зоні чорноземів Одеської, Миколаївської, Запорізької областей в палеогрунтах під синхронними курганами він тонший.

Для вологого помірного клімату характерний потужний темного кольору гумусний горизонт палеогрунту (A+AB), в якому немає значних слідів елювію (Ao)³. Про наявність вологого клімату в минулому свідчать також вохристі плями, плівки та інші форми новоутворень, сполуч заліза і марганцю у ґрутовому профілі⁴.

¹ Г. Н. Тулин. Почвы южной части Атбасского уезда Акмолинской области.— Труды почвенно-ботанических экспедиций по исследованию колониальных районов Азиатской России, ч. I, вып. 10. СПб., 1910, стор. 7—49; С. К. Чаянов. Отчет по Темирскому опытному полю. СПб., 1910, стор. 6—17; С. С. Неуструев. О почвах каменистых пустынь Приуралья и Сибири.— Природа, X—XI, 1923, стор. 18—40; К. Д. Глинка. Почвообразование, характеристика почвенных типов и география почв. СПб., 1923, стор. 18—40; Л. И. Пачикина. Формы накопления аморфной кремнекислоты в почвах пустынно-степной зоны Центрального Казахстана.— Известия АН Казахской ССР, вып. 6. Алма-Ата, 1950, стор. 136—140; В. Лобова. Почвы пустынной зоны СССР. М., 1960, стор. 11—35.

² В. Р. Волобуев. Почвы и климат. Баку, 1953, стор. 11—124.

³ В. В. Докучаев. Русский чернозем. СПб., 1883, стор. 7—62; И. В. Фигуровский. Климаты Кавказа. Тифліс, 1919, стор. 5—31.

⁴ В. П. Смирнов. Мариинский уезд. СПб., 1913; П. И. Базилевич, Л. Е. Родион. Особенности малого биологического круговорота в различных почвенно-климатических зонах.— ДАН СССР, т. 97. М., 1954, стор. 51—59.

Ми вказали на незначну частину кліматологічних ознак палеогрунтового профілю. Вони дуже різноманітні і залежать від ступеня розвитку грунтоутворюючих факторів: кліматичних особливостей, рослинних ценозів, грунтоутворюючих порід, рельєфу місцевості, віку країни і виробничої діяльності людини.

Не менш важливі ознаки морфології палеогрунтів, за допомогою яких можна встановлювати вік насипу курганів. Нерідко, коли внаслідок пограбування пам'ятки значно порушена архітектура поховань і відсутні датуючі предмети, єдиним датуючим матеріалом є морфологічні особливості палеогрунту.

Досліджуючи курганий могильник, археолог знаходить давню поверхню і відокремлює її від насипу. Ця межа виразно помітна і фіксується слювіальним прошарком давнього профілю. Під насипом починає простежуватися профіль палеогрунту з його генетичними горизонтами.

Головна датуюча ознака для всіх ґрунтових зон — потужність ґумусного ($A + AB$), і в тому числі перегніво-акумулятивного (A), шару. Чим товстіший цей горизонт, тим молодший курганий ґрунтовий насип. Для зручності слід користуватися коефіцієнтом ґумусності, який визначається відношенням потужності ґумусного горизонту ($A + AB$) денної ґрунту до потужності відповідного шару палеогрунту тієї або іншої пам'ятки (рис. 1). В даному разі коефіцієнти ґумусності мають такі величини: для кургану № 1 (9) — 1,575; № 27 (1) — 1,497; № 2(10) — 1,441; № 27а (2) — 1,393; № 25 (3) — 1,318; № 22 (4) — 1,334; № 1 (6) — 1,305; № 4 (7) — 1,265.

Високі коефіцієнти відповідають палеогрунтам давніх пам'яток, низькі — пізнім. Коефіцієнти потужності ґумусних горизонтів корелюють з показниками вмісту ґумусу, сірчанокислих і вуглекислих солей у верхній частині палеогрунтового профілю.

Другою важливою ознакою є наявність на поверхні палеогрунту (Lo), тонкошаруватого (тонколистуватого або лускуватого) білястого або свіло-сірого кольору елювіального прошарку, а також форми структури у ґумусному горизонті ($A + AB$). Чим потужніша елювіальна кірка, тим молодший насип. Структура орного шару палеогрунтів і дених ґрунтів у зоні розкопок плитчаста. Така форма агрегації характерна для солонцоватих ґрунтів посушливого континентального клімату. Незважаючи на щорічну осінню оранку, плитчаста структура встигає сформуватися в орному шарі наприкінці літа. У палеогрунтах пізніх курганів шар з плитчастою структурою потужніший.

У палеогрунтів під більш давніми курганами горизонт видимих карбонатів (блілоглазка) формується більше до поверхні. Цей факт знайшов відображення і в монографії, присвяченій палеогрунтовим дослідженням, які проводилися на Руській рівнині⁵. В умовах півдня України на раннє походження кургану вказують конкретні і друзи гіпсу, які трапляються на незначній глибині.

Під курганими насипами виразно помітний передвюрмський (реліктовий) ґрунт, який чітко простежується у профілі давніх курганів. Для порівняння потужності і глибини генетичних горизонтів слід користуватися пересічними величинами, одержаними в результаті обробки 3—4 чи більшої кількості розрізів палеогрунтів і 7—15 розрізів сучасних ґрунтів.

Морфологічні особливості не можна вважати абсолютною навіть для відносного датування. Вони повинні підтверджуватися рядом аналітичних даних: вміст ґумусу і ґумінатів, концентрація розчинних солей, співвідношення ґрунтових фракцій (піску, пилу, мулу) та іншими.

⁵ П. В. Маданов, Л. М. Войкин, А. Т. Тюременко. Вопросы палеопочеведения и эволюции почв Русской равнины в голоцене. Казань, 1967, стор. 104—118.

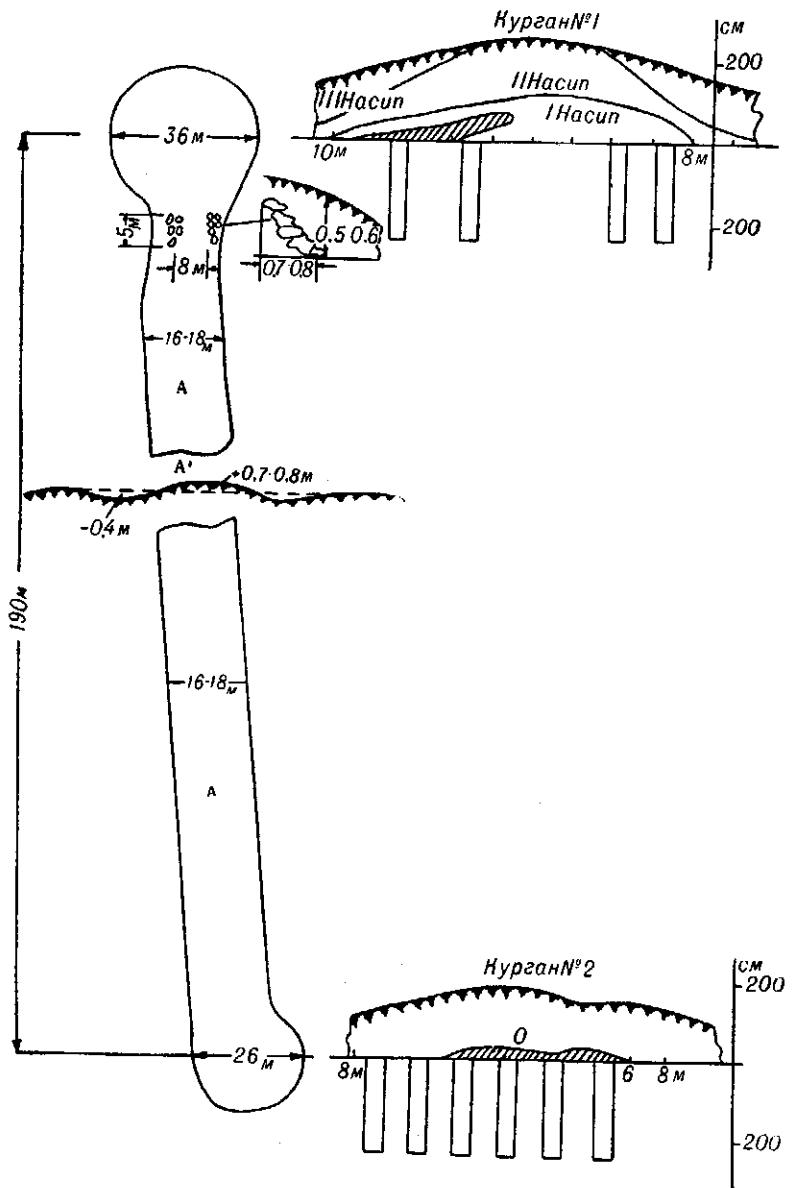

Рис. 2. Схематичний масштабний план розміщення курганів № 1 та 2 з земляним валом А.

У складі археологічних експедицій немає грунтознавців. Необхідно врахувати дані морфології палеогрунту, хоча б показники потужності гумусних горизонтів, що дасть змогу археологу уникнути грубих помилок у датуванні пам'яток. У виняткових випадках доцільно брати моноліт палеогрунту на глибині 1—1,2 м.

На підставі аналізу морфологічних ознак палеогрунтів курганів, досліджених експедицією у зоні будівництва Каховської зрошувальної системи в 1970 р., можна дійти такого висновку. Найранішим курганом є № 1 (9), розкопаний Є. В. Черненком поблизу ділянкового розподільника Р-1. Цю пам'ятку було споруджено приблизно в той же час, що й курган № 17, який вивчався Каховською експедицією в 1969 р. («Червоний Перекоп»-4) і майже синхронний кургану № 27, хоч останній виник

років на сто пізніше. Третім є курган № 2 (10), насипаний на 100—150 років пізніше, ніж № 1 (9). Одночасно з № 2 було побудовано метрової висоти вал, який з'єднав обидві пам'ятки (рис. 2). Земляний вал є ритуальною спорудою і, очевидно, відносився до одного з впускних поховань кургану № 1 (рис. 2). Деяшо пізніше з'явився насип № 27а (2), а згодом, через 50—100 років,— № 25 (рис. 1).

Всі ці кургани споруджувались, найімовірніше, в останню чверть II і, можливо, в перші два століття I тисячоліття до н. е. Найстародавнішою пам'яткою серед скіфських курганів є № 22 («Червоний Перекоп»-4), насипаний на 50, а, можливо, й на 100 років раніше кургану № 1 (6). Наймолодший № 4 («Червоний Перекоп»-2), синхронний № 5, який розкопано у 1969 р.

Вчені датують кургани-велетні IV ст. до н. е. Наші дослідження дають змогу стверджувати, що перший Мордвинівський курган молодший від подібного йому другого, розкопаного на цій же території, приблизно на 50—80 років.

В елювіальному прошарку палеогрунту першого Мордвинівського кургану в центральній частині виявлені ознаки слабого оглеїння. Світлосіра кірка мала ледве помітний сизувато-голубуватий відтішок, наявність якого можна пояснити лише тимчасовим перевозложуванням ґрунту в теплий період протягом 2—4 місяців. Одночасно палеогрунтовий профіль мав колір гумусного горизонту (А + АВ) і був досить потужним. Глина залягання білого (В) та гіпсового шару не має слідів найменшої гідроморфності. Таким чином, курган споруджено на рівному місці, позбавленому ознак негативного мікрорельєфу, де звичайно збираються потоки дощової води. Але сліди тимчасового перевозложування ґрунту наявні. Звідки ж міг з'явитися цей надлишок води? Найімовірніше, що будівництво поховальної споруди, яке відбувалось в дощове літо, почалось в травні і закінчилося в липні—серпні, а можливо, і пізніше. Викид з вхідної поховальної ями весь час зволожувався дощовими водами, про що свідчить наявність дуже дрібних конкрецій гіпсу в надґрунтовому шарі та у верхньому ґрунтовому шарі викиду. Дощова вода крізь 5—6-метрову курганну товщу майже не просочується навіть у роки, багаті на опади. Хоч сліди просочування насипу простежуються, але, за винятком нітратів, міграції інших солей не відбуваються, в той час як ми спостерігаємо і у викиді, і подекуди на поверхні палеогрунту невеличкі конкреції гіпсу діаметром 2—5 мм. Отже, поховальні споруди побудовані в дощове літо протягом трьох-чотирьох або більше місяців.

В. П. ЗОЛОТУН

Морфологические особенности палеогрунтов курганов Каховского района

Резюме

В летний период 1970 г. изучались палеопочвы под курганами, раскопанными Каховской экспедицией на землях совхоза «Красный Перекоп», южнее г. Каховки, по трассе Каховского магистрального канала.

К морфологическим особенностям палеопочв этого района следует отнести: 1) мощность элювиального горизонта (Ло); 2) мощность гумусного горизонта (А+АВ); 3) глубину залегания видимых карбонатов (белоглазки) и гипсового слоя; 4) структурность отдельных генетических горизонтов; 5) точечную пунктуацию (глубину проявления); 6) наличие и интенсивность скопления различного рода новообразований.

У погребальных почв более древних курганов мощность светлой поверхности элювиальной прослойки (Ло) и мощность гумусных горизонтов (А+АВ) всегда небольшая. Белоглазка и гипс здесь залегают ближе к поверхности, а блесток (крок)

стального цвета в профиле не встречается. Сопоставляя признаки палеопочв, автор установил относительный возраст изучаемых курганов. Самым древним является курган № 1, синхронный № 27 («Красный Перекоп» — 4). Другие курганы насыпаны позже.

Вероятно, эти памятники сооружены в конце II тысячелетия до н. э. Наиболее ранний — курган № 22 («Красный Перекоп» — 4).

В. М. КОРПУСОВА

Мініатюрна пластика і мозаїка з боспорського некрополя поблизу с. Золоте

Серед багатого і різноманітного матеріалу античного некрополя біля с. Золоте, розташованого на схилі однієї з бухт Казантіпської затоки (Керченський п-ів)¹, є група знахідок, яка заслуговує на особливу увагу і окрему публікацію. Це мініатюрна пластика і мозаїка, що становить оригінальний матеріал як для вивчення декоративно-прикладного мистецтва античності, так і для характеристики духовної культури населення Боспору.

Мініатюрна пластика представлена виробами з так званого єгипетського фаянсу (або пасті) та скла. За сюжетами зображень їх можна віднести до кількох груп і варіантів *.

Пластика з скла. 1. Погрудні портрети молодих жінок, що усміхаються (4 підвіски)² (рис. 1, 1—4). Риси обличчя, кучеряві зачіски натуралистично передають негроїдний тип зображених жінок. На маківці голівки є петелька для підвішування. Довжина підвісок однакова — 20 мм. Вони більш-менш ірризовані, глибина зруйнованого верхнього шару двох підвісок місцями значна. Для скла як барвник був застосований марганець, внаслідок чого голівки мають глухий, майже чорний колір, а петельки та шийки просвічуються аметистом.

Техніка виготовлення — штампування у двосторонній формі, на що вказують бокові шви. Подібність підвісок у всіх деталях не залишає сумніву в тому, що воши вироблені в одній і тій же формі, тим самим майстром.

2. Скарабей-пропизки, виконані схематично в техніці штампування. Один скарабей³ (рис. 1, 6), довжиною 8 мм, виготовлений з прозорого безколірного скла і має зовнішню позолоту, що збереглася фрагментарно. Другий⁴, довжиною 11 мм, — з прозорого темно-синього скла, додатково оброблений глибоким гравіруванням (рис. 1, 5).

Пластика з фаянсу. 1. Зображення людини та частин її тіла.

а) Статуетка Гарпократа (рис. 2, 2) у вигляді товстенького голого хлопчика, який сидить навпочілки з піднесеними до рота руками⁵. На голові — пілос. Нижня частина статуетки зливається з ногами і являє собою фал. Між лопатками хлопчика є маленька петелька для підвішування. Статуетка бірюзового кольору, довжина її 32 мм.

¹ В. Н. Корпусова. Некрополь у с. Золотое.— КСИА, № 128. М., 1971, стор. 86—92.

* Крім описаної пластики, в інвентарі поховань були також рифлені й циліндричні буси з єгипетської пасті, які в статті не розглядаємо.

² Інв. № 57, мог. № 14.

³ Інв. № 16, мог. 3.

⁴ Інв. № 205, мог. 47.

⁵ Інв. № 60, мог. 15, скелет 2.

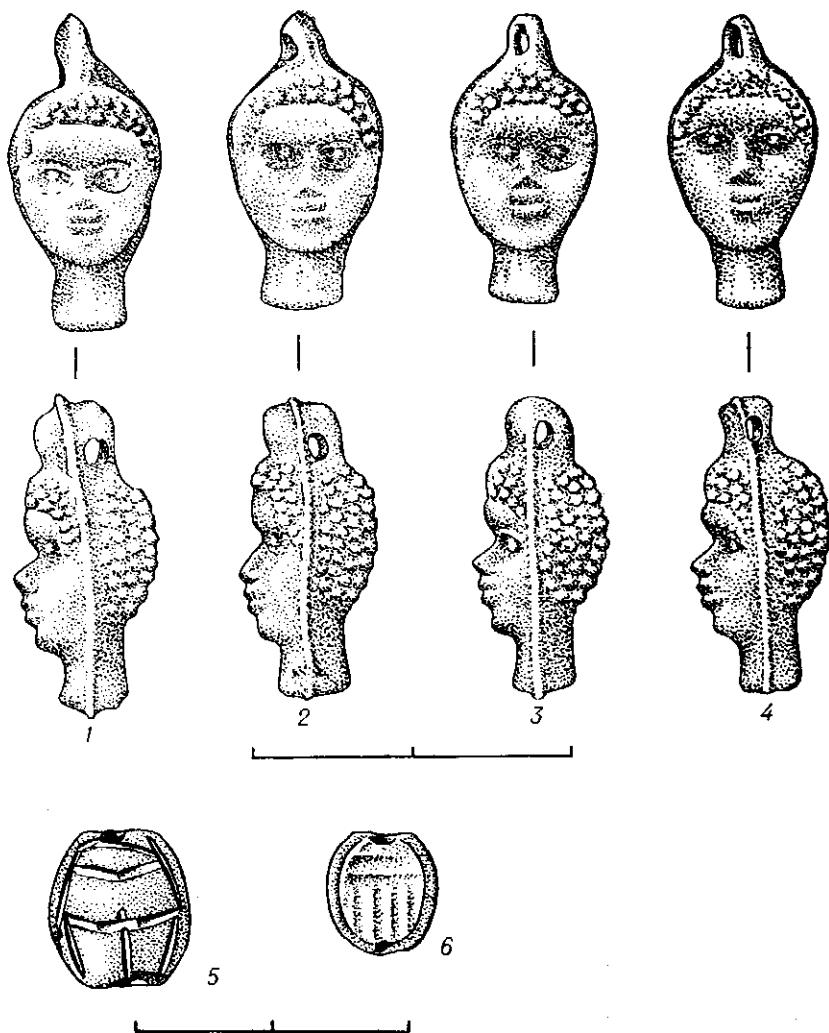

Рис. 1. Мініатюрна пластика з скла:

1—4 — голівки негритянок (мог. 14); 5 — скарабей з синього скла (мог. 47); 6 — скарабей з зовнішньою позолотою (мог. 3).

Статуетка Беса⁶ (рис. 2, 1), який зображенний в позі навпочіпки. Це голий потворний старик з настовбурченими вухами, довгою бородою, розділеною на пасма, з відвіслим животом і грудьми. На голові в нього — калаф. Руки зігнуті у ліктях і покладені на стегна. Нижня частина цієї відбита в давнину. На спині — маленька петелька. Колір бірюзовий, довжина — 23 мм.

б) Гніталії (3) відрізняються за формою. Два однотипні, виконані у високому рельєфі, зовнішній шар частково зруйнований⁷ (рис. 3, 12, 13). Третій, добре збережений⁸, відзначається нижчим рельєфом (рис. 3, 14) і, мабуть, походить з іншої майстерні, ніж два перших. Довжина усіх пронизок однакова — 17 мм, колір бірюзовий.

2. Зображення тварин.

⁶ Інв. № 292а, мог. 57.

⁷ Інв. № 45, мог. 9.

⁸ Інв. № 253, мог. 52.

а) Скульптурки левів, що лежать на прямокутних плашетках (3). Дві плашетки довжиною 23 мм мають бірюзовий колір, але фігурки левів різні — одна жовта, друга — синювато-фіолетова⁹ (рис. 3, 2, 3). Третя, аналогічна їм, сіра. Ця статуетка¹⁰, довжиною 25 мм, зовсім не зберегла первісної барви (рис. 3, 1).

б) Скарабеї (2). Один сірувато-блакитного кольору, виконаний схематично, довжиною 10 мм¹¹ (рис. 3, 4). Другий — бірюзовий, довжиною

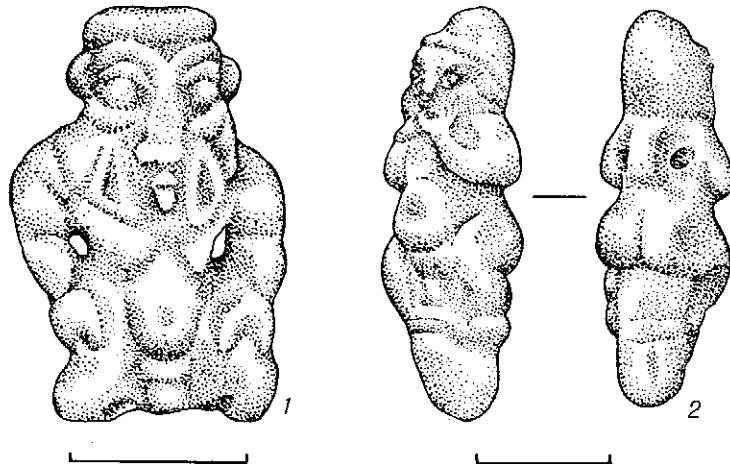

Рис. 2. Мініатюрна пластика з єгипетського фаянсу:
1 — Бес (мог. 57); 2 — Гарюкрат (мог. 15. ск. 2).

20 мм, зображеній більш реалістично¹². На тильному боці овальної плашетки з цим скарабеєм прокреслено в овалі знак змії (рис. 3, 5).

в) Черепаха (1) з витягнутими лапами і головою, бірюзового кольору, довжиною 13 мм¹³ (рис. 3, 6).

3. Зображення рослин.

Підвіски відтворюють форму виноградних грон¹⁴ (2). Колір бірюзовий, довжина 21 мм. (рис. 3, 7, 8).

4. Зображення культових речей.

а) Здвоєні циліндрики з петелькою для підвішування¹⁵ (2) (рис. 4, 1, 2). Один бірюзовий, довжиною 18 мм, другий — темно-фіолетовий, 20 мм.

б) Амфориски¹⁶ (3), один бірюзового, два жовто-зеленого кольору, довжина — 21 і 23 мм (рис. 3, 9—11).

Мініатюрна мозаїка має в своєму складі поліхромне скляне намисто з різноманітним орнаментом. У визначені мозаїчних намистин ми приєднуємося до думки дослідників (Н. М. Погребова, К. М. Алексеєва), які мозаїчними вважають не всі поліхромні, а лише ті зразки, що виготовлені шляхом сплавлення шматочків різноколірного скла. В результаті утворюються складні спаяні і спаяно-накладні орнаменти¹⁷.

⁹ Інв. № 428, мог. 91.

¹⁰ Інв. № 521, знайдене на території некрополю.

¹¹ Інв. № 292В, мог. 57.

¹² Інв. № 74, мог. 25.

¹³ Інв. № 292Б, мог. 57.

¹⁴ Інв. № 253, мог. 52; інв. № 45, мог. 9.

¹⁵ Інв. № 45, мог. 9.

¹⁶ Інв. № 114, мог. 35; інв. № 45, мог. 9.

¹⁷ Е. М. Алексеева. Миниатюрная мозаика в стеклянных украшениях I в. до н. э.—II в. н. э.—СА, № 4. М., 1971, стор. 179.

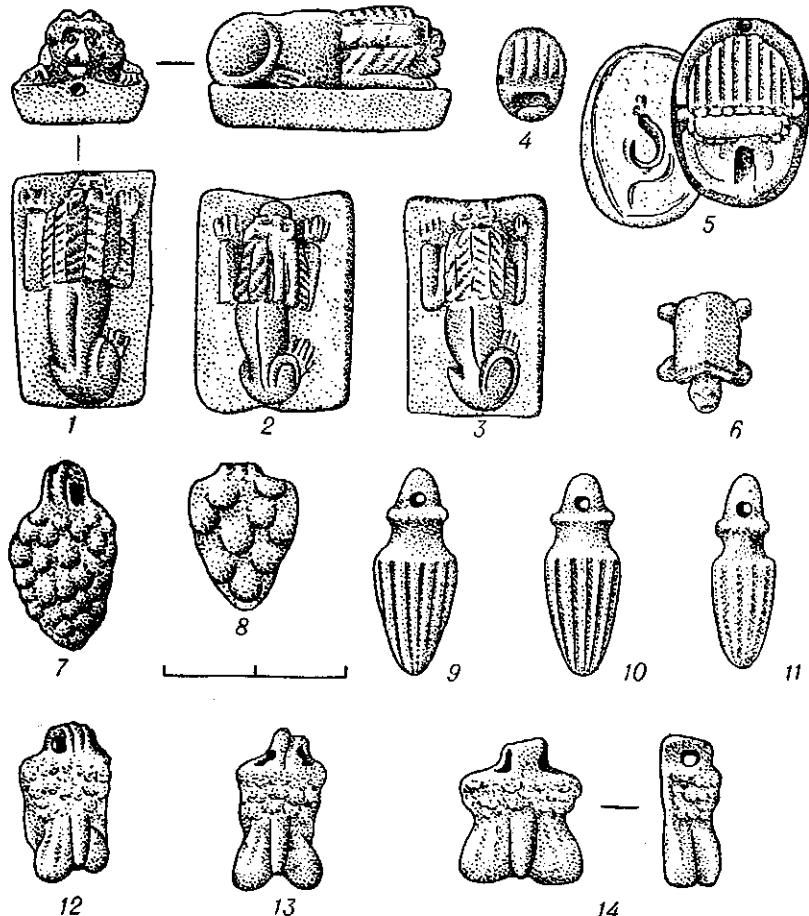

Рис. 3. Мініатюрна пластика з єгипетського фаянсу:

1 — лев (з території некрополя); 2—3 — лев (мог. 91); 4 — скарабей (мог. 57); 5 — скарабей (мог. 25); 6 — черепаха (мог. 57); 7—8 — виноградні грона (мог. 9; 52); 9—11 — амфориски (мог. 35, 9); 12—13 — геніталії (мог. 9); 14 — геніталії (мог. 52).

а) Круглі пластики з двостороннім зображенням обличчя¹⁸ (6) (рис. 5, 4—9). Обличчя відтворені за однією схемою. Брови, очі, ніс, обриси рота зроблені з темно-лілового скла, решта — з біло-блакитного. У чотирьох пластиках верхня половина обличчя до рівня рота облямована короткими прямими рисками темно-лілового кольору, нижня — дугою з блакитного скла. Все це обведено вузькою червоною і широкою зеленою смугами. Діаметр пластики — 10 мм. П'ята відрізняється від попередніх барвами: зовнішній широкий обідок — червоний, внутрішній вузький — блакитний, дуга у підборіддя — зелена. Шоста пластика, найбільша за розміром (діаметр — 15 мм), є найбарвистішою. Її зовнішній обідок — яскраво-синій, внутрішній — жовтий, з темно-ліловим меандром по всій окружності. Рот яскраво-червоний (рис. 5, 7). Поверхня усіх пластик ірзизована.

б) Килимовий орнамент. У двох кулястих намистин¹⁹ діаметром 14 та 16 мм він складається з ромбів (десять у однієї, сім — у другої) та жовтих, червоних, білих, чорних квадратиків (рис. 5, 11, 12). Знахідки чудово збереглися.

¹⁸ Інв. № 40, мог. 9.

¹⁹ Інв. № 253, мог. 52.

Дві циліндричні намистини²⁰ (довжина — 28 мм) зроблені з сувільних смуг червоного і синього кольору, які чергуються між собою двома рядами білих квадратиків неправильної форми (рис. 5, 13, 14). Кінці їх були пошкоджені у давнину. Поверхневий шар ірризований.

До цієї групи також належить добре збережена куляста намистина, у якої на темно-червоному фоні розташовані рядами темно-сині квадратики з жовтою облямівкою²¹ (рис. 5, 10). Діаметр — 12 мм.

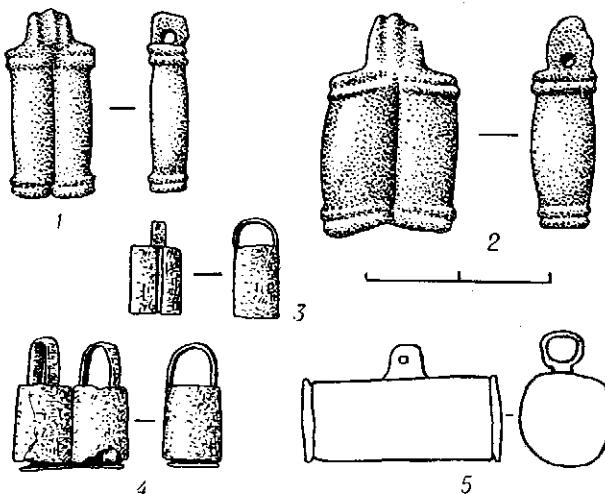

Рис. 4. Амулети:
1—2 — з єгипетської пасті (с. Золоте, мог. 9); 3—4 — з бронзи
(с. Золоте, мог. 168); 5 — з бронзи (с. Скалисте).

в) Плоскі круглі намистини мають квітковий орнамент (4)²² (рис. 5, 1—3). На синьому фоні є візерунок у вигляді ромашки з білими пелюстками і жовтою серцевиною, навколо якої — червона облямівка. Діаметр їх — 8 мм.

Всі ці мозаїчні вироби надзвичайно досконалі, виконані за складною технологією, яку докладно описала К. М. Алексеєва²³.

Зазначимо, що, як і у міських античних некрополях²⁴, у с. Золотому мозаїчні намиста та дрібна пластика часто трапляються групами (рис. 6), але немає двох могил з однаковим набором.

Мозаїчні намиста знайдені в дитячих похованнях (рис. 7). Лише в одному випадку там, де внаслідок багаторазових поховань кістки дорослих і дітей перемішалися, належність цих прикрас до інвентаря якось поховання не встановлена. Виявлені вони у комплексах I ст. н. е. (рис. 8), що збігається з датуванням аналогічних виробів у колекціях, відомих для Північного Причорномор'я та інших районів античного світу²⁵.

Деякі мозаїчні намистини правилали за прикраси, інші мали ще додаткове призначення як амулети. До останніх належать плакетки з зо-

²⁰ Інв. № 460, мог. 101.

²¹ Інв. № 538, мог. 116.

²² Інв. № 761, мог. 168 (2); № 41, мог. 9; № 263, мог. 52.

²³ Е. М. Алексеева. Вказ. праця, стор. 178—185.

²⁴ А. К. Коровина. Фаянсовые подвески из некрополей Тиррамбы и Фанагории.— ВДИ, 1972, № 1, стор. 111; Е. М. Алексеева. Вказ. праця, стор. 184—185.

²⁵ G. Eisen. Origin of Glass Blowing.— AJA, 20, 1916, 2, стор. 134—143; W. Smith. Glass from the Ancient World. New York, 1957, стор. 43—44; E. L. B. Tegrase. Ancient Egyptian Jewelry in the Horace L. Mayer Collection.— AJA, 67, 1963, 3, стор. 270—271.

браженням людського обличчя. Ототожнення їх з головою Медузи Горгони, запропоноване Е. О. Симоновичем²⁶, на наш погляд, неправомірне, бо на деяких обличчях є смуги, що, очевидно, передають бороду, тобто ознаку чоловічої статі.

Скляні підвіски у вигляді голівок негритянок входили до складу інвентаря жіночого та дитячого поховань (рис. 7). Знайдені вони *in situ* біля вух небіжчиків. Точно датувати могилу важко, хоча на підставі

Рис. 6. Набір намиста з підвіскою-геміталієм (мог. 52).

статиграфії і знахідок (монета-підвіска IV ст. до н. е., залізна пряжка, намиста, кружальний червоноґлинняний світильник глечикового типу) вона може належати до часів пізнього еллінізму.

До періоду еллінізму слід віднести і аналогічну підвіску з Тіри²⁷. Така ж голівка знайдена на Кіпрі й опублікована В. Карагеоргісом²⁸. Поодинокі вироби подібних прикрас зберігалися як реліквії до часів раннього середньовіччя (Абхазія, Цебельда)²⁹.

Зазначимо, що зображення людини пегроїдного типу в елліністичний та римський час у Північному Причорномор'ї мали місце і в кераміці (наприклад, оформлення ніжок чорнолакового келиха з городища «Чайка» у вигляді голівок негрів)³⁰, і в каменерізому мистецтві (гемма з Миколаївського могильника)³¹, а також в коропластиці (теракотова голівка негра з засипи «уваровської» базиліки в Херсонесі)³². Якщо в ке-

²⁶ Э. А. Симонович. Египетские венцы в могильнике Неаполя Скифского.—СА, № 1, 1961, стор. 273.

²⁷ А. И. Фурманская. Исследование Тира.—КСОАМ за 1962 г. Одесса, 1964, стор. 62. Підвіска інв. № 24 знайдена в засипці приміщення № 34 серед матеріалів елліністичного часу.

²⁸ V. Karageorghis. Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1968.—ВСН, XCIII—1969—11. Paris, стор. 478—481, рис. 89 (a—b).

²⁹ Ю. Воронов. Розведки в Абхазской АССР.—АО, 1970. М., 1971, стор. 378.

³⁰ И. В. Яценко. Исследования на городище у санатория «Чайка» близ Евпатории.—АО, 1970, 1971, стор. 256.

³¹ Э. А. Симонович. Две геммы из Николаевского могильника на Нижнем Днепре.—ВДИ, № 2, 1967, стор. 198—200.

³² К. К. Косяков-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г.—ИАК, вып. 4, 1902, рис. 27; рис. 70, стор. 119.

раміці зображення негрів могли виконувати декоративну роль, то в ювелірному мистецтві не виключена можливість апотропейчного значення цих образів.

Скляні скарабеї наявні в могилах з багаторазовими похованнями дорослих і дітей, тому важко встановити належність знахідок до певного поховання (рис. 7). Вірогідно, вони правили за дитячі амулети. Подібні

Рис. 7. Розподіл могил похованих за віком.

пронизки в античному намисті досить рідкісні. Так, один скарабей з синього скла є серед матеріалів І ст. до н. е.— II ст. н. е. некрополя Фанагорії³³. Скарабей з некрополя поблизу с. Золоте датуються І ст. до н. е.— початком І ст. н. е. (рис. 8).

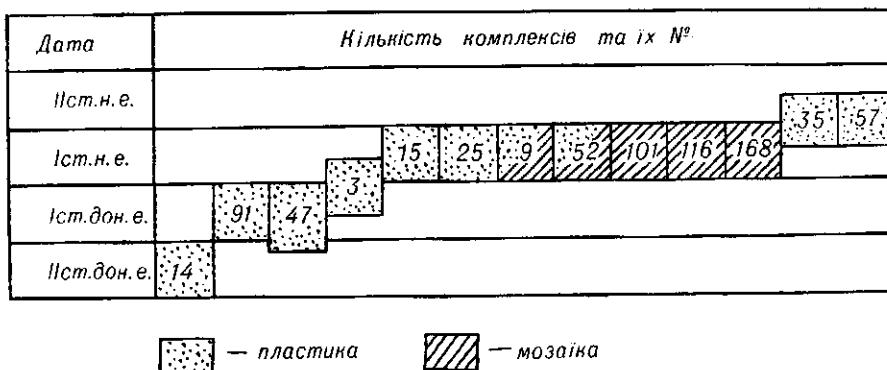

Рис. 8. Хронологія комплексів з мозаїкою та пластикою.

Щодо центру виробництва скляних художніх виробів, то, за свідченнями стародавніх авторів, таким центром вважають Александрію Єгипетську³⁴. До населення, яке залишило некрополь поблизу с. Золоте, вказані вироби, мабуть, потрапили через Пантікапей, який географічно близький до нашого поселення.

Дрібна пластика з єгипетського фаянсу входила до складу інвентаря дитячих поховань, і лише в одному випадку належність її не встановлена (рис. 7). Поховання з цими речами датуються І ст. до н. е.— II ст. н. е. (рис. 8). Питання про центри виробництва цієї пластики дуже складне і досі не вирішено. Б. Б. Пітровський висловив думку про різні міста, де виготовлялись підвіски у римський час³⁵. Г. К. Коровіна припускає, що

³³ И. Д. Марченко. Раскопки восточного некрополя Фанагории.— МИА, № 57. М., 1956, стор. 120, рис. 4, 31, пох. 28 (230).

³⁴ А. Кіса. Das Glass im Altertum.— В. I. Leipzig, 1908, стор. 76.

³⁵ Б. Б. Пітровський. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза.— СА, № 1, 1958, стор. 24.

Рис. 5. Мозаїчні намиста:

1—3 — з квітковим орнаментом (мог. 9, 52, 168); 4—9 — зображенням людського обличчя (мог. 9); 10—14 — з килимовим орнаментом (мог. 52, 101, 116).

одним з них у Північному Причорномор'ї міг бути Пантікапей, Ольвія, Херсонес чи Фанагорія³⁶, причому вироби виконувались відповідно до привезених зразків. Іконографічно майже всі підвіски, за деякими винятками, пов'язані з давнім Єгиптом³⁷, К. М. Алексеєва вважає, що якийсь невідомий центр у Єгипті виготовляв дрібні фаянсові речі для торгівлі з Північним Понтом³⁸.

На нашу думку, визначити місце виробництва вказаних предметів можна лише на основі їх масових аналізів (хімічних і спектральних) з врахуванням візуальних, морфологічних ознак, що не включає дальших археологічних досліджень у пошуках майстерень, в яких вони виготовлялись.

Характер і значення цих виробів в цілому висвітлив Б. Б. Піotrosький, який вказав, що в синкретичній релігії еллінізму давньоєгипетські культури мали значне поширення, але багато єгипетських божеств втратили свій специфічний образ і набули грецьких рис, а єгипетські підвіски-амулети, розповсюджені у різних районах світу, часто вже не пов'язувались з колишніми культурами і перетворились на місцеві амулети³⁹. Спроби визначення їх конкретного місця в релігійно-магічних уявленнях населення Східної Європи були зроблені для Північного Кавказу В. Б. Виноградовим і для Малої Скіфії Е. О. Симоновичем⁴⁰. В. Б. Виноградов підтвердив висновки Б. Б. Піetrosького. Як вважає Е. О. Симонович, для населення столиці пізньоскіфської держави — Неаполя, павільть для його заможних верств, привізні єгипетські вироби були рідкістю, що пояснюється не купівельною неспроможністю чи слабкими економічними зв'язками, а невідповідністю до ідеологічних уявлень. Щодо Боспору, то, як припускає Г. К. Коровіна, «єгипетські амулети клали в могили лише тих дітей, родичі яких поклонялися єгипетським божествам. Інакше важко пояснити, чому підвіски трапляються в невеликій кількості могил і, як правило, по кілька штук у кожній, немовби, набором⁴¹. Це припущення базується на інвентарі могил рядових мешканців міст Тірамби і Фанагорії. Не виключає можливості поширення пізньоєгипетських релігійних уявлень серед боспорського сільського населення М. О. Романовська⁴².

Цілком погоджуючись з названими авторами, зазначимо, що широке побутування єгипетських амулетів у перші століття нашої ери в середовищі міського і сільського населення Боспору з його єдиною культурою мало місце завдяки семантиці таких амулетів. Зокрема, фігури божеств були пов'язані з греко-єгипетськими культурами, а статуетки у вигляді тварин, рослин тощо повторювали образи грецької короноластики. Тому єгипетські підвіски мали певне змістове навантаження. Це можна проілюструвати на прикладі дрібної пластики з с. Золоте. Ряд амулетів пов'язаний з культом родючості. Передусім це стосується давньоєгипет-

³⁶ А. К. Коровина. Вказ. праця, стор. 105, 111.

³⁷ Наприклад, фігурка бородатого чоловіка у плащу. А. К. Коровина. Вказ. праця, стор. 111. Деякі типи відомі з періоду Амарії. В. В. Павлов, С. И. Ходжаш. Художественно-ремесло древнего Египта. М., 1959, стор. 171, табл. 63.

³⁸ Е. М. Алексеева. Предметы из египетского фаянса VI в. до н. э.—IV в. н. э. в Северном Причерноморье.—КСИА, вып. 130, 1972, стор. 5.

³⁹ Б. Б. Піetrosький. Египетские предметы в Северо-Кавказском крае.—СГАЛИМК, № 6. Л., 1931, стор. 28, 30.

⁴⁰ В. Б. Виноградов. Место египетских амулетов в религиозно-магической символике кавказцев.—Археолого-этнографический сборник, т. II. Грозный, 1968, стор. 51—54; Э. А. Симонович. Египетские вещи в могильнике Неаполя Скифского.—СА, № 1, 1961, стор. 271.

⁴¹ А. К. Коровина. Вказ. праця, стор. 111.

⁴² М. А. Романовская. Две терракоты из печи на поселении Ново-Оградное.—Тези доповідей XV наукової конференції ІА АН УРСР. Одеса, 1972, стор. 267—268.

ського божа Беса — покровителя плодючості, помічника породіль⁴³. Культ його знайшов вияв у переказах про походження «великих богів» — кабірів, яким під владою були сили землі, підземний вогонь, які рятували мореплавців від бур⁴⁴. Існування на Боспорі ще у IV ст. до н. е. культу кабірів доведено археологічними даними⁴⁵. Він тісно пов'язаний з шануванням Деметри і з обрядами спеціального посвячення дітей та ефебів⁴⁶. Очевидно, не випадково, статуетки Беса на Боспорі знаходять у дитячих похованнях. Безперечно, вплив культу родючості помітний у статуетці Гарпократа, сина Ізіди і Озіріса, про що особливо виразно свідчить описана вище знахідка, зокрема зображення нижньої частини фігурки у вигляді фала. З цими культами пов'язані також амулети у вигляді геніталій.

Другу групу єгипетських підвісок можна зіставити з грецькими вогівними теракотами: це зображення черепах, підвіски з левами, аналогії яких серед античних виробів пов'язуються з культом Афродіти і Аполлона⁴⁷. Мабуть, багатозначне, а не тільки апотропеїчне значення мали підвіски з єгипетського фаянсу. Наприклад, у с. Золотому, в могилі № 52 під головами дитячих скелетів знайдені уламки панцира черепахи разом з кістками птаха. Вони відігравали певну роль в поховальному обряді боспорян.

Значний інтерес викликають підвіски у вигляді парних з'єднаних циліндриків з рубчиками по краях і петелькою для підвішування. Іноді їх називають «біноклеподібними» підвісками (Г. К. Коровіна, Е. О. Симонович), іноді «снайними відерцями» (Н. О. Богданова). За формуою вони подібні до грецьких амулетів у вигляді металевого циліндрика з вушками, які лише повернуті на 90°. В них містяться закляття на золотих і срібних пластинках, клаптиках тканин, а також шматочки сірки⁴⁸. Широко розповсюджені в Північному Причорномор'ї, вони відомі ї до VII ст. н. с.⁴⁹ у населення, яке мало античні традиції (рис. 4, 5).

Не виключено, що підвіски з єгипетської пасті у формі здвоєних циліндриків близькі до вказаних грецьких амулетів не лише за зовнішніми рисами, а й своїм значенням.

В один семантичний ряд з цими амулетами можна поставити і металеві, найчастіше бронзові підвіски у формі циліндриків з петелькою та денцем, так звані відерцеподібні. Іноді вони одинарні, іноді подвійні (рис. 4, 3, 4). Такі підвіски у с. Золоте знайдені біля вух небіжчиків у могилі № 168.

Таким чином, на прикладі матеріалів з с. Золоте можна простежити, як широко побутували серед сільського боспорського населення єгипетські зразки декоративно-прикладного мистецтва. Предмети з єгипетського фаянсу, які особливо в перші століття нашої ери заполонили Північне Причорномор'я⁵⁰, свідчать не тільки про широкі торговельні

⁴³ М. Э. Матье. Древнеегипетские мифы. М.—Л., 1956, стор. 163.

⁴⁴ А. А. Нередольская. Следы культа кабиров на Березани.— Сообщения Гос. Эрмитажа, XIX. Л., 1960, стор. 24—25.

⁴⁵ М. М. Худяк. Два святилища на акрополе Нимфея.— Труды Гос. Эрмитажа, т. II, 1958.

⁴⁶ А. А. Нередольская. К вопросу о терракотах кургана Большая Близница.— СА, XXIV, 1955, стор. 58—60.

⁴⁷ Терракоты Северного Причерноморья.— САИ, вып. ГІ—Н. М., 1970, стор. 37, табл. 28, 9; стор. 34, табл. II, 5; стор. 32, табл. 8, 5; стор. 37, табл. 28, 8, 11.

⁴⁸ В. В. Шкорпил. Три христианских надписи, найденные в окрестностях Керчи.— ЗООИД, т. XXI, 1898, стор. 8—11; Е. М. Прядник. Греческие заклятия и амулеты из южной России.— ЖМНП, 1899, стор. 115 та наст.; В. И. Дапиленко. Позднеантичное погребение.— СГХМ, II. Симферополь, 1961, стор. 61.

⁴⁹ Е. В. Веймарн, А. И. Смирнов. Сосуд с росписью из могильника у с. Скалистое.— КСИА, вып. 100, 1965, стор. 103—104, рис. 41, 9.

⁵⁰ Е. М. Алексеева. Предметы из египетского фаянса VI в. до н. э.—IV в. н. э. в Северном Причерноморье, стор. 5, 11.

зв'язки цих двох регіонів античного світу, але й про поширення синкретичних греко-єгипетських культів серед всього боспорського населення. Підтвердженням цього є знахідки бронзових бюстів єгипетських божеств (наприклад, Ізіди) ⁵¹ у містах та мініатюрної пластики культового призначения на некрополях сільських поселень.

В. Н. КОРПУСОВА

Мініатюрна пластика і мозаїка боспорського некрополя вблизи с. Золоте

Резюме

Статья посвящена публикации миниатюрной мозаики в украшениях и пластике из египетского фаянса, найденных при раскопках некрополя сельского боспорского поселения у с. Золотое. Миниатюрная пластика представлена изображениями человека и частей его тела, животных, растений, культовых предметов, выполненных из египетского фаянса и стекла, а миниатюрная мозаика — полихромными стеклянными бусами с изображениями человеческих лиц, ковровым и цветочным орнаментом.

Мелкая пластика и бусы с изображениями человеческих лиц, входившие в состав погребального инвентаря, имели культовое значение. Общепринято считать Александрию Египетскую центром производства стеклянных художественных изделий. Центры изготовления мелкой пластики из египетского фаянса в настоящее время не известны. Сюжеты ее имеют корни в художественном ремесле древнего Египта. Некоторые из них связаны с синкретическими греко-египетскими культурами, другие находят параллели в греческой коропластике. Эти обстоятельства, а также широкие торговые связи с Египтом обусловили широкое распространение в античных государствах Северного Понта мелкой пластики из египетского фаянса. Последние, а также находки бронзовых бюстов египетских божеств свидетельствуют о проникновении синкретических греко-египетских культов на Боспор, в среду как городского, так и сельского населения.

В. М. ЦИГИЛИК

Дослідження поселення в Майдані-Гологірському на Львівщині

У 1966 р. на поселенні в Майдані-Гологірському * Дністрянською ранньослов'янською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР були проведені розвідувальні розкопки **.

Поселення розташоване на захід від с. Майдан-Гологірський. Воно тягнеться вздовж всього південного схилу урочища «Під лугом», яке являє собою надзаплавну терасу правого берега р. Золота Липа. Від річки урочище відділене вузькою заболоченою долиною. В східній частині поселення перерізує дорога, яка проходить з півночі на південь.

Глибина залягання чорнозему в цій частині поселення доходить до 0,6—0,68 м від сучасної поверхні; нижче він змінюється бурим суглинком. В шарі чорнозему простежуються вуглинки, дрібні шматки глиняної обмазки, каміння. Речові знахідки трапляються в основному над заповненням об'єктів та поблизу них.

* И. Т. Кругликова. Бронзовый бюст Изиды из Горгипии.— КСИЛ, вып. 128, 1971, стор. 93—96.

** Поселення в Майдані-Гологірському відкрите Л. І. Крушељницькою у 1966 р.

** Експедиція працювала під керівництвом доктора історичних наук М. Ю. Смішка.

У східній частині поселення було частково простежено контури споруди перших сторіч нашої ери. У 1969 р. тут працювала Липицька археологічна експедиція, керована автором. Розкоп загальною площею у 224 м^2 було закладено з таким розрахунком, щоб захопити і згадану споруду. Це дало змогу дослідити її повністю, а також обстежити дві ями та вогнище за її межами.

Житло розташоване в центральній частині розкопу. Його контури простежуються на глибині 0,7 м від сучасної поверхні па фоні жовто-бурового материка. Це була землянка овальної в плані форми, витягнута з північного сходу на південний захід. Вирізані в матерiku стінки донизу трохи звужені, що слід, мабуть, пояснювати частковим іх обвалом у верхній частині. Земля обвалилася на дно споруди. Материкова долівка була трохи пошкоджена. У північно-східній частині останньої виявлені підвальна яма округлої в плані форми, діаметром 1,6 м. Вирізані в матерiku стінки донизу дещо звужувалися, дно було заглиблє на 0,9 м від рівня долівки житла. Під північним краєм на дні ями — материковий виступ висотою 0,42 м та розміром $0,25 \times 0,5 \text{ м}$.

Материковий виступ зі слідами східців простежено під південно-східною стінкою. Мабуть, це був вхід до житла. Споруди землянкового типу з підвальними ямами відомі в найближчому від Майдану-Гологірського поселенні в Ремезівцях¹. Вхід до ремезівських жител теж містився з південно-східної сторони.

Приміщення опалювалось вогнищем, викладеним з кам'яних плиток на незначному материковому підвищенні під північно-західною стінкою. Материк під кам'яними плитками був випалений на глибину 1,5—2 см до блідо-червоного кольору. Розміри вогнища — $0,65 \times 0,9 \text{ м}$. На ньому залягав прошарок попелу та вуглиновок.

Житло заповнене землею сірого відтінку із значною кількістю попелу. Вона була перемішана з численними кусками глиняної обмазки і камінням. Біля південного краю житла та частково над його заповненням залягав шар з шматків глиняної обмазки, на яких помітні відбитки дерев'яних кийків.

Крім значного керамічного матеріалу, тут знайдено кістяний гребінь та проколку, залізний ніж, ключ, паральник, а також уламок скляного предмета.

Яма № 1, виявлені в північно-західному напрямку від житла, була на 0,3 м глибша від нього і частково врізала в долівку. Вона мала овальну форму, материкові стінки, донизу трохи звужені. Її розміри — $2 \times 2,5 \text{ м}$, глибина — 2 м від сучасної поверхні. В заповненні ями знайдені уламки кераміки та кістки тварин.

Яма № 2 розташована на північний схід від житла. Вона округла в плані, материкові стінки також донизу дещо звужуються, дно рівне. Діаметр ями — 2 м, глибина — 1,3 м від сучасної поверхні. Заповнення являло собою чорну жирну землю, перемішану (особливо у верхній частині) з великою кількістю шматків глиняної обмазки та попелу. Серед культурних залишків — уламки кераміки, а також кістки тварин.

За 3,2 м на захід від житла на глибині 0,35 м від сучасної поверхні виявлено вогнище відкритого типу. Воно мало майже чотирикутну в плані форму і було викладене з плиток пісковика. Під ними — шар випаленої землі завтовшки до 2,3 см. Плитки також сильно перепалені та закоптілі, зверху на них простежується тонкий шар попелу й вуглиновок. Збереглись куски обгорілого дерева. Розміри вогнища — $0,7 \times 0,75 \text{ м}$. Зібрани тут фрагменти кераміки аналогічні посуду, виявленому в житлі

¹ В. М. Циглик. Пам'ятка перших сторіч нашої ери у верхів'ї Золотої Ліси. — Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968, стор. 114—115.

Найбільш масовим матеріалом житла є кераміка. За способом виготовлення та складом глиняної маси воно ділиться на ліпну та гончарну. Ліпний посуд кількісно переважає і становить 96%. За якістю він теж неоднорідний. Більша його частина виготовлена з глини, яка має домішки шамоту і рідше — жорстви. Поверхня посудин викіпчена недбало, шорстка, колір коричнево-сірий, подекуди з темним відтінком, випал слабий.

Основними видами посуду є горщики різних форм та величини і лійчасті кухлики з ручками.

Горщики здебільшого мають слабо опуклі бочки, заокруглені, легко розхилені вінця та рівні денця. Серед них трапляються і уламки тюльпаноподібних форм (рис. 1, 1—3). В орнаментації спостерігаються наліпні гудзки з вдавленнями посередині (рис. 1, 2) або наліпні горизонтальні валики з пальцевими защипами (рис. 1, 4). Величина горщиків середня, діаметр вінець — 16—23 см.

Крім опуклобоких, трапляються також біконічні посудини. Один такий горщик, що зберігся майже повністю, мав рівне денце, дугасто розширені догори стінки, ребристий згин бочки, конічно звужену верхню частину та потовщені розхилені вінця. На плічках проходив горизонтальний цаліший валик з поперечними пальцевими защипами. Діаметр денця — 5,5 см, діаметр на згині — 9 см, висота — приблизно 12 см (рис. 1, 4). Від другого аналогічного горщика збереглась лише частина денця діаметром 8 см з дугасто розширеними догори стінками (рис. 1, 7).

У групі посуду з шорсткою поверхнею виділяються лійчасті кухлики з ручкою. Один, майже повністю збережений, має поверхню темно-сірого кольору, лійчасто розхилені стінки, заокруглені краї невиділених вінця, рівне денце та округлу в перерізі вертикальну ручку. Діаметр вінець — 17 см, висота — 7 см, діаметр денця — 8 см (рис. 1, 5). Така ж форма стілок у мисочки на високому піддоні. Діаметр її вінець 15,5 см, висота — 6 см, діаметр денця — 6,5 см (рис. 1, 6).

Друга частина ліпної кераміки мала в глині незначну домішку дрібнозернистого шамоту або жорстви. Поверхня посудин рівна, вигладжена, інколи підлощена, світло-коричневого кольору. Товщина стінок трохи менша, ніж у кераміки з шорсткою поверхнею. Основними формами посуду є горщики та миски. Горщики біконічні, з рівним краєм невиділених вінця. Діаметр останніх — 16—24 см (рис. 1, 9). Біконічу форму мають загнуті до середини вінця миски (рис. 1, 8, 11, 12).

Є також інші форми посуду. Це, зокрема, уламки посудини, опуклі бочки якої уступом переходили в дугасто вигнуту шийку з легко розхиленими вінцями діаметром 12 см. Стрічкоподібна ручка з'єднувала край вінець з найбільшою опуклістю бочка (рис. 1, 13). Подібним за фактурою є уламок посудини з розширеними догори стінками та низькими, загнутими до середини вінцями, діаметр яких — 11 см. Стінки мали велику кількість наскрізних отворів у вигляді вертикальних рядків (рис. 1, 10). Загладжена поверхня, а також малий діаметр наскрізних отворів вказують, що це, очевидно, цідилко.

Гончарна кераміка, яка становить 4% щодо загальної кількості посуду, виготовлена з добре очищеної (відмуленої) глини, має рівну, загладжену, іноді лощену поверхню, колір сірий, рідше чорний. За формою це горщики, глечики, двовухі посудини, чащі на високій ніжці.

Горщики опуклобокі, з виділеними уступом плічками та потовщеними розхиленими вінцями, діаметром 16—24 см. Денця завжди сформовані на кільцевій підставці. Глечики мали конічну шийку з профільованими зовні, легко розхиленими вінцями. Діаметр їх — 8 см (рис. 1, 17).

Окреме місце належить невеликим опуклобоким посудинам з відділеною уступцем високою конічною шийкою та розхиленими назовні вінцями. Широкі стрічкоподібні, дугасто зігнуті ручки з'єднують край ві-

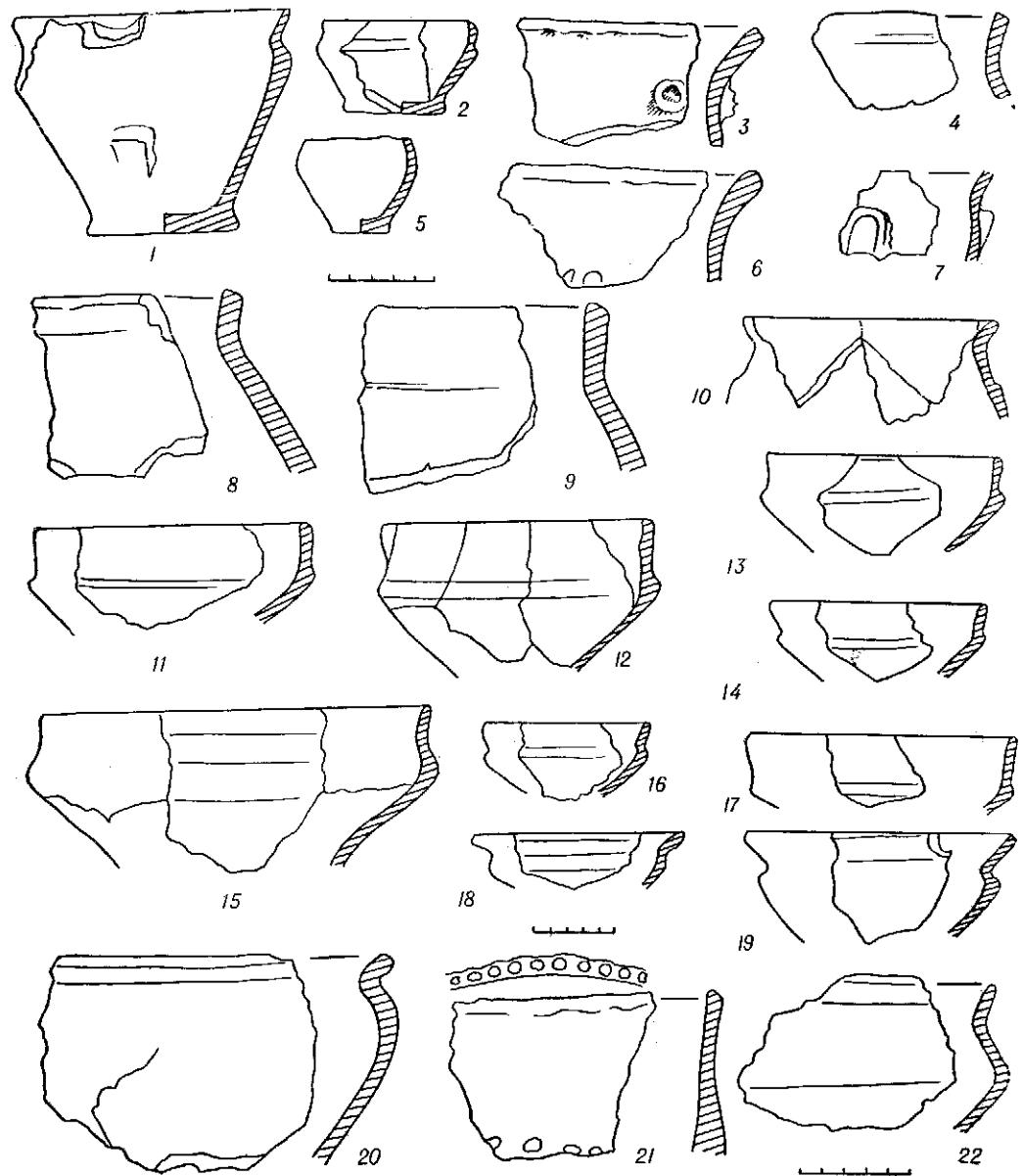

Рис. 1. Кераміка зарубинецької культури з поселення в Майдані-Гологірському.

вінець з найбільшою опуклістю бочка. Шийка орнаментована вертикальними смугами, що складаються з трьох горизонтальних пролощених зигзагоподібних ліній, розділених прямими горизонтальними. Діаметр вінця однієї такої посудини — 14,5 см (рис. 1, 14).

В уламках збереглися чаши на високій ніжці. В основному це частини вінця та підставки (рис. 1, 18).

Вся описана кераміка є характерною для липицької культури і має відповідні аналогії на могильнику та поселенії у Верхній Липиці, на поселеннях в Черепині, Залісках, Незвіськах² та ін. Аналогічний посуд відомий у великій кількості на дакійських пам'ятках Румунії, а також трапляється на території Словаччини та Угорщини³.

З'ясовуючи походження існуєчих дровухих посудин (рис. 1, 14), слід звернути увагу на грецькі причорноморські колонії. Якраз там можна знайти близькі аналогії⁴. Іх ранні форми, мабуть, потрапили на територію Дакії, а звідти вже пізніше у більш розвинутому вигляді разом з липицьким населенням дістались на Верхнє Наддністров'я. Слід також зазначити, що лінії конічні мисочки з денцем на піддоні є не тільки на пам'ятках липицької культури, але й на зарубинецьких та черняхівських (поселення в Черепині) тощо⁵.

Разом з липицькою керамікою на тих же об'єктах виступає ліпний посуд іншого характеру. Як і на поселенії в Ремезівцях, він тут численний. Це горщики з дещо опуклими бочками та високими, розгорнутими вінцями. Одна така посудина орнаментована під вінцями пальцевими вдавленнями (рис. 2, 6), а друга — великим наліпним гудзком (рис. 2, 3). Є також уламки горщиків, прикрашених по вінцях пальцевими вдавленнями (рис. 2, 4, 21) або наліпною «підківкою» у місці найбільшої опуклості бочка (рис. 11, 7). Поверхня цієї групи виробів шорстка, горбкувата, коричнево-срібного кольору.

Крім того, наявний посуд, що має рівну, вигладжену, часто пролощену поверхню коричневого, рідше чорного кольору. Це горщики з невиділеними плічками та прямими, розгорнутими вінцями (рис. 2, 8, 9), широкогорлі посудини з сильно опуклими бочками та низькими розхиленими вінцями (рис. 2, 20). Одна посудина з низькими розгорнутими вінцями мала плічка, позначені уступом (рис. 2, 10).

² M. Smiszkó. Kultury wcześniego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932; стор. 118, 119, 129—131; табл. VIII, 6, 7, 10—12; XI, 5, стор. 139, табл. X, 6, 7; IX, 1, 3—4, 6; В. М. Цигилик. Розкопки на поселенні липицької культури біля с. Верхня Липиця Івано-Франківської області у 1962 р.—Археологія, т. 18. К., 1965, стор. 182, табл. I, 2, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 14; В. Д. Баран. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. К., 1961, стор. 14, 15, табл. I, 1, 4, 5, 7, стор. 16; табл. II, 1, 2, 5, 6, 12; III, 2, 4, 5, 7, 9; М. Ю. Смішко. Дослідження пам'яток культури пілів поховань в західних областях УРСР у 1947 р.—АП УРСР, т. III, 1952, стор. 341, табл. I, I; стор. 344, табл. II, 8; стор. 349; Г. І. Смирнова. Підсумки дослідження верхніх шарів Незвіського поселення.—МДАПВ, вип. 2. К., 1959, стор. 90, рис. 2.

³ M. Macrea und M. Rusu. Der dakische Friedhof von Porolissum.—Dacia, IV, 1960, стор. 213; рис. 11, I, 2, 4; 6, 9, 13, 14, 18, 19, 21; V. Spoiala si L. Galamb. Sapaturile archeologice de la Catelu Nou, Cercetari archeologice in Bucuresti, vol. II, стор. 64; D. Protașe. Problema continuuitatii in Dacia in lumina archeologică și numismatice. București, 1966, стор. 54, рис. 20—3; R. et E. Vulpe. Les fouilles de Peștișana.—Dacia, III—IV. București, 1933, стор. 291, рис. 44, I, 2, 3, 4, 20, 23; стор. 292; рис. 45, 46, 47, 49, 54, 59; H. Daicoviciu. Dacia. București, 1965, рис. 4, 2; рис. 33; A. Nitu. I. Zamosteanu si Mihai Zamosteanu. Sondajele de la Piatra Niamț.—MCA, т. VI, стор. 3, рис. 8, I; A. Točík. K otazke osidlenia juhozápadného Slovenska na zlomie letopočtu.—AR, XI, 6, 1959, стор. 853; рис. 320—3; 322—8; 323—8, 12; 325—I—10; Radnoti Aladar. Buda Régészeti Emlekek Budapest, стор. 21, рис. 7; стор. 22, рис. 8.

⁴ T. Knipowitsch. Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Eremitage. Frankfurt a. M., 1929, табл. III, рис. 35, 37, 38; стор. 41.

⁵ Е. В. Махно. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье.—СА, № 23. М., 1955, стор. 93, рис. 5; В. Д. Баран. Вказ. праця, стор. 53, табл. II, 3, 12; VII, 3, 6—14.

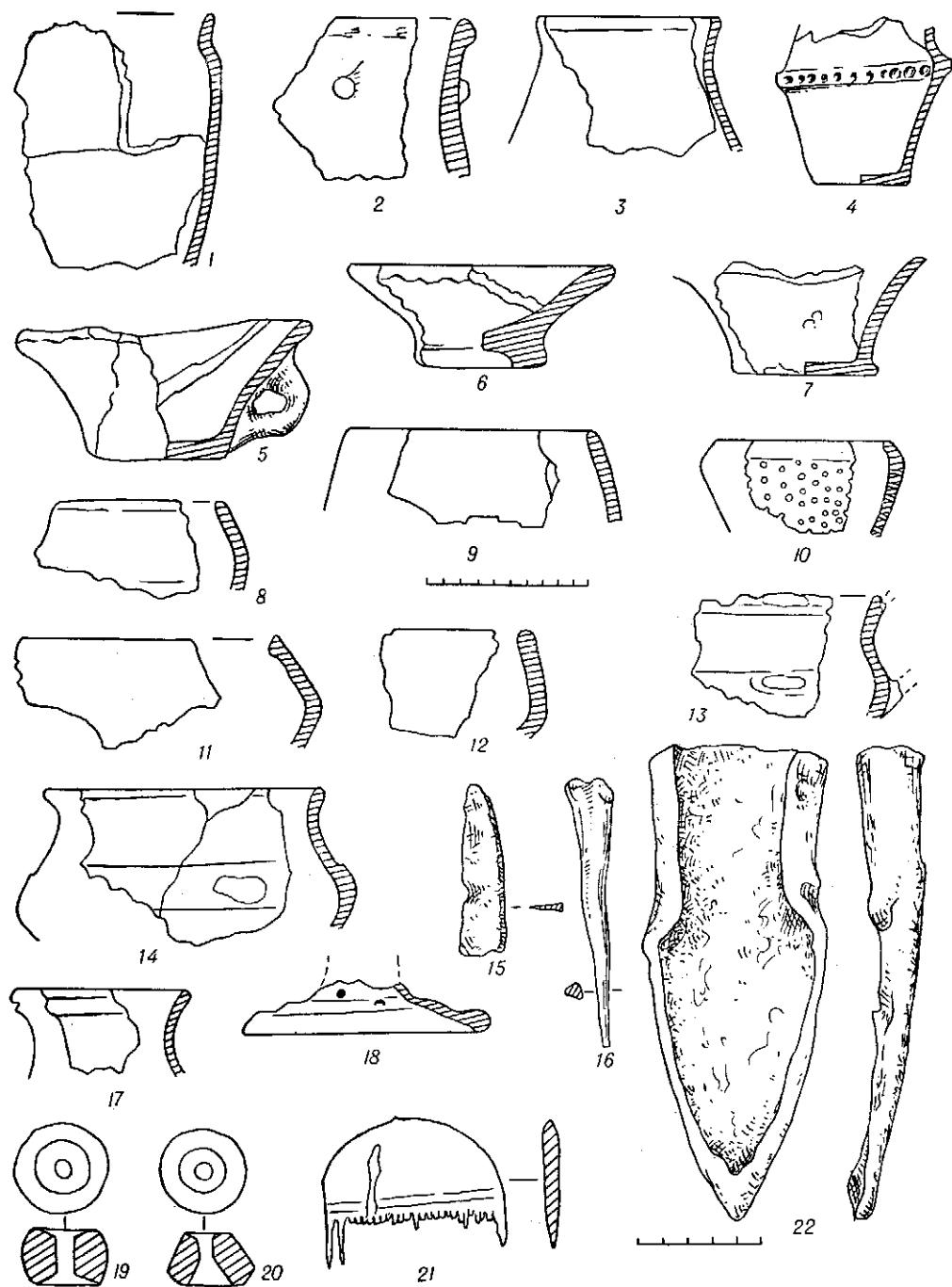

Рис. 2. Лінна і гончарна кераміка липицької культури та окремі знахідки з поселення в Майдані-Гологірському.

Поширою формою посуду є миски. У них розширені догори стінки та відділені ребристим згином або уступом високі прямі, іноді трохи розгорнуті вінця (рис. 2, 11—14, 16, 17). Про розміри ребристих мисок свідчать діаметри їхніх вінців, що становили 11—21 см. У деяких посудин цієї групи стінки мають ребристий згин та розхилені вінця. Діаметр вінця однієї з них — 28 см (рис. 2, 15).

Окремий тип становлять знайдені в уламках дві невеликі миски: одна темно-коричнева, а друга — чорна. Вони мали розширені догори, злегка опуклі стінки та відділені в першої ребристим згином, а в другої — уступом сильно розхилені вінця. Діаметр їх відповідно — 14 та 17 см (рис. 2, 18, 19).

Крім горщиків та мисок, які становлять основну кількість цієї групи посуду, є ряд поодиноких форм. До них належить кухлик, виготовлений з глини, з домішкою шамоту, з горбкуватою, але старанно загладженою поверхнею темно-коричневого кольору. Він мав розширені догори стінки, ребристий згин плічок, різко відділені за допомогою жолобка розгорнуті вінця, рівне, трохи розширене денце. Чотирикутна в перерізі ручка з'єднувала бочок з краєм вінця. Діаметр їх — 15 см, висота — 11,5 см, діаметр десниця — 8 см (рис. 2, 1).

Дещо подібною до кухлика є й невеличка чарка з розширеними догорами стінками та відділенім ребристим згином, майже вертикальними вінцями і рівним денцем. Діаметр вінця — 8 см, висота — 6 см, діаметр денця — 5 см (рис. 2, 2). Вінця іншої чарки пахилені до середини (рис. 2, 3).

Вся ця група посуду як за формами, так і орнаментом має відповідні аналогії серед керамічних комплексів пам'яток зарубинецької культури⁶. Разом з тим вона є такою самою, як і на поселенні в Ремезівцях. До керамічних виробів належать також пряслиця та конічні глиняні блоки.

Серед інших знахідок трапився залізний наральник — вузьколезий, з майже циліндричною муфтою, виготовленою шляхом простого загину широких лопатей трикутного листового заліза. Вона має трикутну, дещо розширену вгорі робочу частину (лопать), трохи зігнуту наперед, з потовщенням на краях. Довжина наральника — 20 см, а лопаті — 12 см, ширина — 7 см, ширина муфти — 6 см (рис. 1, 22).

Хронологічно близький до цієї знахідки наральник з поселення поблизу с. Круглик Хотинського району Чернівецької області. Його довжина — 16 см, ширина — 5 см⁷. Більш точних даних про нього ми не маємо.

Виявлені два гребені були однопластиначастими. Дещо вище зубців пластини прикрашені горизонтальними загиблеподібними лініями. Довжина гребенів — 7,5 см, висота — 6 см (рис. 1, 21).

Аналогії їм можна знайти серед матеріалів зарубинецької культури. Однопластиначастий гребінь з дугастою спинкою, алс без орнаментації відомий на Чаплинському городищі⁸. Аналогічні гребені виявлені в Себастовіцах та Земпліні (Чехословаччина). Вони датуються I—II ст. н. е.

⁶ В. А. Богусевич и Н. В. Линка. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева.— МИА, № 70, стор. 116, рис. 2—3, 5; И. М. Самойловский. Корчеватовский могильник.— МИА, № 70, табл. II, 45, 54; Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.— САИ, вып. Д1—19. М., 1964, стор. 24, табл. IV, 9, 10; Е. В. Максимов. Памятники зарубинецкого типа в селе Суботове.— КСИА, вып. 9. К., 1960, рис. 1—2, 2, 4, 5; його ж. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Приднепровье.— МИА, № 160, рис. 1, 8, 14, 17; його ж. Археологічні дослідження на поселенні поблизу села Зарубинці.— Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 81, 82, табл. V, 4, 5, 7, 8; В. П. Петров. Зарубинецкий могильник.— МИА, № 70, стор. 41, 42, рис. 2, 2; рис. 6, 2, 3.

⁷ Б. О. Тимощук. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969, стор. 41.

⁸ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИА, № 70, стор. 143, рис. 14—15.

Отже, як свідчать результати досліджень, поселення в Майдані-Гологірському є пам'яткою, де разом з липицькими виступають матеріали зарубинецького характеру, тобто цей новий пункт вказує на співіснування липицького і зарубинецького населення. За матеріалами воно аналогічне широко дослідженій пам'ятці в Ремезівцях і разом з нею, а також поселенням поблизу Вороняк становить окрему групу.

У зв'язку з тим, що на поселенні не знайдено предметів, які можна точно датувати, ми змушені час його існування встановити на основі аналогії в кераміці. Оскільки вона аналогічна знайдений на поселенні в Ремезівцях, яке датується початком III ст. н. е.⁹, то можна поповнити ви-значити цим часом і пам'ятку в Майдані-Гологірському.

В. Н. ЦЫГИЛИК

Исследование поселения в Майдане-Гологирском на Львовщине

Резюме

В середине 60-х годов в верховьях Золотой Липы открыты два интересных памятника— поселения в Ремезовцах и Майдане-Гологирском, выделяющиеся спецификой своих материалов.

Поселение в Майдане-Гологирском исследовалось в 1966 и 1969 гг. археологическими экспедициями Института общественных наук АН УССР. Здесь открыто жилище-землянка овальной в плане формы с очагом и подпольной ямой, а спаружи— две хозяйственные ямы, очаг. Обнаружены керамика липицкой культуры, имеющая аналогии в зарубинецкой культуре, а также отдельные находки, в частности, железный на-ральник.

Исходя из керамических материалов, можно считать, что поселение в Майдане-Гологирском является на Верхнем Поднестровье вторым памятником, связанным с зарубинецкой культурой, и вторым пунктом после Ремезовец, где выступают липицкие и зарубинецкие материалы. Аналогии с поселением в Ремезовцах дают основание считать его синхронным ему и предварительно датировать это поселение I— началом III в. н. э.

Новые данные позволяют точнее определить территорию распространения зарубинецкой культуры и рассмотреть вопрос о соотношении липицкой и зарубинецкой культур.

В. К. МІХЕЄВ, Р. Б. СТЕПАНСЬКА,
Л. Д. ФОМІН

Ножі салтівської культури та їх виробництво

Ножі салтівської культури становлять найчисленнішу групу знарядь праці, виготовлених з чорних металів. Вони були поширені серед салтівського населення і належали як дорослим (чоловікам та жінкам), так і дітям *. Але ця велика група знахідок до цього часу спеціально не вивча-

* В. М. Цигилик. Поселення в Ремезівцях — нове джерело для вивчення історії Верхнього Подністров'я перших століть н. е.— Матеріали III Подільської краєзнавчої конференції. Львів, 1970, стор. 112—113.

* В могильниках Подоння ножі майже в однаковій кількості трапляються в чоловічих і жіночих похованнях, рідше — в дитячих.

лась. Типологічна класифікація їх мала випадковий характер¹, а технологія виготовлення не досліджувалась зовсім. Знайомство з публікаціями, фондами музеїв та наукових закладів СРСР дало змогу встановити типологічну належність ножів, охарактеризувати (за допомогою макрота мікроструктурного аналізу, визначення твердості, спектрального аналізу) способи обробки, технологічний процес, властивості металу, з якого вони виготовлені^{**}.

Візуальний огляд показав, що ножі салтівської культури басейну р. Дона типологічно діляться на дві великі групи. Першу з них (група А) становлять ножі універсального, а другу (груба Б) — спеціального призначення.

Група А. Ці ножі мають черешок, на який насаджувалась дерев'яна ручка. За характером скріщення леза з руків'ям вони названі черешковими.

Тип 1. Ножі з опуклою спинкою та уступом з боку леза. Спинка з черешком утворює одну лінію. Як правило, розміри їх невеликі: від 8 до 13 см при довжині леза 5,5—8 см і найбільшій ширині — 1,5 см (рис. 1, 1—4). Вироби одиничні і нетипові для доби раннього середньовіччя та салтівської культури. Зокрема, ніж цього типу знайдено серед виробів ковалів Пастирського городища VII—VIII ст.² і на поселенні в урочищі Луг II³. В синхронних салтівських давньоруських нам'ятках вони також трапляються зрідка⁴. Періодом розквіту даної форми ножа в Східній Європі необхідно вважати ранній залізний вік⁵. За доби раннього середньовіччя знаряддя першого типу майже виходять з ужитку.

Тип 2. Ножі з прямую спинкою і двома уступами в місці переходу клинка в черешок. Вони також невеликі. Довжина клинка 5—8 см, ширина — близько 1,5 см (рис. 1, 5—8). Слід зазначити, що є два ножі великих розмірів: з довжиною леза — 12,5—13 см і шириною близько 2 см (рис. 1, 7—8). Варіантом цього типу можна вважати запаряддя з постуловим переходом від клинка до черешка (рис. 1, 9). Ножі другого типу є частими знахідками. Вони з'явилися у Північному Причорномор'ї в кінці IV — на початку III ст. до н. е. і набули поширення в сарматську епоху⁶. В другій половині I тисячоліття н. е. вони відомі на значній території, тому дати всі аналогії неможливо. Досить вказати на деякі знахідки в Східній та Центральній Європі⁷.

Тип 3. Зразки цього типу мають шиповидний виступ па спинці клинка в місці переходу його в черешок. Довжина клинка — 8—12 см, ширина 1,5—2 см. Форма клинка неоднакова. Він має пряму спинку, яка ілавлю або круто переходить до кінця леза (рис. 2, 3—8).

¹ Див. А. М. Покровский. Верхне-Салтовский могильник.—Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 470; С. А. Семенов-Зусер. Дослідження Салтівського могильника.—ЛН, т. III. К., 1952, стор. 274.

^{**} Технологічні дослідження провели автори в Центральній лабораторії зварювання та випробування металів Державного орденна Трудового Червоного Прапора тресту «Теплоенергомонтаж».

² Колекція ІА АН УРСР.

³ Колекція ІА АН УРСР; Д. Т. Березовець. Поселення уличей на р. Тясмине.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 178, рис. 18, 2, стор. 192.

⁴ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков. Древнерусские поселения на Дону.—МИА, № 8. М.—Л., 1948, стор. 45; А. П. Москаленко. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, стор. 90, рис. 25; Г. А. Вознесенская. Обработка черного металла на городище Титчиха. В кн.: А. Н. Москаленко. Городище Титчиха, стор. 257, табл. 1, 2.

⁵ В. А. Шрамко. Металеві запаряддя виробництва лісостепової Скіфії.—Питання історії народів СРСР; вип. 1. Харків, 1965, стор. 137, 139.

⁶ Там же.

⁷ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха, стор. 90—91, рис. 25; В. Чгоровський. Slovanské pohrebisko v Nitře na Lupke.—SA, X—1, 1962, табл. VII, 2, 3; L. Krasokovská. Pohrebisko v Bergnolákové.—SA, X—2, 1962, табл. VII, 1; X, 8; XIII, 11.

Поява ножів третього типу, мабуть, пов'язана з дальшим розвитком виробів другого типу цієї ж групи, бо між ними є перехідні форми, наявні і в салтівській культурі. Це ножі з трохи підвищеною в місці з'єднання з черешком спинкою (рис. 2, 1—2). Цікаво зазначити, що окрім з них мають ребро жорсткості, яке з розвитком форми трансформується у жолобок пружності. Проте навіть при наявності жолобків ребро жорсткості подекуди ще існує, як видно на ножах іншого типу.

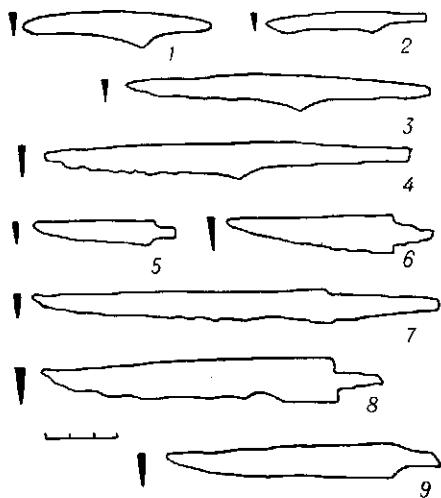

Рис. 1. Черешкові ножі 1-го і 2-го типів групи А:

1, 3, 6—9 — поселення Маяки (розкопки В. К. Міхеєва, АМХДУ); 2 — Дмитровський могильник (розкопки С. О. Плетньової, альбом ІА АН СРСР, Р-1, 2471а, рис. 23); 4 — Чимлянське городище (розкопки С. О. Плетньової у 1958 р., Ермітаж, № 308); 5 — Салтівський могильник (розкопки С. А. Семенова-Зусера в 1947 р.; АМХДУ, № 7/17 к.).

жі з підвищеною спинкою і ребром жорсткості, з перехрестям і жолобками; в деяких випадках вдалося виявити на ребрі жорсткості смугасту структуру, яка дугоподібно вигнута. Перелічені форми — результат спеціального прийому кування. Так, для виготовлення підвищеної спинки потрібна була осадка металевої штаби. Вона здійснювалась не стільки ударами в торець, скільки в боковому напрямку, внаслідок чого з'являлось ребро жорсткості. Аналогічним методом виготовлялись і ножі з шилоподібним виступом, тільки у них зубилом робили надруб на початку спинки, і вона збивалась набік, внаслідок чого з'являлась вказана вище структура. В знаряддях першого та другого типів як групи А, так і групи Б, розглянутої нижче, подібна технологія не простежувалась жодного разу.

Ножі третього типу у великій кількості трапляються лише в пам'ятках салтівської культури. Поодинокі вироби виявлено в роменсько-боршевських пам'ятках⁸. За доби Київської Русі вони вже дуже рідкісні⁹.

Тип 4 становлять ножі з прямим перехрестям. Вони здебільшого великі, з довжиною клинка — 10—15 см і шириноро — 2—2,5 см. Перехрестя, покладене на місці з'єднання черешка з початковою частиною

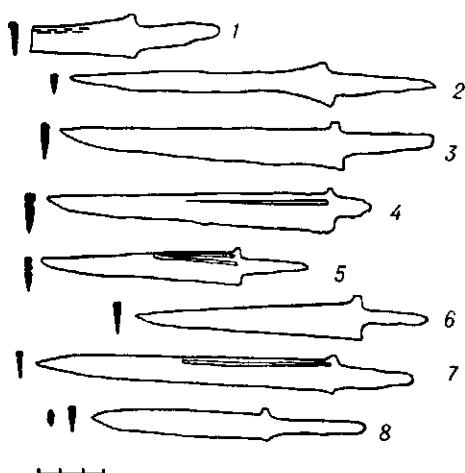

Рис. 2. Черешкові ножі перехідного типу і 3-го типу групи А:

1—8 — поселення Маяки (розкопки В. К. Міхеєва, АМХДУ).

Зміна форми ножів, за даними металографічного аналізу, зв'язана з методом їх виготовлення. Це — ножі з підвищеною спинкою і ребром жорсткості, шилоподібним виступом, перехрестям і жолобками; в деяких випадках вдалося виявити на ребрі жорсткості смугасту структуру, яка дугоподібно вигнута. Перелічені форми — результат спеціального прийому кування. Так, для виготовлення підвищеної спинки потрібна була осадка металевої штаби. Вона здійснювалась не стільки ударами в торець, скільки в боковому напрямку, внаслідок чого з'являлось ребро жорсткості. Аналогічним методом виготовлялись і ножі з шилоподібним виступом, тільки у них зубилом робили надруб на початку спинки, і вона збивалась набік, внаслідок чого з'являлась вказана вище структура. В знаряддях першого та другого типів як групи А, так і групи Б, розглянутої нижче, подібна технологія не простежувалась жодного разу.

⁸ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА, № 74. М.—Л., 1958, рис. 10, 3; 93, 4; А. Н. Москаленко. Городище Титчиха, стор. 91, рис. 25.

⁹ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, табл. XL.

клинка (рис. 3, 1—5), як показало дослідження, виготовлялось окремо і кріпилося по-різному. В одних випадках це тонка штабка заліза, зігнута і зварена по центру одного з боків. Такі перехрестя вільно напущені на черешок. В інших випадках штабка обгиналась навколо ножа і кріпилась за допомогою ковальського зварювання.

Особливий варіант виробів цього типу — ножі-кінджальчики з Новопокровського могильника (рис. 4, 1)¹⁰. За оформленням і технікою виготовлення вони дещо відрізняються від описаних. Власне перехрестя тут нема. Його замінює металевий щиток у вигляді трапеції, з пря-

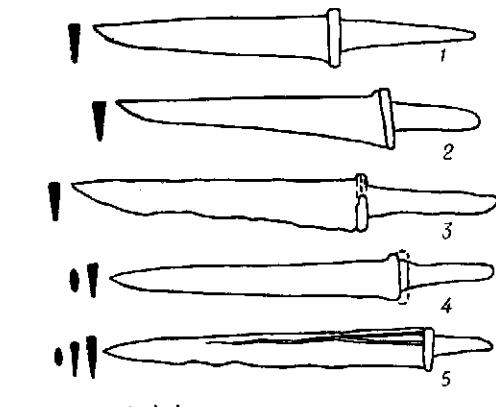

Рис. 3. Черешкові ножі 4-го типу групи А:
1—5 — поселення Маяки (розкопки В. К. Міхеєва, АМ ХДУ).

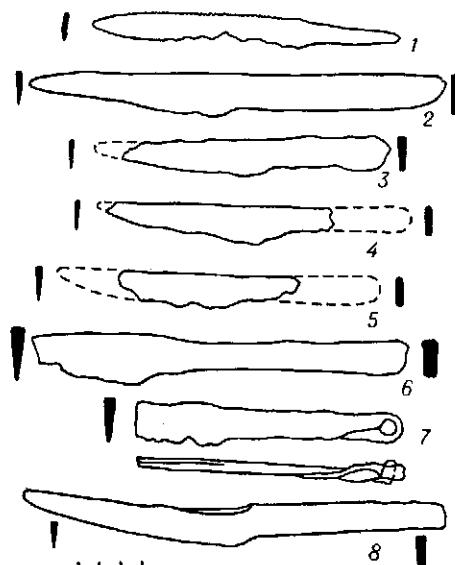

Рис. 5. Ножі групи Б:

1, 2, 8 — поселення Маяки (розкопки В. К. Міхеєва, АМ ХДУ); 3 — Салтівський могильник (розкопки В. О. Бабинко, АМ ХДУ, № 11); 4 — Петайлівський могильник (розкопки Д. Т. Березовця, ГА АН УРСР, № 71); 5—7 — Цимлянське городище (розкопки С. О. Плетньової в 1958—59 рр., Ермітаж, № 322, 20, 28).

Рис. 4. Ножі 4-го і 6-го типів:

1 — Новопокровський могильник (розкопки Ю. В. Кухаренка в 1949 р., ІЛ АН УРСР, № 65); 2—3 — поселення Маяки (розкопки В. К. Міхеєва, АМ ХДУ, № 460, 461).

мокутним пазом, в який вставлявся черешок. Щиток зігнутий так, що його бокові крила розведені на ширину 0,75 см. З цього можна судити про товщину дерев'яного руків'я, передній кінець якого затискувався в щитку. По-іншому, ніж на звичайних ножах, оформлені й поздовжні жолобки на клинку.

Вони не відтиснуті зубилом, а зроблені спеціальним різцем для застругування долу. Описані деталі невластиві іншим виробам цього роду. Тут помітна робота коваля — досвідченого майстра своєї справи.

Ножі четвертого типу обох варіантів, особливо великі, застосовувалися як колюча зброя, хоча спрацьованість леза деяких виробів вказує, що частина їх використовувалась в господарських цілях.

Походження ножів першого варіанта простежується на перехідній формі. Поява її зв'язана з удосконаленням виробів третього типу. Про

¹⁰ Колекція ІА АН УРСР, № 65, 66; Ю. В. Кухаренко, Новопокровський могильник і поселення.— Археологія, т. VI. К., 1952, стор. 36, 38, табл. 1, 7; його ж. О некоторых археологических находках на Харьковщине.— КСИИМК, вып. 41. М., 1951, стор. 104, рис. 34.

це свідчить та обставина, що деякі ножі четвертого типу мають перехрестя, напущене на шиповидний виступ, як добре видно на виробах, де перехрестя не зовсім перекриває виступ або частково відпало. Як і знаряддя третього типу, ці ножі з'явились досить пізно. В. В. Саханьов відзначає, що подібні до них виявлено лише в похованнях третьої групи Борисівського могильника, віднесеної до періоду VIII—IX ст.¹¹ Ніж з перехрестям знайшов Д. Т. Березовець на поселенні в урочищі Луг II (VIII ст.)¹². Не раніше VIII ст. ножі з залізним перехрестям з'являються в похованнях болгар на Волзі¹³. В стародавньому удмуртському могильнику Мидлань-Шай вони також характерні для VIII—X ст.¹⁴ Аналогічні їм є і в Лядинському могильнику¹⁵. Користувалось цими ножами населення Криму в VIII—IX ст.¹⁶ У західних сусідів салтівських племен — слов'ян — описаного типу знахідки виявлені на городищі Новотроїцькому, яке датується VIII — початком IX ст.¹⁷ В похованні № 204 могильника Jutas на території Угорщизни також знайдено аналогічний нашим ніж з перехрестям¹⁸. В більш ранній час такі вироби траплялися дуже рідко¹⁹.

Група Б. Це ножі спеціального призначення: черешкові ножі з металевими рукоятками.

Тип 5. Черешкові ножі представлені пилочками зі слабо вираженим черешком для насаджування дерев'яної ручки, клином, що поступово звужується. Один виріб цього типу знайдено на поселенні Маяки. Довжина ножа — 14 см, клинка — 9,4 см, ширина — 1,2 см. Один бік клинка гострий, другий має 62 дрібних зубчики (рис. 5, 1). Аналогічні ножі-пилочки застосовувались для обробки кістки²⁰.

Тип 6. Ножі з вузьким і довгим клинком та довгим черешком, який закінчується петлею. Довжина їх 40—42 см, довжина ручки — 11—11,5 см, найбільша ширина леза — 2,6—2,8 см (рис. 4, 2—3). Обидва ножі цього типу знайдено разом з серпом на поселенні Маяки в господарському приміщенні. Оригінальні за формуєю, вони являють собою рідкий тип знарядь, призначених для спеціального виду робіт, можливо, для забою худоби.

Тип 7. Ножі з металевими ручками. У них верхній край ручки — на одній прямій зі спинкою клинка, що є його продовженням. З боку леза вони мають поступовий уступ в місці з'єднання з руків'ям. Їх розміри та вага неоднакові, що дає підставу виділити два варіанти: ножі середніх розмірів та великі масивні знаряддя. Перші (до 18—19 см) мають довгу плоску ручку шириною 1,0—1,6 см при ширині клинка — 1,6—1,8 см (рис. 5, 2—5). Зразки другого варіанта не збереглися повністю. В зв'язку з цим можна лише відзначити, що вони були наділені брускоподібними ручками довжиною 8—11,5 см, шириною 1,1—1,4 см і товщиною 0,5—0,6 см. Ширина клинка дорівнювала 1,9—2,1 см (рис. 5, 6—7).

¹¹ В. В. Саханев. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—12 годах.—ИАК, вып. 55. Пг., 1914, стор. 165.

¹² Колекція ІА АН УРСР; № 1367.

¹³ В. Ф. Генинг. Ранние болгары на Волге. М., 1964, стор. 65.

¹⁴ В. Ф. Генинг. Древнеудмуртский могильник Мидлань-Шай.—ВАУ, вып. 3. Съердовск, 1962, стор. 53—54, табл. XI, 17—19.

¹⁵ В. Н. Ястребов. Лядинский и Томниковский могильник.—МАР, № 10. СПб., 1893, стор. 12, рис. 15.

¹⁶ М. А. Фриджуло. О раннесредневековом ремесленном производстве в юго-восточном Крыму.—Археологические исследования средненекового Крыма. К., 1968, стор. 145, рис. 11, 2, 6.

¹⁷ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, стор. 186, рис. 10, 2.

¹⁸ Gy. Rhé und N. Feltich. Jutas und Őskű. SK. Prag., 1931, табл. XI, 11.

¹⁹ J. L. Rieč. Čechy na úsvitě dějin. Dil. II, sv. 2, v. Praze, 1905, табл. LXXXIX, 16.

²⁰ V. Hrváć. Slovanske kostene předměty a jejich výroba na Moravě.—PA, R. 48, 1957, стор. 189, рис. 26, 13.

Легко помітити, що описані ножі значно відрізняються від попередніх. Ручки їх не пристосовані для пасадки дерев'яного руків'я. Вони, мабуть, обмотувались якимсь матеріалом, можливо, сиром'ятним ременем. Вслика і широка ручка, яку можна охопити долонею, була розріхована на велике навантаження для леза. В результаті з чотирьох відомих ножів першого варіанта у одного лезо сточене і кінчик його закруглений, а у трьох інших — зламаний. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що у аналогічній знахідці з городища Новотроїцького²¹ і у ножа з широкою художньо оформленою ручкою з слов'янського поховання VIII ст. у Бернолакові²² кінчики лез та-кож зламані. Що ж до ножів другого варіанта, то обидва вони зламані в лезі.

Таким чином, всі ці обставини, а також одиничність знахідок, вказують на те, що стародавні салтівці надавали цій формі ножів якогось особливого значення.

Цілком імовірно, що вироби першого варіанта — це знаряддя ремісників для оброблювання дерева або кістки. Важче визначити функціональне призначення ножів другого варіанта. Ними могли виконувати не тільки універсально-господарські роботи, але спеціальні. Проте слід зазначити, що такі ножі непридатні для знарядь плугового типу (наприклад, чересла), як припускає Б. А. Шрамко, маючи на увазі аналогічні вироби скіфського часу²³. Для скіфської доби подібний варіант використання ножів не виняток. Однак для епохи раннього середньовіччя, з його диференційованими знаряддями праці, важко принести таку можливість. Салтівські чересла мають добре вироблену стійку форму та розміри²⁴.

Typ 8 представлений одним виробом, знайденим на поселенні Маяки. На відміну від ножів попереднього типу він має увігнуту спинку і вигнуте, трохи підняті догори лезо. Його загальна довжина — 19 см, ширина леза — 1,7 см, довжина ручки — 8,5 см, ширина — 1,3 см (рис. 5, 8). Завдяки піднятому скщеному лезу, а також великій ручці, цей ніж використовували як чоботарський, хоч його форма не є ідеальною для такого призначення. Близькі за формою знаряддя трапляються дуже рідко. В одному пізньолатинському похованні на території Польщі ніж з увігнутою спинкою знайдений разом з шилами²⁵. Подібний виріб відомий серед знахідок на інших територіях²⁶. Аналогічний ніж виявлено і на городищі скіфського часу, поблизу с. Городище. Автор публікації зв'язує його з ремісничими, чоботарськими інструментами²⁷.

Металографічний аналіз 44 ножів з Правобережного Цимлянського городища, поселення Маяки і Верхньо-Салтівського могильника показав, що вони виготовлені з металу різної якості. Внаслідок цього всі ножі

Рис. 6. Структурні схеми виготовлення ножів:

1 — суцільнозалізні; 2—5 — суцільносталеві з різним вмістом вуглецю; 6—8 — зварні.

²¹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, стор. 23, рис. 10, 12.

²² L. Krasovská. Pohrebisko v Bernolakove.—SA, X—2, 1962, табл. XIII, 10.

²³ Б. А. Шрамко. К вопросу о технике земледелия у племени скіфского времени в Восточной Европе.—СА, № 1. К., 1961, стор. 86; його ж. Металеві знаряддя..., стор. 148, 149, рис. 8.

²⁴ И. И. Ляпушкин. Памятники салтovo-маяцкой культуры в бассейне р. Дона.—МИА, № 62. М.—Л., 1958, стор. 117, рис. 10; С. А. Плещнева. От кочевий к городам.—МИА, № 142. М., 1967, стор. 145, рис. 38, 10.

²⁵ I. Antoniewicz. Bogato wyposażony grób późnolateński odkryty w miejscowości Osnówka pow. Sieniawczyce.—WA, t. XXVI, N 1, 2, 1951, стор. 74, рис. 11.

²⁶ K.—H. Otto. Ausgrabungen in einer Kaiserzeitlichen Siedlung bei Wüste Kunersdorf. Ausgrab. und Funde, B. 5, стор. 286, рис. 2.

²⁷ Б. А. Шрамко. Металеві знаряддя..., стор. 146, рис. 7, 11; стор. 149—150.

розділено на три великі структурні групи: залізі, суцільносталеві з різним вмістом вуглецю та зі зварними лезами.

Перша група представлена виробами з чисто феритною структурою (рис. 6, 1), що відповідає структурі заліза з дуже невеликою кількістю вуглецю. Зерно в усіх ножах дрібне (бал — 6—8). Мікротвердість ножів наведена в таблиці:

№ ножів	4	6	9	15	37	39	45	141	148
Спинка	89	105	115	115	205	94	98	94	98
Центр	119	124	115	135	196	107	98	98	115
Лезо	152	107	205	157	196	157	166	152	107

Як показують ці дані, ножі 4, 9, 15, 39, 45, 141 мають на лезі більшу твердість, ніж на спинці. Це, мабуть, пояснюється тим, що леза піддавались пластичній деформації в холодному стані. Наявність феритної структури свідчить про те, що вони могли бути виготовлені з чистого заліза.

До другої групи можна віднести сталеві ножі із зернистою або смугастою перлітно-феритною структурою. Всі вони поділяються на дві підгрупи: до першої належать вироби, в структурі яких чітко чергуються чисто феритні і ферито-перлітні смуги (рис. 6, 4; рис. 7, 2). Вміст вуглецю в них — 0,2—0,6%. Друга підгрупа складається з ножів, де в перліто-феритних смугах різне співвідношення перліту і фериту (рис. 6, 5; рис. 7, 3). Вміст вуглецю — 0,4—0,7%.

Така структура досить часто виявляється при дослідженні археологічних знахідок. Причиною утворення її є наявність в аустеніті * неметалевих вкраплень, які під час кування розміщуються смугами або ланцюжками. Після цього внаслідок охолодження з аустеніту першим починає кристалізуватись вздовж неметалевих вкраплень ферит, і утворюються феритні смуги. Згодом випадає перліт, і в результаті виникають перлітні смуги. Це явище має назву рядкової або повторної смугастої структури. Всі ножі описаної групи дрібнозернисті (бал — 6, 7).

Різне співвідношення перліту й фериту (рис. 6, 2—3) свідчить про різний вміст вуглецю в металі. За цією ознакою можна виділити три підгрупи: а) ножі маловуглецевої сталі (С — до 0,25%); б) з середньовуглецевої (0,35—0,5%); в) високовуглецевої. Структура цих ножів — перліт або перліт з сіткою фериту. Вміст вуглецю — 0,7—0,8% (рис. 7, 4). Всі вироби мають невелике зерно (бал — 6—8).

Особливу групу становлять ножі, у яких виявлені зварні леза. Вони різко відрізняються один від одного за мікро- і макроструктурою. У двох ножах спостерігається зварювання заліза з середньовуглецевою (С — 0,2—0,4%) сталлю (рис. 6, 6). Якість зварювання неоднакова. На одному знарядді шов майже не помітний (рис. 7, 5), а на другому, звареному трохи гірше, він виступає чітко (рис. 7, 6). В п'яти ножах сталь зварена зі сталлю. В одному з них ²⁸ простежуються дві пластини, які мають рядкову структуру. Якість зварювання невисока. На цьому місці виявлено розшарування металу, яке заповнене шлаками (рис. 7, 7). В трьох ножах сполучається маловуглецева (С — 0,2%) і середньовуглецева сталь (рис. 6, 7). Зварні шви видно досить добре. Розміри зерна в перетині неоднорідні і коливаються в межах 5—8 балів.

Найбільш цікавим у групі зварних ножів виявився виріб третього

* Аустеніт — структура сталі, яка існує при температурі понад 723° С.

²⁸ Колекція АМ Харківського держуніверситету, № II/VI—64. Маяки.

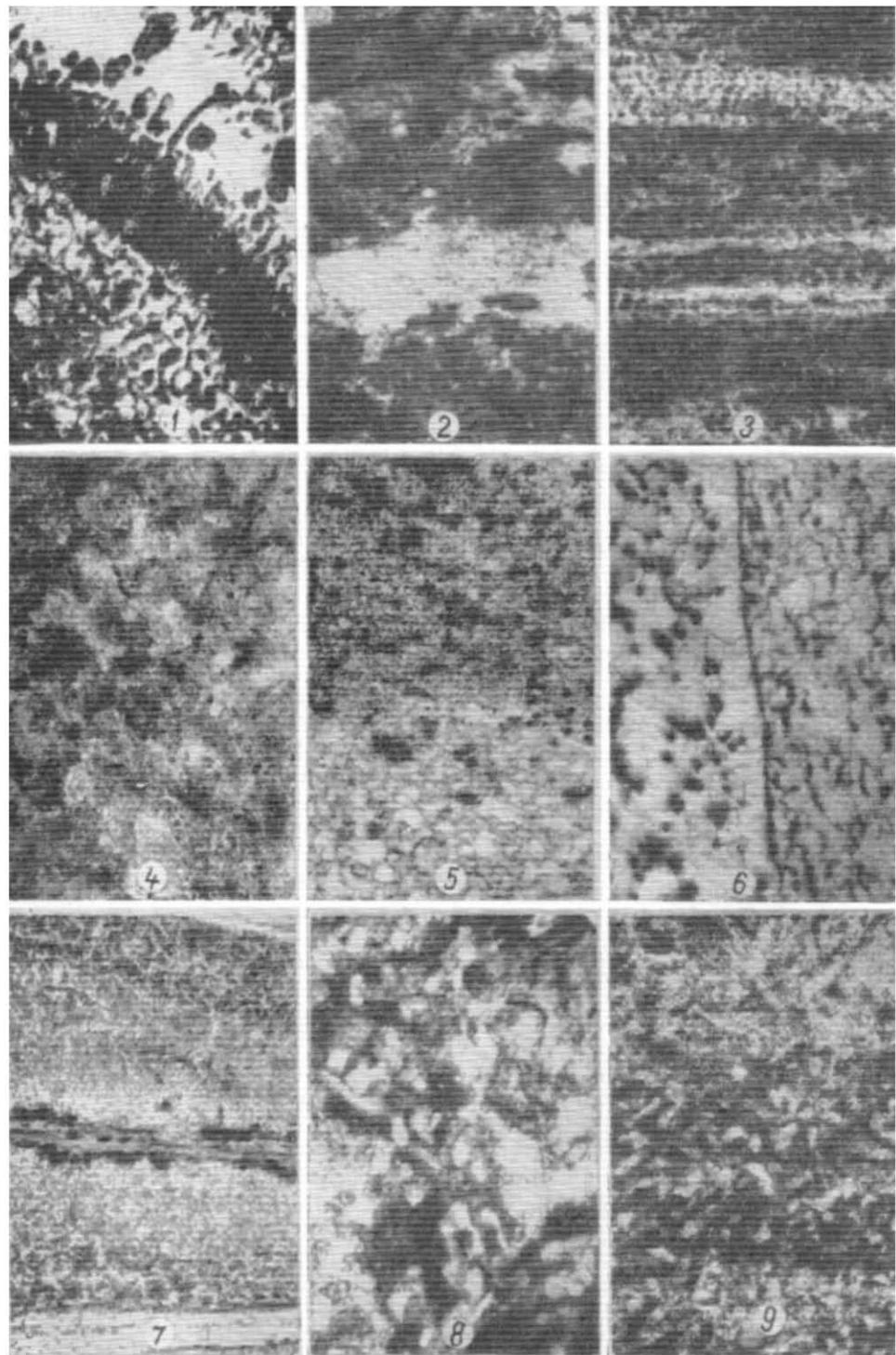

Рис. 7. Мікроструктури ножів салтівської культури.

типу групи А за археологічною класифікацією (рис. 2, 8). Макро- і мікродослідження показало, що він зварений з трьох пластин, які сходяться близько спинки ножа (рис. 6, 8; рис. 7, 8). Всі три пластини мають дрібно-зернисту будову (зерно — 6—8 балів) з структурними складовими — перліт і ферит. Відношення останніх коливається в межах від 35/65 до 60/40 (рис. 7, 9). Якість зварювання добра.

Щодо забруднення металу шлаковими вкрапленнями, то 50% досліджених ножів мали їх у значній кількості (всі вони витягнуті в одному напрямку). Решта майже не має шлакових вкраплень.

Якісний спектральний аналіз 36 ножів, який проводився на 10 елементах (Mn, Mo, V, Al, Cr, Ti, Cu, Ni, W, As), показав, що марганець наявний у семи виробах, нікель — у трьох, ванадій — двох і хром — у одному. Інших елементів не знайдено. За результатами спектрального аналізу можна припустити, що салтівські ремісники використовували для своїх виробів руди різних покладів.

Розгляд ножів салтівської культури свідчить, що вони представлені не дуже численними типами. Основною і досить поширеною формою були черепкові ножі. Серед них можна виділити звичайні знаряддя універсально-господарського призначення, до яких, в першу чергу, належать невеликі зразки групи А першого і другого типів. Проте довгі ножі другого типу були не тільки знаряддями, але й зброєю. Цю ж обставину відзначає і Я. Айнер, коли описує слов'янські ножі VII—VIII ст.²⁹ Вироби третього і четвертого типів в основному були, очевидно, бойовими. Деякі з них мають навіть кинджалоподібну форму, але вони могли використовуватися і в побуті. Особливу увагу слід звернути на ножі групи Б, окремі типи і варіанти яких, можливо, застосовувалися для обробки дерева, кістки і шкур або для забою худоби.

Найпростіші з розглянутих ножів (група А, перший і другий тип) відомі на території Північного Причорномор'я ще з раннього залізного віку. Територія поширення ножів третього типу цієї ж групи — південний схід Європейської частини СРСР. Їх формування проходило тут в останніх двох століттях I тисячоліття н. е. Можливо, під впливом популярних у той час шабель або з яких-небудь інших причин у виробах цього типу з'явився новий елемент — перехрестя. Така особливість салтівських ножів дає підставу виділити їх в окремий тип. Таким чином, знаряддя салтівської культури продовжують еволюцію деяких форм, властивих скіфо-сарматському часу.

Проведені дослідження дали можливість встановити, що всі ножі виготовлені з заліза й сталі шляхом кування. Рівносна будова зерен, відсутність ліп'ї ковзання, наявність смугастої структури свідчать про кування виробів у гарячому стані. Судячи з розмірів зерна (бал — 6—8), цей процес закінчувався при температурах 800—930° С, тоді як починався при значно вищих. Дрібнозернистість вказує на те, що салтівські майстри добре визначали температуру кінцевої стадії кування за кольором металу.

В процесі дослідження не знайдено жодного ножа з структурою загартування. Головною технологією виробництва було виготовлення суцільносталевих знарядь (блізько 57%). Кількість залізних і зварних ножів майже однаакова. В результаті металографічного дослідження не виявлено закономірностей між формою виробів і якістю металу. Одні й ті ж типи їх виготовлялись з металу різної якості.

Весь комплекс наведених даних, як археологічних, так і технологічних, дозволяє зробити висновок про масове виробництво ножів салтівської культури, розраховане на широкого споживача.

²⁹ J. Eisner. Devinska nová ves. Bratislava, 1952, стор. 375.

В. К. МИХЕЕВ, Р. Б. СТЕПАНСКАЯ, Л. Д. ФОМИН

Ножи салтовской культуры и их производство

Резюме

Среди населения салтовской культуры наиболее распространеными орудиями труда были ножи. Они очень часто встречаются как в погребениях, так и на поселениях. Между тем, эта большая группа находок еще недостаточно изучена. Все салтовские ножи делятся на две большие группы: универсально бытового (группа А) и специального (группа Б) назначения. Первая из них представлена исключительно черешковыми ножами, часть которых могла употребляться в качестве оружия. Наиболее развитые формы ножей с шиловидным выступом на спинке и перекрестием (типы 3 и 4) сформировались на юго-востоке Европы в двух последних столетиях I тысячелетия н. э. и продолжают эволюцию некоторых форм, существовавших еще в скандинавско-сарматскую эпоху. Ножи группы Б применялись для специальных работ: обработки дерева, кости, кожи и убоя скота.

Салтовские ножи изготавливались из железа и стали при помощи кузнечной ковки в горячем состоянии. Основным технологическим приемом было производство цельностальных ножей, вместе с тем, известны также цельножелезные и сварные орудия. В последних применялось сочетание железа и стали с различным содержанием углерода.

Можно предполагать, что исследованные изделия предназначались для широкого рынка сбыта.

В. Д. ГОПАК

Технологія обробки заліза уличами в Х—XI ст.

У 1970—1971 рр. під керівництвом П. І. Хавлюка велись розкопки двох пам'яток уличів, на городищах Сажки та Червоне Немирівського району Вінницької області. Тут виявлено понад 200 різноманітних залізних предметів: заряддя праці — ножі, серпи, наральник, шила, кресала, кінські вудила, псалій, долото, сокири, чересло, цвяхи; зброя — наконечники стріл, перехрестя меча, пашиві бляшки від панцира; ковалський інструмент — кліці, зубило, пробійники. Побутові речі представлені петлями, скобами та дужками відер.

Для вивчення технології металообробки було відібрано 74 знахідки, зокрема 52 з городища XI ст. Сажки та 22 з городища X ст. Червоне. 60% предметів із Сажок — сталеві вироби, причому для виготовлення 52% їх використана сталь з вмістом вуглецю 0,3—0,6%. В Червоному — 40% сталевих предметів, серед яких кількість виробів з середньовуглевцової сталі становить 50%.

Таким чином, технологія, застосовувана в Сажках, досконаліша, ніж технологічні прийоми ремісників з Червоного. Вміст вуглецю в сталі більш стабільний, розподіл його рівномірніший. Слід зазначити, що зменшення вуглецю у виробів з Сажок здебільшого може вказувати на одержання сталевих заготовок методом цементації. Встановлені також випадки, коли залізні вироби були піддані цементації після їх виготовлення.

Прийоми ковалської обробки у Червоному й Сажках досить близькі, але якість її в XI ст. дещо вища, ніж у X ст. (краї виробів притулени, більш раціональні й досконалі форми).

Улицькі ремісники широко застосовували термічну обробку сталевих предметів (у Сажках таких виробів — 42, а в Червоному — 50,5%). В основному це знаряддя праці. У Сажках технологія термічної обробки стабільна — її піддавались лише робочі частини знарядь, тоді як у Червоному гартували вироби повністю. Слід зазначити, що здебільшого застосовувались два способи: гартування з самовідпуском за рахунок залишкового тепла в предметі та гартування на маргансит.

На обох городищах одночасно використовували два типи ножів: великі й масивні знаряддя мають гартоване лезо чи вістря, тоді як невеликі вироби виконані з металу нижчої якості без дальшої термообробки. Зварних ножів, характерних для Півночі, не виявлено.

З 17 досліджених черешкових наконечників стріл 15 виготовлені з заліза, в якому є значна частка сторонніх домішок. В ряді випадків метал має губчату мікроструктуру, що пояснюється недостатньою його проковкою. Два наконечники сталеві, але не гартовані.

Отже, улицькі ремісники вільно володіли всіма операціями ковальської обробки заліза, широко застосовували в ковальській справі сталь, практикували цементацію залізних та термічну обробку сталевих виробів. Загальний рівень металообробки в уличів як в X, так і в XI ст. досить високий, що певною мірою характеризує рівень розвитку цієї галузі ремесла у слов'ян Південнобузького та лівобережної частини Середньодністровського басейнів.

В. Д. ГОПАК

Технология обработки железа уличами в X—XI ст.

Резюме

В результате раскопок, проведенных в 1970—1971 гг. на двух городищах в Немировском районе Винницкой области, обнаружено свыше 200 изделий из железа. Исследования технологии металлообработки говорят о высоком уровне кузнечного ремесла у славян Южнобужского и левобережной части Среднеднестровского бассейнов в X—XI ст.

Б. О. ТИМОЩУК

Ломачинське городище

В мальовничій місцевості Середнього Подністров'я, на захід від с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області, на високому мисі лівого берега р. Каютин, в урочищі Галиця зберігається масивний земляний вал висотою до 2 м, ширину близько 10 м. Він оточує овальний за планом майдан розміром 50 × 70 м. Із зовнішнього боку валу проходить рів завширшки до 10 м, глибиною майже 1 м.

В зв'язку з тим, що територія городища була відведена під лісопосадку, об'єднана експедиція Чернівецького державного університету і краєзнавчого музею провела тут у 1968 р. розвідувальні розкопки *. Мета їх — вивчення конструкції оборонного валу, культурного шару в межах укріпленого майдану та на прилеглій до нього території¹.

* В складі експедиції були Б. О. Тимошук, В. Д. Чорпий, І. Г. Балан та студенти історичного факультету Чернівецького університету.

¹ Б. А. Тимошук. Древнерусское городище Галица в Северной Буковине.— Археологические открытия 1968 года. М., 1969, стор. 335—337.

Основну увагу експедиція приділила вивченю конструкції оборонного валу. З цією метою його насип у південній частині був перерізаний двома розкопами, а у західній — траншеєю шириною 1 м (рис. 1). Вони дали можливість детально вивчити стратиграфію укріплення (рис. 2).

Вдалося встановити, що в товщі земляного валу городища зберігаються залишки двох різночасних укріплень: дерев'яної фортеці VIII—Х ст.

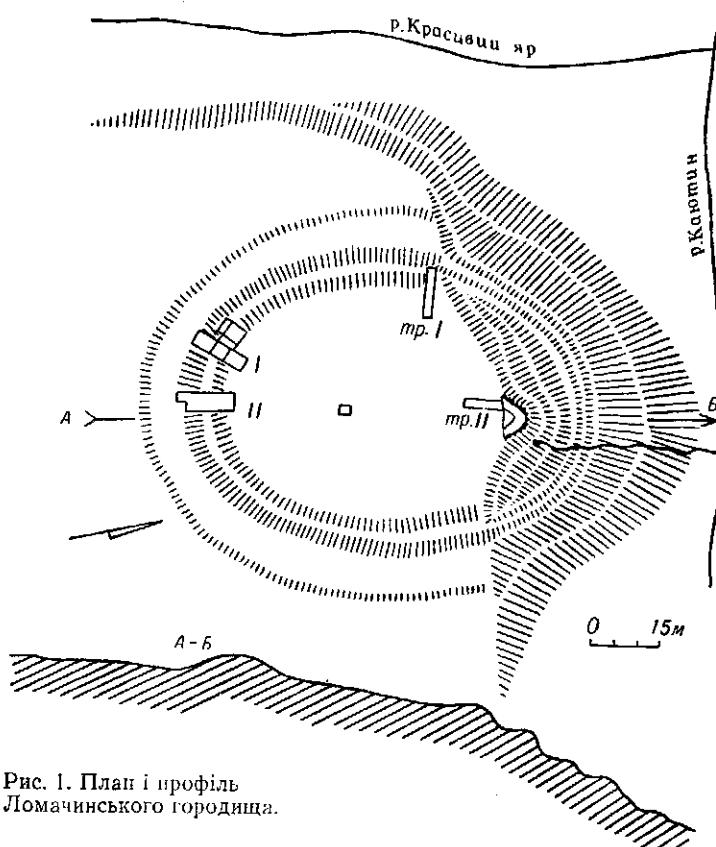

Рис. 1. План і профіль Ломачинського городища.

та дерев'яно-земляної фортеці XI—XIII ст. Перша, як показали розкопки, складалась з двох поздовжніх дубових стін, що проходили паралельно одна одній на відстані 2,5 м. Вони мали стовпову конструкцію, але стовпи не утворювали суцільної лінії, а стояли на певній відстані, причому між ними закріплювались горизонтальні дерев'яні пластини (рис. 3).

В кращому стані залишки зовнішньої дерев'яної стіни. Її струхляві опорні стовпли збереглися в товщі земляного насипу на висоту понад 1 м (рис. 2, 9). Вони вкопані в материк на 1,4 м глибини, мають товщину до 0,4 м і розташовані один від одного на віддалі приблизно 3,4 м (рис. 3, 2). На струхлявілому стовпі, який зберігся на висоту 1,1 м, простежені сліди поздовжнього паза шириною 5—7 см. В такі пази вставляли горизонтально покладені розколоті дерев'яні пластини.

По лінії зовнішньої стіни між основними опорними стовпами розташувались ще додаткові — з розколотих надвое деревин (рис. 3, 1). Від них збереглися лише ями з рештками струхлявілого дерева. Останні віддалені одна від одної на 0,5—0,7 м. Іх глибина — 0,6 м від давньої поверхні. Вивчення ям показало, що додаткові стовпли, вкопані в них, розташувались як із зовнішнього, так і з внутрішнього боку стіни.

Подібна конструкція оборонних укріплень відома за матеріалами давньоруських мініатюр². На мініатюрі, яка зображує сцену побудови Білгорода, видно, що стіну споруджували з покладених одна на одну горизонтальних колод, кінці яких затискались в пази вертикальних стовпів. Крім того, в проміжках горизонтальні колоди були затиснуті між стояками. Очевидно, що й внутрішня дерев'яна стіна фортеці мала таку ж конструкцію. Але від неї залишилися тільки стовпові ями, в яких іноді

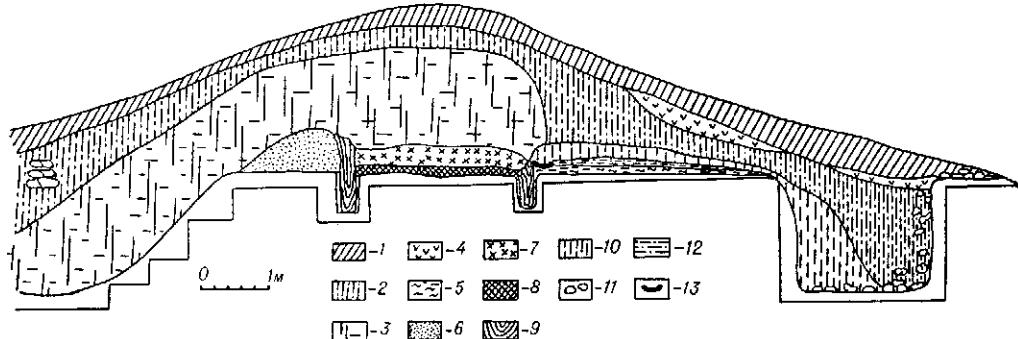

Рис. 2. Профіль оборонного валу Ломачинського городища.

1 — чорнозем; 2—3 — насип валу XI ст.; 4 — обпалена земля; 5 — глинняна долівка приміщення XI ст.; 6 — земляний вал VIII ст.; 7 — глина, змішана з вугіллям,— залишки дерев'яних стін VIII ст.; 8 — шар вугілля, залишки дерев'яних стін VIII ст.; 9 — зотлілі опорні стовпи фортеці VIII ст.; 10 — накатник дерев'яних зрубів XI ст.; 11 — камені; 12 — шар вугілля,— залишки дерев'яних зрубів; 13 — рівчик з обпаленими стінками та нижньою колодою зрубу XI ст.

траплялися шматки струхлявого дерева. Ями розташовані в одну лінію на відстані 0,4—0,5 м одна від одної. Вони прямокутні, розміром у середньому 0,5 × 0,7 м і викопані в материкову на глибину 0,6 м.

Стовпову конструкцію мали й поперечні дерев'яні стіни. Свідченням цього може бути яма, виявлена в розкопі № 1. Вона розміщувалась на лінії між двома опорними стовпами зовнішньої і внутрішньої стін фортеці (рис. 3). Товщина цих стовпів — 20—30 см.

В тому ж розкопі вдалося простежити сліди від дерев'яних колод, які були затиснуті в пази зовнішньої стіни. Їх вивчення показало, що це були розколоті павпіл колоди шириною 30—40 см, товщиною до 15 см. В пази вони вставлялися з таким розрахунком, що їх опукла сторона була зовнішньою частиною оборонної стіни.

Складніше встановити характер перекриття дерев'яних приміщень. Від нього залишився на долівці шар деревного вугілля товщиною до 15 см (рис. 2, 8) та шар чорнозему завтовшки до 30 см, перемішаного з вугіллям (рис. 2, 7). Наймовірніше, плоске дерев'яне перекриття зверху було засипане землею і являло собою бойовий майданчик для воїнів.

Зовнішня дерев'яна стіна в нижній частині також присипана землею на висоту не менше одного метра. Утворений таким чином вал тепер має ширину 1,6 м. Зверху він перекритий тонким шаром вугілля, залишками дерев'яної стіни, яка згоріла. За валом проходив оборонний рів, прокопаний на половину своєї ширини. Якщо припустити, що він був симетричним у поперечному перерізі, то його ширина становила 6 м, глибина 1,9 м.

Утворені поздовжніми та поперечними стінами приміщення дерев'яної фортеці не засипались землею, а були пристосовані під житла і майстерні. В розкопі № 1 відкриті залишки кузні. Її розміри — 2,5 × 3,4 м (рис. 3). У північно-західному куті приміщення знайдені рештки коваль-

² Радзивилловская или Кенигсбергская летопись. СПб., 1902, арк. 67.

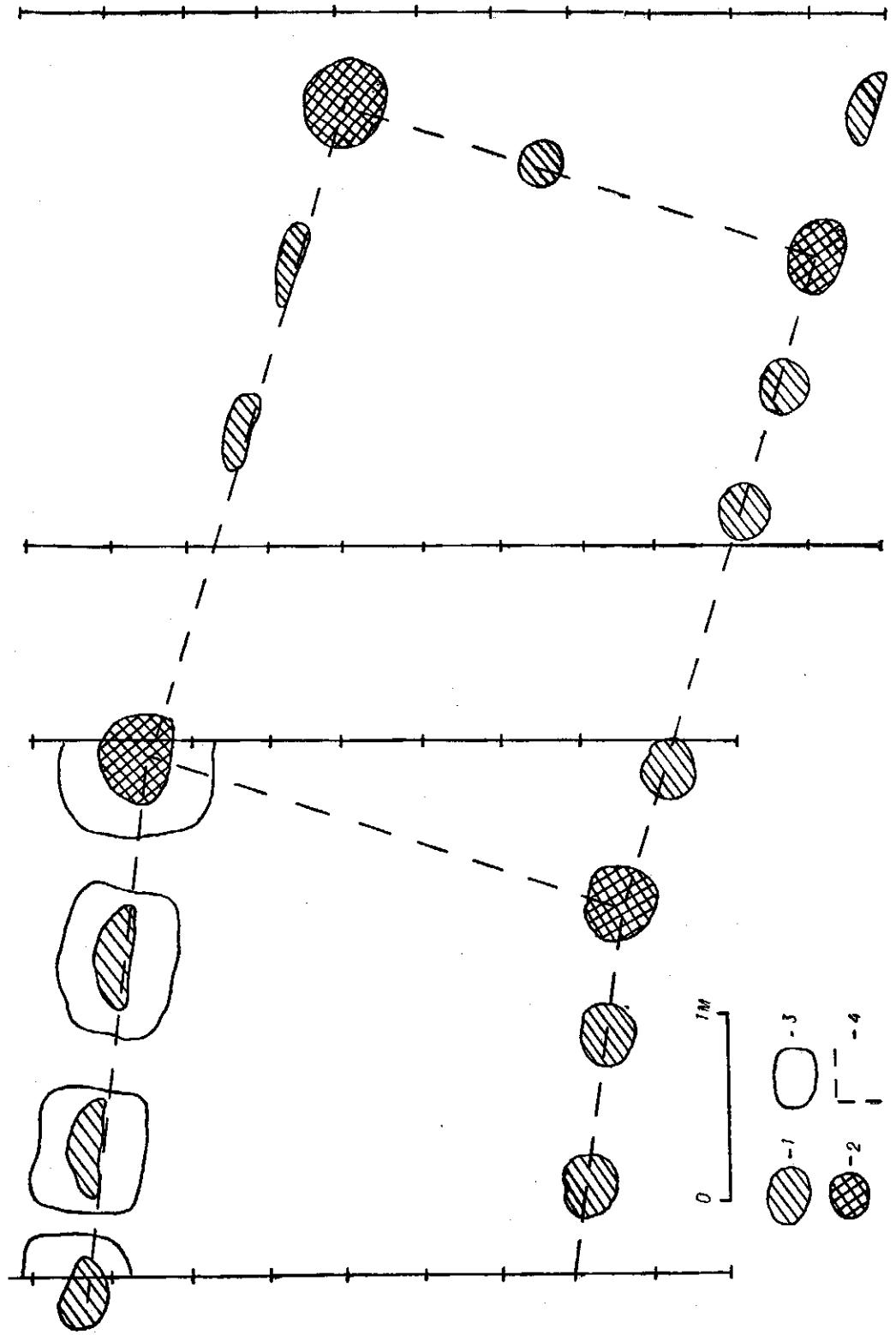

Рис. 3. План столових ям форпеші VIII ст. в розкопі № 1:
1 — стовп; 2 — опорний стовп; 3 — яма для стовпа; 4 — контури приміщення.

ського горна; уламки керамічного сопла квадратної в перетині форми, розміром 5×5 м з круглим внутрішнім каналом діаметром 2 см, а також шматки сильно обпаленої глиняної обмазки та перепалені камені. Біля розвалу ковальського горна на земляній долівці лежала велика кількість залізних шлаків. Тут же знайдено залізний стержень прямокутної форми довжиною 14,5 см, кілька уламків ліпних горщиків з відхиленими вінцями, фрагмент горщика, прикрашеного лінійно-хвилястим орнаментом, кістки тварин (дикого кабана, вівці, бика) та риб.

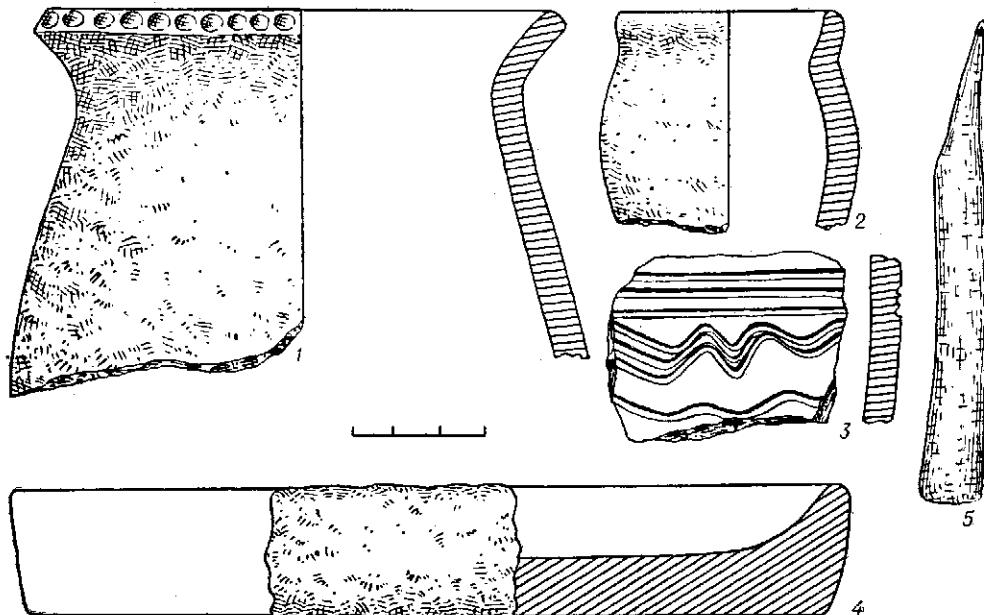

Рис. 4. Знахідки на долівці приміщення VIII ст.:
1, 2 — ліпні горщики; 3 — уламок гончарного горщика; 4 — глиняна сковорідка; 5 — кістяна проколка.

Інше приміщення, частково розкрите розкопом № 2, очевидно, житлове. Приблизно в центрі, в ямі глибиною 0,15 м, діаметром 0,7 м, знайдені шматки зруйнованого глиняного череня та перепалені камені, кістки тварин (свині, вівці, коня) і риби, крем'яні відщепи (від кресал), кістяна проколка довжиною 10,5 см (рис. 4, 5), сплавлений залізний предмет, уламки ліпного і гончарного посуду (горщиків, сковорідок, жаробінь).

Керамічні матеріали, виявлені на долівці приміщень дерев'яної фортеці, належать до східнослов'янської культури типу Лука-Райковецька³. Для цього часу характерне поєднання ліпного і гончарного посуду (рис. 4). В Ломачинцях явно переважає ліпна кераміка. Горщики цієї групи виготовлені з глини, до якої додавали шамот і крупнозернистий пісок. Їх вінця відігнуті і по верхньому зразу іноді прикрашені ямковими заглибленими (рис. 4, 1). Орнамент у вигляді пальцевих вдавлень на вінцях горщиків і сковорідок був поширений у VI—VII ст.⁴ На ліпних посудинах він зберігається і в VIII ст. Гончарна кераміка становить незнач-

³ В. К. Гончаров. Лука-Райковецкая.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 283 та сл.

⁴ Слов'янське поселення VI—VII ст. в Перебіківцях на Середньому Дністрі представле виключно ліпною керамікою. Частина ліпних горщиків прикрашена пальцевими заглибленими на вінцях. Б. О. Тимощук. Археологічні пам'ятки Чернівецької області. Чернівці, 1970, стор. 29.

ний процент. Це уламки горщиків, виготовлених з глини, до якої додавали шамот, жорстув і пісок. Їх поверхня прикрашена горизонтальними лініями (рис. 4, 3).

Найдавніша слов'янська кераміка з Ломачинського городища дає підставу визначити час спорудження дерев'яної фортеці VIII ст.

Приблизно в XI ст., як показали розкопки, на місці знищеної пожежею дерев'яної фортеці була збудована нова, дерев'яно-земляна. Вона в основному повторила конфігурацію старих укріплень. Але в північній частині вал і рів були продовжені й по схилу мису, в результаті чого на території укріплення відкрився доступ до води (рис. 1).

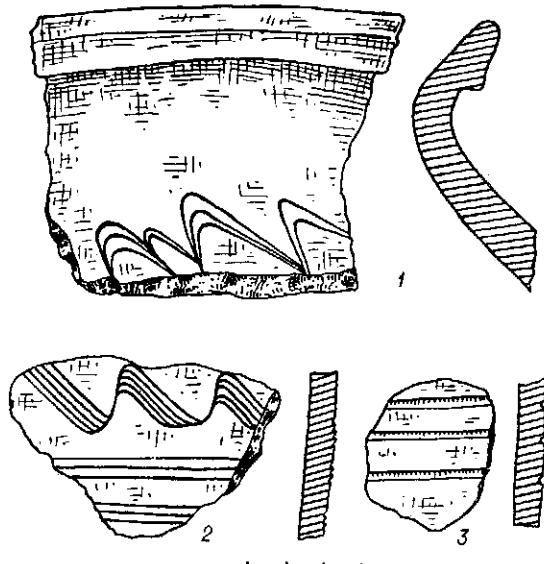

Рис. 5. Знахідки на долівці приміщення XI ст.:
1, 2, 3 — уламки гончарних горщиків сірого кольору.

Новий оборонний вал було насипано на місці колишніх дерев'яних стін, а його зовнішні схили частково укріплено кам'яними плитами. Так, у розкопі № 1 майже на всю ширину берми (1,6 м) лежали великі кам'яні плити, складені на висоту до одного метра, а меншими було вимощено зовнішні схили валу. Очевидно, це робили в тих місцях, де ґрунт був більш сипким, бо в розкопі № 2 кам'яна вимостка не простежувалась.

Земляний вал XI ст. мав ширину 7 м. Нинішня його висота — 2,0—2,2 м. В давнину він був, очевидно, вдвічівищим. З внутрішнього боку його скріплювали дерев'яні зруби, які стояли в одну лінію по периметру. Від них збереглися незначні залишки. Так, у розкопі № 2 простежено рівчик глибиною 0,15 м та шириною 0,25 м з обпаленими стінками, в якому лежала нижня деревина зрубу (рис. 2, 13). Трапився рівчик і в розкопі № 1. Від дерев'яних зрубів залишився лише шар вугілля товщиною 0,15 м на долівці приміщення (рис. 2, 12) та шар глини, перемішаної з вугіллям і каменями, завтовшки до 0,3 м (рис. 2, 10). Вони свідчать, що майданчик на дерев'яних зрубах був вкритий глиною, а потім вистелений каменями, щоб воїни могли зручніше пересуватися під час непогоди.

Пустотілі дерев'яні зруби були пристосовані під житло або господарські приміщення. Про це свідчить культурний шар, що відкладався на глиняний долівці: шматки обмазки від печей, кістки тварин, уламки кераміки XI—XIII ст. тощо. Встановити ширину зрубів не вдалося, бо їх

залишки в частині, не перекритій валом, що розсунувся, зовсім не збереглися.

В розкопі № 2 виявлено підвальне приміщення, які входило в конструкцію дерев'яних споруд другого періоду забудови городища. Воно було заглиблене в материк на 1,9 м від давньої поверхні. Його ширина 2 м (підвал повністю не розкопаний). Яма заповнена перемішаною землею, в якій часто трапляється вугілля, камені, що виали, очевидно, з бойового майданчика, уламки глинняного посуду XII—XIII ст.

Найдавніші знахідки належать до XI ст. Це уламки гончарих горщиків сірого кольору, в глині яких є значні домішки дрібного піску (рис. 5). Вінця посудин потовщені та ускладнені. Іноді зовні їх проходить невисокий валик. Посуд подібного типу на території Галицької Русі датується XI ст.⁵ Більшість знахідок в приміщеннях другого періоду забудови фортеці становлять уламки кераміки галицького типу — тонкостінні горщики, вінця яких гранчасто сформовані і мають жолобок для накривки⁶. На основі керамічних матеріалів час функціонування фортеці із зрубними конструкціями слід віднести до XI—XIII ст.

З метою вивчення культурного шару на території укріпленого майдану городища в його північній частині було закладено трапецієвої розміром 8 × 1 м (див. рис. 1). В ній на глибині 0,2—0,3 м виявлено культурний шар з численними уламками гончарого посуду XII—XIII ст., шматки глинняної обмазки від зруйнованих глинопідбитих печей, кістки тварин. Це залишки наземних дерев'яних будинків. У самому центрі укріпленого майдану, в шурфі розміром 1 × 1 м ніякого культурного шару не виявлено.

Очевидно, в перший період існування фортеці (VIII—X ст.) укріплений майдан не був забудований. Він служив сковою для населення навколоїнніх селищ під час ворожого нападу. В приміщеннях дерев'яної фортеці, мабуть, жили лише її охоронці та ремісники, які обслуговували воїнів. В другий період забудови (XI—XIII ст.) споруди розміщувались і на території укріпленого майдану. Вільною залишалась його центральна частина.

На плато біля городища розташоване давньоруське селище **. Тут зібрани уламки кераміки двох хронологічних груп: X—XI та XII—XIII ст. Знахідки поширюються на площі близько 10 га. В кількох місцях селища виступають зруйновані печі-кам'янки. Під час зачистки однієї з них в розвалі перепалених каменів площею 2 × 1,5 м знайдені уламки посуду X—XI ст.: переважно грубих гончарих горщиків з відхиленими вінцями, в глину яких додавали товчений вапняк, пісок і шамот. Поверхня посудин прикрашена неглибокими горизонтальними та хвилястими лініями, панесеними багатозубчастим гребінцевим штампом. Також траплялись фрагменти ліпних сковорідок з невисокими бортіками.

В східній та західній частині селища знайдена значна кількість залишних шлаків та криця у формі овального бруска товщиною 4 см, діаметром 13 см.

Ломачинське городище VIII—XIII ст. є цінною історичною пам'яткою східних слов'ян у Середньому Подністров'ї. Його дослідження варто продовжити.

⁵ М. П. Кучера. Древний Плесесяк.—АП, т. XII. К., 1962, стор. 48—50.

⁶ М. В. Малевская, П. А. Рапопорт, Б. Л. Тимощук. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г.—СА. М., № 4, 1970, стор. 117—126.

** На території давньоруського селища трапляються знахідки чорноліської культури VIII—VII ст. до н. е.

Б. А. ТИМОЩУК

Ломачинское городище

Резюме

Городище расположено на высоком мысу левого берега р. Каютин у с. Ломачинцы Сокирянского района Черновицкой области. Его овальная площадка размером 50×70 м окружена массивным земляным валом высотой до 1 м и оборонительным рвом, ширина которого 6 м, глубина — 1,9 м. Раскопки, проведенные объединенной экспедицией Черновицкого университета и областного краеведческого музея в 1968 г., показали, что в толще земляной насыпи вала, сооруженного где-то в XI в., сохранились истлевшие и сгоревшие остатки деревянной крепости VIII—X вв. Их изучение дало возможность восстановить конструкцию этого укрепления. Основную оборонительную линию составляли две параллельно идущие на расстоянии 2,5 м друг от друга бревенчатые стены, сложенные из горизонтальных дубовых плах, концы которых были зажаты в пазах вертикальных столбов. Такую же конструкцию имели поперечные стены. Помещения крепости служили жилищами и мастерскими. В одном из них раскопаны остатки кузницы. На территории внутреннего двора не обнаружено никаких построек.

Во время реконструкции крепости, приблизительно в XI в., были сооружены новые деревянные стены, на этот раз срубной конструкции, а на месте старых насыпан земляной вал шириной до 7 м. Новая крепость функционировала до середины XIII в.

Возле городища на плато располагалось одновременное с ним селение. На его территории прослежены остатки полуземлянок X—XI вв. с печами-каменками и обнаружено скопление железных шлаков.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Jan Kowalczyk. Zmierzch epoki kamienia.

*Wyd-wo PAN. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk,
1971, 183 s.*

Ян Ковальчик. Сутінки доби каменю.

*Вид-во ПАН. Вроцлав — Варшава — Краків — Гданськ,
1971, 183 с.*

Відомий польський археолог, фахівець з первісної археології, автор багатьох наукових праць про неоліт Польщі та її окремі культури написав популярну книгу «Сутінки доби каменю». Вона призначена для широкого кола читачів, насамперед поляків, що цікавляться історією своєї країни. Автор ставив за мету позлайомити читача з основними подіями доби неоліту на території Польщі і дати уявлення про головні риси матеріальної і духовної культури того часу. Далеко не завжди авторам науково-популярної літератури вдається роз'язати нелегке завдання — за допомогою скупих пе-численних матеріалів викликати інтерес до історії неоліту Східної і Центральної Європи. Проте Ян Ковальчик блискуче подолав ці труднощі, і його книга може бути зразком для тих, хто має намір популяризувати археологію. Тому доцільно докладніше розглянути працю польського дослідника, звертаючи увагу не стільки на те, про що в ній розповідається, скільки на те, як це зроблено.

Зміст книги охоплює порівняно невеликий відрізок часу від IV до II тисячоліття до н. е., що згідно з польською хронологією відповідає неолітичній добі. Можна з певністю твердити, що кожний, хто візьме книгу в руки, прочитає її до кінця, а отже, матиме уявлення (безперечно, лише загальне) про всі археологічні культури, які існували на території Польщі за неоліту. Кожний з десяти розділів праці має ще по п'ять — десять підрозділів. Іх влучні назви часом інтригують, проте цілком відповідають змістові. Наприклад, такі, як «Майстерня археолога», «Колоністи з-за Дунаю», «Під знаком шнуря», «Критична ситуація» і т. д. Але, мабуть, на цьому й кінчується потяг до зовнішнього ефекту — ні в мові, ні в змісті чи ілюстраціях його немає. Мова проста, зрозуміла, не перевантажена спеціальною термінологією, однак зовсім позбавлена притягливості.

Виклад поданий з врахуванням необізнатості читача в багатьох археологічних проблемах, але водночас з великою повагою до цього, довір'ям до його інтелекту, допитливості, здатності зацікавитися найскладнішими питаннями і зрозуміти їх. У книзі відчувається палка закоханість автора в свою науку. Уникаючи всього, що могло б його зашкодити, він, зокрема, великої ваги надає цікавій, дохідливій формі викладу, прагне розкрити перед читачем шляхи майбутнього розвитку археології. На думку Я. Ковальчика, у неї все ще попереду: настане час, коли риси, властиві бурхливій молодості — романтичність, сенсаційність, — поєднаються з необхідною для науки математичною точністю.

Книга вражає своєю сучасністю. Це виявляється, по-перше, в тому, що автор є великим прихильником співробітництва археології з іншими науками. Як свідчать наведені ним приклади, таке співробітництво тільки розпочалося, і в зв'язку з цим не здається фантазією висловлювання одного сучасного фізика (цитоване в книзі) про те, що в майбутньому стане можливим па підставі збережених в археологічних залишках електромагнітних ефектів читати думки стародавніх людей.

Автор переконливо розкриває значення і важливість археологічних проблем для сучасної історії і павіт политики, ілюструючи це прикладами. Водночас він застерігає від різних спекуляцій, якими користуються для прикриття явної брехні й політичної неспроможності. Під цим кутом зору дуже чітко, ясно й павіт детинно передана суть, здавалося б, надзвичайно складної і заплутаної індоєвропейської проблеми, перетвореної німецькими вченими в індогерманську проблему. Доля її дуже характерна як зразок наукової спекуляції, з одного боку, і торжество справжньої науки, що не визнає примусу, з другого.

Сучасність книги не менш яскраво виявляється в постійному використанні новітніх досягнень і останньої літератури.

У вступному розділі розповідається про цілі археологічної науки, її джерела і процес дослідження від розкопок до історичної інтерпретації фактів, дається уявлення про початкові етапи роботи археолога — розвідки та розкопки, пов'язані з пими труднощі й радощі. Автор знайомить з різними методами датування археологічних матеріалів, звертає увагу на методологічні труднощі, які гальмують розвиток археології. Він ілюструє свою думку на прикладі того, як по-різному розуміють термін «археологічна культура» дослідники різних країн. Повертаючись до давньої і всі ще не закінченої дис-

кусії про те, чим є поширення на великій території спільних рис культури — модою чи результатом міграції племен, Я. Ковальчик приєднується до першої думки. Він посилається при цьому на відомого фінського археолога Тальгрена, який застерігає від надмірного захоплення міграційними теоріями.

Підkreślуючи своєрідність німих археологічних джерел, Я. Ковальчик вказує не тільки на труднощі їх інтерпретації, але й на дві сторони цього процесу: з одного боку, можливість пояснень, далеких від вірогідності, чи таких, що межують з фантастикою, а з другого — сухий виклад фактів. У першому випадку, пише автор, породжується пепогава до археології, а в другому — втрачається інтерес до неї. В зв'язку з цим згадуються деякі проблеми європейського неоліту, досі не вирішені, незважаючи на їх важливість, зокрема питання про матріархат, початок плугового землеробства, екзогамію, а також проблематика, пов'язана з віруваннями.

В розділі II «Великий перелом» характеризуються основні риси неолітичної доби. Читач знайомиться з двома величими відкриттями людства — землеробством і скотарством. Наведено останні дані про те, що й коли вперше з'явилися культурні рослини та свійські тварини. Коротко розповідається про існуючу з цього приводу теорії, висловлена думка автора щодо них. Докладніше висвітлюється популярне останнім часом питання про плугове землеробство в період докерамічного неоліту. Автор окремо спиняється на складності з'ясування питомої ваги рільництва і скотарства у різних племен, виходячи з кількісного співвідношення археологічних матеріалів. Наводяться цікаві приклади того, як дослідник, вивчаючи поселення, де знайдено багато кісток тварин і одне однієїкілька зерно пшениці, шляхом зіставлення фактів і логічних умовиводів приходить до висновку, що головним у господарстві цього поселення було все ж рільництво, а не скотарство.

Тут же коротко викладена історія появи кераміки, ткацтва, свердлених кам'яних знарядь та інших, дрібніших завоювань неолітичної доби. Наприкінці розділу на підставі останніх антропологічних досліджень зображенна сумна картина життя тогочасних людей: понад половини їх вмирало у віці від 15 до 30 років і лише два проценти досягали 50 років.

Розділ III має назву «Головні герої епохи». Перш ніж перейти до характеристики п'яти основних культур, відомих на території Польщі в період неоліту, Я. Ковальчик розглядає класичну схему розвитку світових цивілізацій та їх вплив на весь світ. Тут він висловлює думку, що слід переглянути давно усталену схему послідовних ланок цього процесу, яка зображується таким чином: Єгипет—Вавілонія—Ассирія—Греція—Рим—Західна Європа. Зокрема, автор, ґрунтуючись на ряді переконливих аргументів, для доби неоліту вважає вихідним пунктом найважливіших культурних відкриттів новий центр — Причорноморські степи. Відзначаючи заслуги таких учених, як Мілохович, В. М. Даниленко, в розумінні їх оцінці вказаного центру, Я. Ковальчик пише, що, мабуть, ніколи Причорноморські степи не відігравали визначальної ролі в історії людства, пік за цієї доби.

В наступних розділах (IV—VIII) характеризуються основні неолітичні культури: 1) лінійно-стрічкова; 2) воронкоподібних келихів; 3) кулястих амфор; 4) шнурової кераміки; 5) дзвоноподібних келихів. Для кожного з них дається опис (досить докладний, але без зайвих у популярному виданні деталей) пам'яток, господарства, побуту, ідеології тощо. Методи опису різноманітні. В одному випадку це начерк розкопок якогось поселення чи могильника з переліком та характеристикою виявлених речей, у другому — виклад різних точок зору щодо господарства, ідеології, походження даючої культури.

Розглядаючи культуру у цілому та окремих, пов'язаних з ними тем подано на широкому історичному фоні, так, щоб читач міг легко орієнтуватися, до яких явищ загальноєвропейського плану належить та чи інша подія. Так, розповідаючи про кам'яні ящики культури кулястих амфор, Я. Ковальчик повідомляє про європейські мегаліти взагалі, поблизу згадуючи цікавий факт: інтерес до археології значною мірою був викликаний двома типами пам'яток — палеолітичними малюнками в печерах та мегалітами.

Виклад матеріалу автор завжди супроводжує власними оцінками і коментарями. Крім того, дано оригінальне розв'язання ряду важливих проблем, або, в усіякому разі, робиться спроба в цьому напрямі. Зокрема, характеризуючи похованьний обряд культури лінійно-стрічкової кераміки, автор на широкому етнографічному матеріалі пояснює особливості поховань на площі поселень і намагається висвітлити той загадковий факт, що в похованнях чоловіків ніколи не тралляється кераміка, а в жіночих бувають сокири з рогу, які використовувались (згідно з існуючою думкою) для обробітку землі.

В розділі, присвяченому культурі воронкоподібних келихів, у якій, всупереч точці зору багатьох археологів, автор вбачає першу високоорганізовану місцеву неолітичну цивілізацію, великий інтерес становить тема поселень. Я. Ковальчик заперечує загально-прийняті висловок про те, що розташування поселень на високих мисах пов'язане з оборонними заходами. На захист своєї думки він наводить ряд оригінальних і переконливих аргументів, стверджуючи, що висока топографія — характерна риса всіх поселень пізнього неоліту Європи.

Автор детально проаналізував похованьний обряд культури кулястих амфор. В результаті він прийшов до висновку, важливого для розуміння соціального устрою

неолітических племен Європи в цілому. На його думку, під час поховання знатних осіб насильно вбивали ще кілька чоловік. Крім того, у племені цієї культури, очевидно, існувало людожерство. Окремий розділ присвячено одній з найцікавіших її рис — похованням тварин.

Своєрідну оцінку дає Я. Ковальчик культурі шнурової кераміки. На противагу поширеній точці зору про те, що саме ці культури зумовили консолідацію багатьох інших її спричинилися до поширення єдиноєвропейської мови, він розвиває думку, яка знаходить обґрунтування в ряді останніх праць чеських, польських і радянських вчених. Ця думка полягає в тому, що збірне поняття — культура шнурової кераміки — охоплює численні, різні за походженням, часом і рівнем розвитку культури, роль яких в історії європейських племен дуже незначна і скоріше негативна, ніж позитивна.

Розглядаючи у розділі VIII питання, пов'язані з культурою ямково-гребінчастої кераміки, Я. Ковальчик пише, що лівішні, польські райони Польщі значно бідніші на археологічні пам'ятки і тут не можна сподіватися легкої сенсації. Вони досліджені гірше південних, особливо пам'ятки ямково-гребінчастого неоліту, характеристика якого в книзі лана в основному за матеріалами сусідніх територій Радянського Союзу, де ця культура вивчена набагато повніше, ніж у Польщі.

Підсумовуючи (у заключному розділі) виклад, автор звертає увагу на дуже цікаве її загадкове явище археологічної науки — на те, що практично жодна з описаних культур не висвітлена з точки зору її походження. Очевидно, тут треба шукати якісь загальноісторичні закономірності. Наприкінці Я. Ковальчик пише, що вивчення стародавньої історії павіть такого невеликого району її обмеженого періоду, який охоплює його книга, підтверджує ідею всесвітньої рівності людей на землі; в далекому минулому вони складали єдину родину без особливих відмінностей і переваг одних перед іншими.

C. Березанська

Wojciech Szymański. Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza, zespół osadniczy z VI—VII w.

Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967.

Войцех Шиманський. Шеліги під Плоцком на початку раннього середньовіччя, комплекс поселень VI—VII ст.

Вроцлав—Варшава—Краків, 1967.

Третя четверть першого тисячоліття н. е. — особливо цікавий і багатий на події період історії ранніх слов'ян. Це час розквіту, а потім занепаду воєнної демократії, поступового зародження феодальних відносин і виникнення перших державоподібних утворень у західних і східних слов'ян. На жаль, письмові згадки про цей період дуже скромні й уривчасті. Отже, основним джерелом для вивчення історії тогочасних слов'ян є археологічні матеріали.

Історія досліджень рашивослов'янських пам'яток відносно молода, але протягом останніх трьох десятиліть чимало археологів-славістів ведуть систематичні пошуки на території розселення ранніх слов'ян від бассейну Дніпра на сході по межиріччя Лаби й Заалі на заході, та від Причорноморського Полісся і Смоленщини на півночі до земель нинішніх Болгарії і Югославії на півдні. За сучасним станом науки ранньослов'янські пам'ятки третьої четверті першого тисячоліття на цих територіях досліджені далеко не рівномірно. Найраніше вони були виявлені в межах ЧССР і добре вивчені як в Чехії, так і на Словаччині. Значних успіхів у цій галузі досягли і радянські археологи. Чимало цікавих поселень і могильників дослідили румунські та німецькі вчені. Значно менше пам'яток у межах цих хронологічних рамок вивчено й опубліковано на території Польщі. Першою у польській археологічній літературі повною публікацією систематичних досліджень комплексу пам'яток VI—VII ст. н. с. є книга В. Шиманського.

Описаний автором комплекс розташований у середньому Повісленії, поблизу повітового міста Плоцька. Він складається з невеликого городища, поселень — в с. Шелігах і на пограничні сусідніх сіл Цеканово й Мішевко та курганоподібного насипу в поблизькому лісі. Протягом кількох сезонів В. Шиманський розкрив понад 20 000 м² площин, з яких 2160 — на городищі і майже 16 000 на поселенні, що до нього прилягає. Масштаби цих досліджень дають автору змогу робити широкі висновки.

Монографія складається з вступу, п'яти розділів і підсумків, багато ілюстрована рисунками і фотографіями. Наприкінці книги, як додатки, опубліковані результати ви-

значення остеологічних матеріалів (С. Годиніцький, М. Іващевич та С. Вілянд), палеоботанічні дані (М. Кліховська) та наслідки металографічних аналізів (Я. Шяківський).

Перший розділ присвячений детальній публікації результатів проведених досліджень. Опис подано окремо в межах кожної пам'ятки. Розглядаючи той чи інший комплекс, автор спирається на його датування і дає коротку попередню інтерпретацію. Саме в першому розділі розміщений майже увесь ілюстративний матеріал.

Інтерпретація матеріалів починається стислою характеристикою географічного сегменту; наведено морфологічний опис мікрорайону, особливості ґрунтів та лісів.

Найікавішим є третій розділ, який містить зведену характеристику матеріальної культури цілого комплексу. Центральною пам'яткою В. Шиманський вважає велике поселення, розташоване смугою 400 м завдовжки на пологому схилі долини р. Слуп'янки. Виявлено тут численні ями, одні з яких визначено як залишки жител, а інші як вогнищеві та ями господарського призначення. Житлові споруди розміщені на поселенні гніздачами. Типологічний аналіз керамічного інвентаря дав змогу автору поділити житла на три хронологічно різні групи. Визначаючи типи будинків, В. Шиманський цілком обґрутувало висловлює думку, що овальні ями з вогнищами — це лише залишки частини більших, наземних споруд (стор. 229).

Другий елемент дослідженого комплексу розташований на відстані близько 1 км на захід від поселення. Незважаючи на те, що й тут розкрито чималу площею (1400 м²), виявлено лише одна господарська споруда, а численні фрагменти зруйнованих залізоплавильних печей характеризують цей об'єкт як залишки металургійної майстерні.

Друге поселення виявлене за 1 км уверх по р. Слуп'янці на межі сіл Мішевко, Стшалковське і Ізеканове по обох пологих схилах долини невеликого струмочка. Хоч розміри розкритих площ порівняно невеликі, тут виявлено кілька об'єктів, п'ять з яких є залишками жител, аналогічних спорудам великого поселення.

Городище розташоване в безпосередньому сусістві з центральним поселенням на мисовидному виступі плато високого берега р. Слуп'янки. З боку поля городище захищали вал і рів, нині сильно пошкоджені в результаті інтенсивної оранки. В основі валу — кілька шарів каменів-рінняків. Край плато з обох боків мису були трохи підісплані та укріплені обшалівкою, що підносило їх обороноздатність. На площі пасипу були споруджені житла, очевидно, зрубної конструкції, з відкритими вогнищами. Ці споруди мали характер довгих багатокамерних будинків, своєрідних «житлових стін» городища, типових для синхронних укріплених поселень Центральної і Східної Європи. До будинків прилягали відрізки дерев'яної огорожі, що захищала незабудований центральний майданчик городища.

Хоч серед інвентаря дослідженіх об'єктів бракує основних землеробських знарядь, порівняння з матеріалами синхронних поселень сусідніх територій і, зокрема, численні знахідки відбитків зерен різноманітних сільськогосподарських культур, дають автору підставу для висновку, що основою господарства місцевого населення було землеробство, а провідними культурами — пшениця і просо. Викликає здивування повна відсутність жита. З інших сільськогосподарських культур виявлено горох і сочевицю. Друге за значенням місце у господарському житті населення належало тваринництву. В остеологічному матеріалі чільну позицію займають кістки великої рогатої худоби, на другому місці — кістки свиней, на третьому — кози, вівці. Збиральництво, полювання і рибна ловля мали лише третіорядне значення.

Про розвиток ремесел свідчать безперечні сліди місцевої виплавки заліза з болотної руди, а знахідка уламка ковальських клішт на городищі дає можливість пропустити наявність ковальської майстерні, хоча на дослідженій площі слідів її не вдалося простежити. Ліварна формочка і бронзова штабка-заготовка вказують, як вважає автор, на перебування тут майстра-ювеліра. Проте дослідник залишає відкритим питання, чи це був осілий спеціаліст, який мав на городищі постійну майстерню, чи мандрийський ремісник.

Більше матеріалів зібрано для вивчення процесу виробництва глиняного посуду, і саме цьому питанню приділена в книзі особлива увага. За технікою виготовлення кераміка поділена на дві великі групи — ручний посуд, виготовлений повністю ліпним способом, і посуд, обточуваний у верхній частині, підправлений на примітивному крузі лише на кінцевому етапі виробництва (стор. 257). В цьому зв'язку В. Шиманський підкреслює близькість і наявність тотожності технології в обох випадках (склад керамічної маси, наявність і характер підсміки, спосіб формування dna і стінок та ін.) аж до остаточного викінчення поверхні (стор. 257). Посуд, що належить до обох груп, знайдений у більшості об'єктів разом, лише у різному процентному співвідношенні. Цей факт трактується як «хронологічна» ознака, яка відбиває процес поступового зростання питомої ваги ремісничої гончарної продукції за рахунок скорочення домашнього виробництва (стор. 272—273). Зазначений процес відбувся підітто за короткий час — протягом кількох десятиліть років.

Питання про появу кружальної кераміки та про взаємовідношення обох типів техніки дуже складні. Для їх остаточного вирішення ще замало матеріалів. Цілком слушно підкреслено у праці, що Шеліги — одна з нечисленних ранньослов'янських пам'яток, де в закритих комплексах співіснував посуд чисто ліпний і частково обточений

на крузі (стор. 283). Після появи кружальної техніки ліпна відмирає і використовується тільки для виготовлення окремих керамічних форм-сковорідок, дякіх типів мисок і кухликов.

Складність питання зумовила певну непослідовність у викладі. На початку підрозділу про керамічне виробництво В. Шиманський наголошував майже на тотожності обох груп посуду (стор. 257—258) і на залежності дбайливого викіччення від практичного призначення посудини (стор. 266). Натомість у заключній частині того ж підрозділу він констатує, що досліжені пам'ятки не дали доказів безпосереднього генетичного зв'язку примітивної ліпної кераміки з кружальною. Обидві групи, на його думку, існували паралельно, кожна із своїми традиціями і зв'язками, «хоч не можна виключити наявність певних взаємних впливів» (стор. 284). Далі вказується навіть на брак матеріалів, які відображали б процес поступового розвитку голічарного ремесла в результаті оволодіння новими технологічними прийомами (стор. 285). Виникнення кружальної техніки пояснюється як явище, принесене з південно-західних районів Польщі, «де у V—VI ст. збереглися традиції використання гончарного круга, збагачені новими здобутками, запозиченими з територій, що лежать на південь від Карпат» (стор. 283). Чимала роль у цьому процесі відводиться мандрівним ремісникам.

Висновки широкі і дуже сміливі. Може навіть надто широкі і надто сміливі, якщо врахувати, що «кераміка із Шелігів дає докази застосування процесу обточування у його найпростішій формі, тобто лише для вирівнювання і виглашування шийки та вінець і надання посудині остаточної форми» (стор. 268). Це ствердження поряд із спостереженнями В. Шиманського над тотожністю решти технологічних показників і основних форм та типів посуду вказують, на нашу думку, саме на поступове виникнення голічарного ремесла і підсобного домашнього виробництва.

З проблемою появи кружальної кераміки деякою мірою пов'язане датування городища і селищ у Шелігах. Абсолютні дати комплексу подані в описовій частині праці в хронологічних межах між другою половиною VI і першою половиною VII ст. н. е., а приблизна тривалість заселення визначена на 50 років. Однак порівняння кружальної кераміки з матеріалами сусідньої території стояща Західного Бугу наводить на думку, що такі часові рамки надто вузькі, зокрема це стосується верхньої дати. У Побужжі кружальна кераміка з'являється лише па межі VII і VIII ст.: до половини VII ст. там побутує виключно ліпна ранньослов'янська кераміка. Цікаво також, що знахідки залізних шпор з гачкоподібно загнутими до середини зачепами, аналогічні до тих, які відіграють не останню роль в датуванні Шелігів, у Побужжі виступають тільки з керамікою, обточеною на крузі, і жодного разу не знайдені в комплексах ліпного ранньослов'янського посуду. Для прикладу нагадаємо курганний могильник у Липському поблизу Замостя, курганоподібний насип у Гусиному в околиці Городка¹. Така ж картина спостерігається на поселенні Ріпнів I, у Пліснеську та Ромоші².

Показово, що й у Шелігах єдина шпора, знайдена в закритому комплексі, виявлена саме в об'єкті з дуже високим процентом фрагментів кружальної кераміки. Зрештою сам В. Шиманський висловився проти надмірного завуження хронології цього типу шпор, полемізуючи з Я. Жаком (стор. 79). Отже, можливо, у майбутньому доведеться ще уточнити верхню дату існування городища та розташованих поряд з ним селищ (віднести її на кінець VII, а може й початок VIII ст.).

Розширення хронологічних рамок досліджуваного комплексу пам'яток має переважну логічну основу. Адже ці межі визначені на підставі типологічного аналізу трьох різночасних груп об'єктів, які послідовно зміняли одна одну. Враховуючи, що в цій далекі часі загальний темп життя і розвиток окремих ділянок виробничої діяльності були значно повільніші, після зараз, можна сумніватися, чи п'ятдесят років — достатній період для засвоєння кружальної техніки і виділення гончарства в окрему галузь ремесла. Досліджені аналогічне явище у Середньому Подніпров'ї, Д. Т. Березовець визначив його протяжність на півтора-два століття³.

Четвертий підрозділ монографії присвячений соціальній інтерпретації досліджених пам'яток. окремі поселення автор розглядає як територіальні общини, що складалися з патріотічних груп індивідуальних сімей.

Городище, на думку дослідника, побудоване силами мешканців кількох павкошиних поселень. Воно не було постійно заселене, а мало передусім культове і громадське призначення: тут відбувалися релігійні обряди, засідало віче, збиралися у хвилини пеплески. Проте немає даних для висновків про помітне економічне і соціальне розшарування населення та наявність панування одних суспільних прошарків над іншими

¹ M. Drewko. Wielki kurhan wczesnośredniowieczny na cmentarzysku we wsi Lipsko.—Wiadomości archeologiczne, XX, 1953, стор. 308—309; K. Żurawski i G. Mikołajczyk. Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynie w pow. hrubieszowskim.—Sprawozdania archeologiczne, t. I, 1955, стор. 256.

² В. В. Аулик. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской обл.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 377—379; М. П. Кучера. Древний Пліснеськ.—АП, т. XII. К., 1962, стор. 34, рис. 13, 2; фонди Інституту суспільних наук (матеріали розкопок В. В. Ауліха).

³ Д. Т. Березовець. Поселения уличей на р. Тясмине.—МИА, № 108, 1963, стор. 187—192.

(стор. 291). Подібна соціальна функція споріднює цю пам'ятку з городищами-сховищами Прип'ятського Полісся (Хотомель, Бабка, Хильчиці) ⁴.

В. Шиманський справедливо зауважує, що не всі синхронні городища мали саме такий соціальний характер. Для протиставлення він наводить пам'ятки того ж часу в Сілезії (Кленіца, Попеншице, Далешин), які, на відміну від городища в Шелігах, свідчать про досить виразний процес класового розшарування ранньослов'янського суспільства (стор. 289). Щікаво, що й матеріали територіально найближчого синхронного, а може й дещо ранішого городища в с. Зимному, дали змогу визначити його як постійне місце перебування вождя племені і привілеївованої племінної верхівки ⁵. Отже, маємо тут цікаве явище нерівномірного розвитку суспільних відносин у ранньослов'янського населення різних, навіть сусідніх районів.

У п'ятому розділі розглянуто проблему походження окремих елементів матеріальної культури Мазовії, а також визначені їх місце серед синхронних пам'яток Центральної та Східної Європи. Широта і глибина порушених тут питань зраджує багату ерудицію дослідника. Він переконливо вказує на міжнародний, позастічний характер більшості металевих виробів (стор. 329), підкреслюючи, зокрема, що характер виявлених ним металевих прикрас свідчить про певні зв'язки Мазовії з північно-східною Європою і старожитностями балтійських племен. Самі прикраси, на його думку, виготовляли місцеві ювеліри, використовуючи запозичені зразки (стор. 298, 304, 306).

Щодо кераміки, то В. Шиманський вбачає виразні зв'язки лішої групи посуду з місцевою керамікою попереднього періоду «римських впливів» (стор. 328). Натомість навики застосування кружальної гончарської техніки він виводить, правда, небезпосередньо, з території давньої Дакії і сусідніх з нею земель (стор. 329).

Лиш спосіб житлобудування на поселенні у Шелігах автор вважає місцевим самобутнім елементом, не знаходячи йому відповідних аналогій. Проте, як показують опубліковані матеріали, і в цьому випадку можна знайти близькі аналогії на балтійській території, зокрема на поселенні поблизу Жабина ⁶.

Праця В. Шиманського дає повну картину господарства, культури й побуту ранньослов'янського населення Середнього Повіслення у третій чверті I тисячоліття н. е. Автор порушує також пузки питань значно ширшого плану і, спираючись на здобуті ним нові матеріали, висловив ряд цікавих думок і гіпотез. Зокрема, заслуговує на увагу думка дослідника у дискусійному питанні про поширення кераміки так званого празького типу.

Зарах не викликає вже серйозних заперечень розподіл усіх ранньослов'янських пам'яток за характером кераміки на дві великі групи. Одна з них в основному розташована у межиріччі Дніпра й Південного Бугу та простягається аж до нижнього Дністра, а друга — поширюється на величезній території від Верхнього Дніпра й Прип'яті по Лабу і Заалу, охоплюючи значну частину сучасної Польщі та Чехословаччини ⁷. Саме ця група, територіально незрівнянно ширша, викликає найбільше суперечливих думок. Найновіше вивчення її південно-західна частина з широко відомими пам'ятками празького типу. Добре вивчені також північно-східна периферія цієї групи з своєрідною керамікою житомирсько-корчацького типу. З приводу співвідношення обох типів в археологічній літературі існують різні думки. Так, Ю. В. Кухаренко заражовує до празьких також і пам'ятки, розташовані у Прип'ятському Поліссі ⁸. Натомість В. В. Седов, а за ним І. П. Русанова ⁹ значно розширяють ареал житомирсько-корчацьких пам'яток, включаючи до них також ранньослов'янські об'єкти межиріччя Західного Бугу й Дністра. Тим часом у працях дослідників, що вивчають старожитності відмінного району, зокрема у працях В. Д. Барана, переконливо показані локальні відмінності і специфіка цієї групи порівняно з пам'ятками празького типу ¹⁰. Саме до такої думки приєднується В. Шиманський (стор. 310—314), який розглядає цю проблему в широкому плані. Він виділяє на території поміж основними районами поширення пам'яток празького і житомирсько-корчацького типів ще кілька груп з чітко вираженими локальними типами ліпшого посуду. Дослідник, певно, має рацію, адже на цій території

⁴ И. П. Русанова. Карта распространения памятников типа Корчак (VI—VII вв. н. э.).—Древние славяне и их соседи.—МИА, № 176, 1970, стор. 94.

⁵ В. В. Ауліх. Соціальний зміст городища Зимне.—Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 54—58.

⁶ Я. В. Станкевич. К истории Верхнегородищского поселения в I и начале II тысячелетия н. э.—МИА, № 76, 1960, стор. 112.

⁷ В. Д. Баран. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волыни.—Archeologické rozhledy, XX/5, 1968, стор. 586.

⁸ Ю. В. Кухаренко. Памятники пражского типа на территории Приднепровья.—Slavia Antiqua, VII, 1960, стор. 111—124.

⁹ В. В. Седов. О юго-западной группе восточнославянских племен.—Историко-археологический сборник. М., 1962, стор. 197—203; И. П. Русанова. Карта распространения памятников типа Корчак (VI—VII вв. н. э.), стор. 93—96.

¹⁰ В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.—Slovenska Archeologia, XIII—2, 1965, стор. 362; його ж. Археологічні пам'ятки VI—VII ст. на території Західної Волині—важливе джерело до вивчення літописних дулібів.—УІЖ, № 4. К., 1969, стор. 65—71.

проходила етнічна межа, яка відділяла східних і західних слов'ян. Численні згадки письмових джерел засвідчують, що кожна з етнічних одиниць включала вже тоді цілий ряд племен. А це, очевидно, мусило знайти своє відбиття у локальних варіантах матеріальної культури.

На жаль, карта розселення ранніх слов'ян має ще досить багато білих плям, що зумовлює гіпотетичність характеру багатьох узагальнень широкого історичного плану. Одну з таких прогалин дуже вдало заповнили дослідження комплексу поселень в околицях с. Шеліги. Все це ставить книгу В. Шиманського в ряд цінних праць з археології та історії ранніх слов'ян.

В. Ауліх

Реєстр археологічних пам'яток Уманщини

До території Уманщини в широкому розумінні зараховують, крім Уманського адміністративного району Черкаської області, також кілька навколошніх районів цієї ж і сусідніх областей. В географічному відношенні Уманщина займає межиріччя середньої течії Південного Бугу та найбільшої з його приток р. Синюхи. Ця територія дуже багата на археологічні пам'ятки найрізноманітніших епох. Відомості про них, однак, розкидані в різних джерелах — археологічних статтях і монографіях, архівних матеріалах, музеїчних збірках тощо.

Велика робота по виявленню і обстеженню об'єктів па місцях проведена уманськими археологами В. А. Стефановичем та Г. Ю. Храбаном. Звіти, здани під час дослідництвами до Інституту археології АН УРСР, вміщують великий обсяг наукової праці, докладний опис матеріалів. Нешодавно В. А. Стефанович розсумував у спеціальній монографії*, в якій подана повна карта археологічних пам'яток краю (Бершадського, Гайсинського, Єкатеринопільського, Жашківського, Звенигородського, Лисянського, Мальківського, Монастирищенського, Новоархангельського, Тальнівського, Уманського та Христинівського районів Черкаської, Вінницької та Кіровоградської областей).

Опис місцезнаходжень подано у тексті в алфавітному порядку. Уточнена топографія переважної більшості пам'яток (урочища, куток села чи приватні садиби). Наведено власні назви курганів. Все це значно полегшує роботу дослідників при повторних розшуках пам'яток.

Вміщено опис археологічних знахідок по кожному з пунктів. Зроблена спроба визначити їх культурно-хронологічну належність. До основного тексту додано кілька довідників, зокрема реєстр археологічних пам'яток за епохами і культурами, список знахідок за матеріалом, з якого вони виготовлені, тощо.

Про обсяг роботи свідчить кількість описаних пам'яток (наприклад, поселень трипільської культури — 122, поселень і могильників Черняхівської культури — 167). Додані також карти поширення їх на Уманщині.

Велика кількість об'єктів з цього реєстру виявлені самим автором, решта описана за матеріалами інших дослідників. В. А. Стефанович використав як археологічну літературу, так і архівні джерела, оглянув численні колекції знахідок, в тому числі багатьох місцевих, переважно шкільних музеїв. Шкода лише, що опис не ілюструється таблицями, рисунками або фотографіями. Це знижує цінність роботи. Недоліком є також не зовсім чітке розмежування даних про пам'ятки, обстежені самим автором, і відомостей, зібраних серед місцевого населення.

Загалом праця В. А. Стефановича є цінним вкладом в археологічно-краєзнавчу літературу, присвячену вивченню Правобережної України. Тут багато корисного знайдуть для себе археологи-фахівці з різних галузей цієї науки. Наявні матеріали, безумовно, будуть широко використані при складанні довідників про археологічні пам'ятки Черкаської, Вінницької та Кіровоградської областей, що їх планує видати Товариство охорони пам'ятників історії та культури в 1973—1975 рр.

Приклад створення регіональних «кущових» археологічних карт гідний наслідування.

Д. Телегін

* Зберігається в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИБ — Археология и история Боспору
АМХДУ — Археологічний музей Харківського державного університету
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический сборник
ВАУ — Вопросы археологии Урала
ВДИ — Вестник древней истории
ДАН — Доклады Академии наук СССР
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ІА АН УРСР — Інститут археології Академії наук УРСР
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИВАД — Известия на Варненского археологическо дружество
ИЦМВ — Известия на Народния музей. Варна
ИРАИМК — Известия Российской Академии истории материальной культуры
ИТОИАЭ — Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии
ИЭ АН СССР — Інститут этнографии Академии наук СССР
КИЧП — Комиссия по изучению четвертичного периода
КСИЛ АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОАМ — Краткие сообщения Одесского археологического музея
ЛГУ — Ленинградский государственный университет
МАР — Материалы по археологии России
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ІІС — Нумизматический сборник
ПСА — Проблемы скифской археологии
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
СГАИМК — Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры
СГХМ — Сообщения Государственного Херсонесского музея
Труды АС — Труды Археологического съезда
AJA — American Journal of Archaeology
AR — Archeologicke rozhledy
Ausgrab. u. Funde — Ausgrabungen und Funde
BCH — Bulletin de correspondance Hellénique
IOSPE — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini
MCA — Materiale cercetări arheologice
PA — Památky Archeologické
RE — Pauly—Wissowa, Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft
SA — Slovenská archeológia
SK — Seminarium Kondakovianum
SC — Scythica et Caucasica, Scriptores Graeci et Latini, edidit. B. Latyshev. Petropolis
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche
WA — Wiadomości archeologiczne

ЗМІСТ

Статті

Артамонов М. І. (Ленінград). Кіммерійська проблема	3
Гладких М. І. До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря	15
Щепинський А. О. (Сімферополь). Антропоморфні стели Північного Причорномор'я	21
Каринковський П. О. (Одеса). Про так звані портретні монети скіфського царя Скілура	28
Хавлюк П. І. (Вінниця). До питання про виготовлення жорен у давній Русі	34
Повідомлення та публікації	
Черниш О. П. (Львів). Багатошарова стоянка Кормань IV та її стратиграфічне значення	41
Заверняєв Ф. М. (Брянськ). Нуклеуси Хотильовського середньопалеолітичного місцевознаходження	55
Пилипчук І. В. (с. Дашиб, Вінниччина). Матеріали до археологічної карти басейну р. Соб	65
Золотух В. П. (Херсон). Морфологічні особливості палеогрунтів курганів Каховського району	68
Корпусова В. М. Мініатюрна пластика і мозаїка з боспорського некрополя поблизу с. Золоте	74
Цигилик В. М. (Львів). Дослідження поселення в Майдані-Гологорському на Львівщині	83
Михеєв В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. (Харків). Ножі салтівської культури та їх виробництво	90
Голак В. Д. (Вінниця). Технологія обробки заліза уличами в Х—XI ст.	99
Тимощук Б. О. (Чернівці). Ломачинське городище	100
Критика та бібліографія	
Березанська С. Ян Ковальчик. Сутинки доби каменю	108
Ауліх В. Войцех Шиманський. Шедіги під Плоцком на початку раннього середньовіччя, комплекс поселень VI—VII ст.	110
Телегін Д. Реєстр археологічних пам'яток Уманщини	114

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Артамонов М. И. (Ленинград). Киммерийская проблема	3
Гладких М. И. К методике типолого-статистического анализа палеолитического каменного инвентаря	15
Щепинский А. А. (Симферополь). Антропоморфные стелы Северного Причерноморья	21
Карышковский П. О. (Одесса). О так называемых портретных монетах скифского царя Скилура	28
Хавлюк П. И. (Винница). К вопросу об изготовлении жерновов в древней Руси	34

Сообщения и публикации

Черныш А. П. (Львов). Многослойная стоянка Кормань IV и ее стратиграфическое значение	41
Заверняев Ф. М. (Брянск). Нуклеусы Хотылевского среднепалеолитического местонахождения	55
Пилипчук И. В. (с. Дащев, Винничина). Материалы к археологической карте бассейна р. Соб	65
Золотун В. П. (Херсон). Морфологические особенности палеогрунтов курганов Каховского района	68
Корпусова В. Н. Миниатюрная пластика и мозаичка из боспорского некрополя вблизи с. Золотое	74
Цыглик В. Н. (Львов). Исследование поселения в Майдане-Гологирском на Львовщине	83
Михеев В. К., Степанская Р. Б., Фомин Л. Д. (Харьков). Ножи салтовской культуры и их производство	90
Гопак В. Д. (Винница). Технология обработки железа уличами в X—XI вв.	99
Тимощук Б. О. (Черновцы). Ломачинское городище	100

Критика и библиография

Березанская С. Ян Ковалчик. Сумерки эпохи камня	108
Аулих В. Войцех Шиманский. Шслиги под Плоцком в начале раннего средневековья, комплекс поселений VI—VII вв.	110
Телегин Д. Ресстр археологических памятников Уманщины	114

АРХЕОЛОГИЯ

9

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор В. П. Лагодзька. Оформлення художника Г. С. Ковпаненка. Художній редактор С. П. Кейка. Технічний редактор Е. М. Кричевська. Коректор З. П. Школьник.

Здано до набору 26.XII 1972 р. Підписано до друку 16.V 1973 р. БФ 03269. Зам. № 853. Вид. № 342. Тираж 2000. Папір № 1, 70×108^½. Друк. філ. аркушів 7,5+1 вкл. Умовн. друк. арк. 10,67. Обліково-видавн. арк. 10,87. Ціна 84 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Рєпіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, Київ, Рєпіна, 4.

**ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
В 1973—1974 РОКАХ
ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:**

СОЛОМОНИК Е. І.

Нові епіграфічні пам'ятники Херсонеса.

1973. Мова російська. 16 арк. 1 крб. 90 коп.

Досліджуються епіграфічні пам'ятки Херсонеса, які дають новий цінний матеріал і нові трактування питань, зв'язаних з державним устроєм, юриспруденцією, історією античного флоту, медицини, а також багатьох інших питань історії держави-полісу.

Книга ілюстрована.

ПАЧКОВА С. П.

Господарство східнослов'янських племен рубежу нашої ери.

1974. Мова українська. 8 арк. 80 коп.

У праці висвітлюються питання розвитку господарства слов'ян у період, коли вони вперше почали згадуватися в історичних документах. Показано високий рівень землеробства і скотарства, які становили основу господарства, зумовлювали порівняно швидкий соціально-економічний розвиток слов'янських племен.

КОЗУБ Ю. І.

Некрополь Ольвії V—IV ст. до нашої ери.

1974. Мова українська. 15 арк. 1 крб. 66 коп.

Досліджується некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. як одне з найважливіших джерел вивчення економіки, культури, етнічного та соціального складу населення значного центру античної цивілізації періоду його розквіту. Праця містить докладний аналіз всіх компонентів поховального ритуалу, численного речового матеріалу. Це дало можливість зробити нові спостереження та висновки з приводу майнового розшарування, етнічної приналежності ольвіополітів, торгових зв'язків Ольвії в ранній період її історії.

Книга ілюстрована.

Для своєчасного одержання цих книг просимо подати на них попереднє замовлення. Попередні замовлення приймають всі міські та сільські книжарні.

Для одержання книг поштою замовлення слід надсилати будь-якому магазину «Книга—поштою» або безпосередньо книгарні «Наукова думка» (252001, Київ—1, вул. Кірова, 4).

«НАУКОВА ДУМКА»